חוברת סיכומים בהיסטוריה לקראת בחינת הבגרות (70% מציון הבגרות!)

חורף + קיץ תשע"ט 2019 - שאלון 022281

הפרקים:

1. ממדינת מקדש לעם הספר-בית שני עמ' 3 - 40
2. לאומיות וציונות עמ' 41 - 103
3. בונים מדינה במזרח-התיכון עמ' 104–140
4. סוגיות נבחרות בתולדות המדינה עמ' 141–206

- נספח בסוף החוברת – שאלות לתרגול
- המלצה: כדאי לתרגל שאלוני בגרות משנים קודמות, הכוללים גם קטעי מקור

הכינה: גלית גולן

תיכון "אור" מטרו-ווסט רעננה

מבנה בחינת הבגרות בהיסטוריה על-פי תכנית הרפורמה ללמידה משמעותית – מרכיב ה-70% מציון הבגרות במקצוע:

א. משך הבחינה: שעתיים וחצי

ב. מבנה השאלון - בשאלון זה ארבעה פרקים:

פרק ראשון - ממדינת מקדש לעם הספר / בית שני:

עונים על שאלה **אחת** מתוך שלוש = 20 נקודות (1X20)

פרק שני - לאומיות וציונות:

עונים על **שתי** שאלות מתוך ארבע = 30 נקודות (2X15)

פרק שלישי – המאבק על הקמת מדינת ישראל:

עונים על שאלה **אחת** מתוך שלוש = 25 נקודות (1X25)

פרק רביעי – סוגיות נבחרות בתולדות מדינת ישראל:

עונים על שאלה **אחת** מתוך ארבע = 25 נקודות (1X25)

על התלמיד/ה לענות בסה"כ על **חמש** שאלות, כאשר לפחות **שתי** שאלות מתוכן **חייבות לכלול קטע מקור!**

תלמידים שאושר להם מבחן מותאם יענו על **ארבע** שאלות: אחת מפרק ראשון, שתיים מפרק שני, ואחת מפרק שלישי **או** רביעי, לבחירתם. אין חובה לענות על שאלת מקור

ג. חומר עזר מותר בשימוש: אין.

ד. המלצה לחלוקת זמן:

פרק ראשון – 20 דקות

פרק שני – 40 דקות

פרק שלישי – 30 דקות

פרק רביעי – 30 דקות

פרק ראשון:

ממדינת מקדש לעם הספר - בית שני

נושא מס' 1:

ממדינה חשמונאית עצמאית לכיבוש רומי וחורבן בית המקדש

א. ציוני דרך עיקריים בבניית המדינה החשמונאית וביסוסה

הכרת התופעות והתהליכים המרכזיים במדינה החשמונאית, והדגמה של כל אחד מהם באמצעות אחד השליטים החשמונאים (אין צורך ללמוד בנפרד על כל שליט!)

מרד החשמונאים היה מרד של היהודים נגד היוונים ששלטו בארץ ישראל, ונגד המתייוונים- יהודים שקיבלו על עצמם את התרבות ההלניסטית ותמכו ביוונים. המרד התחולל בין השנים 167 ל- 160 לפנה"ס (לפני הספירה).

היהודים נאבקו נגד **הכיבוש היווני בא"י** ונגד **גזירות הַשְׁמָד** של המלך אנטיוכוס הרביעי. הם גם נאבקו **למען עצמאותם הדתית והמדינית** בארץ, ו**על דמותה של החברה היהודית בתקופה ההלניסטית בארץ ישראל.**

מצד אחד עמד רוב העם, הנאמן למסורת, ומהצד השני עמדה האליטה המתייוונת, שמטרתה הייתה להנהיג שינויים משמעותיים באופייה של החברה היהודית, בחסות השלטון ההלניסטי.

המרד ידע עליות ומורדות בשדה הקרב ובזירה המדינית הבינלאומית. האימפריה היוונית, למרות שהצליחה לזמן קצר לשוב ולהשתלט מבחינה צבאית על יהודה - נחלשה מאוד בעקבות כל האירועים שהתרחשו במקביל, וכתוצאה מהם לא מימשה את ריבונותה המלאה על יהודה.

לאחר המרד החל תהליך איטי של ניתוק יהודה מהאימפריה. **בתחילה זכו היהודים באוטונומיה ולאחר מכן ביססו ממלכה עצמאית בארץ ישראל.**

שם המרד נגזר משמה של **משפחת החשמונאים** שהנהיגה אותו ובעתיד הצמיחה מתוכה שושלת ששלטה בארץ ישראל. **לזכר הצלחת המרד תוך ניצחון המעטים מול הרבים, טיהור בית המקדש השני וחידוש הפולחן הדתי נקבע במסורת היהודית חג החנוכה.**

במהלך השנים שלאחר מרד החשמונאים, הצליחה ממלכת יהודה לצבור עוד ועוד מאפיינים של עצמאות, כגון: הכרה בשליטיה כמייצגים את היהודים, כריתת בריתות פוליטיות עם עמים אחרים, שחרור ממס, כיבוש שטחים, הכרה מצד העם בשלטון עד כדי שימוש בתואר "מלך".
יחד עם זאת, עמדה הממלכה החשמונאית בפני אתגרים וקשיים רבים:

התייחסות לשליטי המדינה החשמונאית מן הבחינות הבאות:

1. התרחבות טריטוריאלית
(היכרות עם המפה של "יהודה" שכללה את מרבית ארץ ישראל)

כל השליטים החשמונאים (יהודה המכבי, יונתן, שמעון, יוחנן הורקנוס, יהודה אריסטובולוס, והמלך אלכסנדר ינאי) דאגו להרחיב את גבולות הארץ ומימשו אינטרסים פוליטיים וכלכליים בדרך של כיבושים וסיפוחים, כמו בכל שאר העולם ההלניסטי. החשמונאים הצליחו מאד להרחיב את שטח הממלכה: כל מישור החוף (חוץ משתי ערים), כל הגליל וכל עבר הירדן המזרחי (ירדן של היום) - היו בידיהם.

☒ המלך אלכסנדר ינאי היה **גדול הכובשים החשמונאים**. הוא יצא ל**מסעות כיבושים מעבר לגבולות המדינה היהודית**, כנגד מדינות שהיו להן אינטרסים בצמתי הדרכים ובנקודות המסחר המרכזיות. מלחמותיו של ינאי עם **הנבטים** ניטשו בעיקר על **השלטון בדרכי המסחר הבין-לאומי**.

הוא כבש **ערים הלניסטיות** בעבר הירדן ואת כל **ערי החוף** ההלניסטיות בא"י, חוץ מעכו ואשקלון. כך הפך החלק המערבי של ארץ ישראל לחלק מהמדינה החשמונאית - עובדה בעלת משמעות כלכלית ומדינית.

בימיו הגיעה א"י לשיא התפשטותה הטריטוריאלית. הרחבת גבולותיה של ארץ ישראל הובילה לשיפור ניכר בתחושת **הביטחון** של תושבי הארץ היהודיים, מפני שאויביה של יהודה הורחקו ממנה. יחד עם זאת, נכבשו **שטחים שבהם היה רוב לאוכלוסייה ההלניסטית** ובגללם **התחזקה האיבה** ונמשכה ההתמודדות בין האוכלוסייה ההלניסטית לבין האוכלוסייה היהודית. על מנת לשמור על השקט היה צורך בשליחת **צבא** למקומות הרגישים, לבנות **מבצרים** ולהחזיק **חילות מצב**.

☒ שלומציון המלכה - **גבולות הממלכה נשמרו** כפי שהיו בתקופת בעלה המלך, אלכסנדר ינאי. שכנותיה של ממלכת יהודה נרתעו מלתקוף אותה בשל עוצמתה הצבאית. שלומציון **לא המשיכה במדיניות הכיבושים**. הניסיון היחיד להתפשטות טריטוריאלית בתקופת שלטונה היה הניסיון של בנה, אריסטובלוס השני, לכבוש את דמשק, אך הוא נכשל.

לאחר מותה של שלומציון פרץ **מאבק בין שני בניה על השליטה במדינה החשמונאית**. בזמן שהם נלחמו על השליטה, הגיעו **הרומאים** לשערי א"י, **כבשו אותה וביטלו את עצמאותה המדינית**. הם השאירו ליהודה **חירות מסוימת של שלטון עצמי התלוי ברומאים**.

מפת התפשטות אזורי השלטון של בית חשמונאי

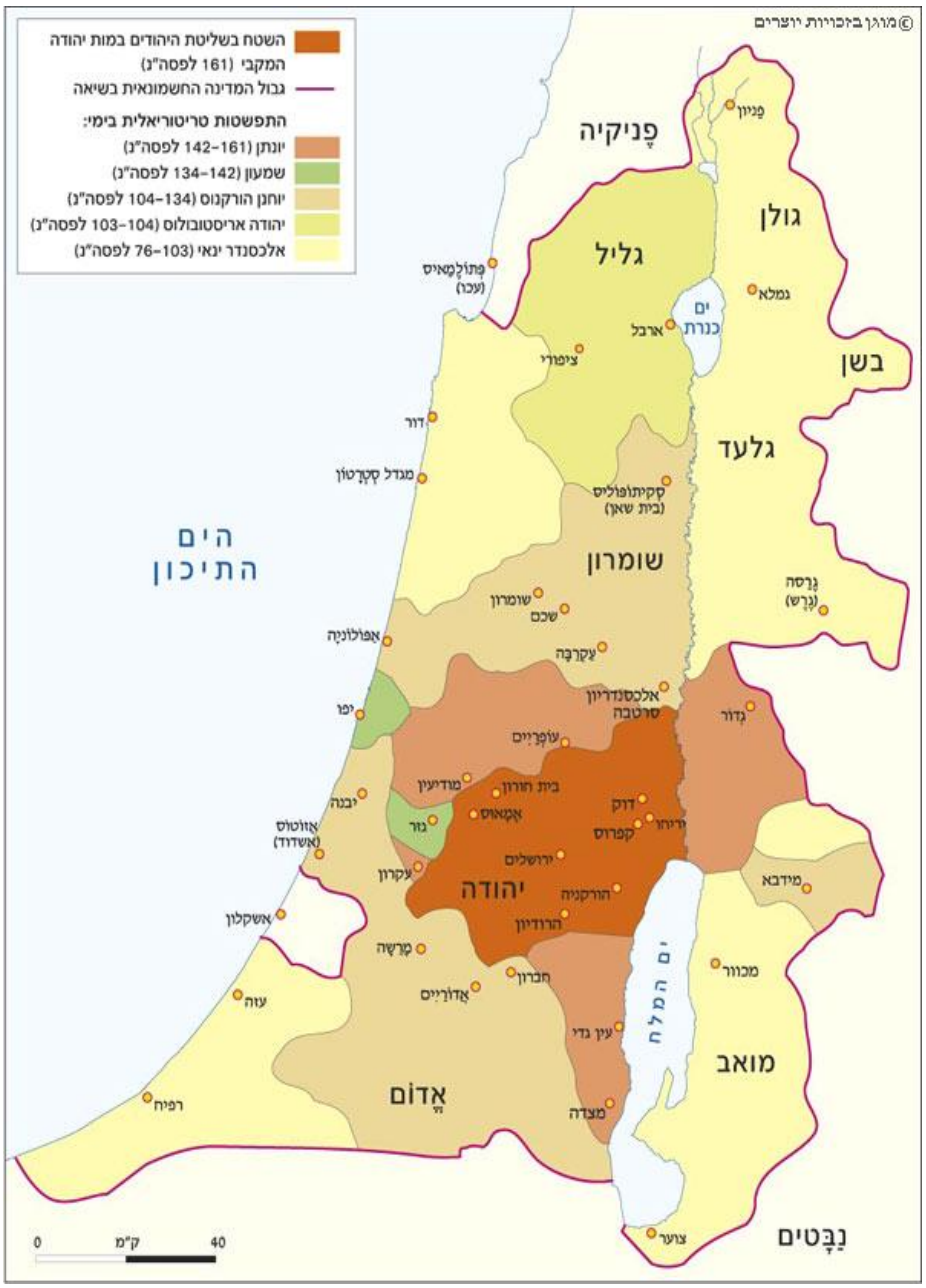

2. שינויים דמוגרפיים (כולל מדיניות הגיור)

בא"י בכלל וביהודה בפרט חל תהליך של **ריבוי האוכלוסייה היהודית**. האוכלוסייה בארץ גדלה במידה ניכרת, ונוצרו לחץ דמוגרפי (גידול האוכלוסייה מבחינה מספרית) וצפיפות אוכלוסין אשר דרשו פתרון מיידי.

הלחץ הדמוגרפי ביהודה בתקופת החשמונאים **נוצר כתוצאה מגבולותיה הצרים של יהודה, שלא יכלו להכיל את תושביה**. עודפי האוכלוסייה של יהודה **היגרו** במספרים גדולים לארצות זרות, ובראש ובראשונה למצרים. כך גם הייתה ההגירה למחוזות בא"י הסמוכים ליהודה והרחוקים ממנה, שבחלקם התמלאו יהודים ובחלקם כבר ישבו בהם יהודים.

השליטים החשמונאים התמודדו עם הבעיות שעמדו בפניהם באמצעות מלחמות והתרחבות טריטוריאלית, גירוש הנוכרים או ייהודם (גיור) והרס מקדשיהם, ובמקביל - באמצעות קשרים פוליטיים עם מדינות אחרות ועם רומא שצמחה והפכה למעצמה/אימפריה. הם ניסו להשתלב במערך ההלניסטי, הן מהבחינה הפוליטית והן מהבחינה התרבותית.

כאמור, נקטו השליטים החשמונאים בשתי גישות בעלות מטרה זהה: **גירוש כל האוכלוסייה הלא יהודית מהארץ** או **גיור שלהם**. רעיון הגיור היה כדי **לחזק את התמיכה בממלכה היהודית** בקרב עמים קרובים מבחינה תרבותית ואתנית - **מול אויבים מבחוץ**.

בניו של מתתיהו ביקשו להקים **מדינה יהודית עצמאית, מטוהרת מפולחנים של עבודת אלילים**, ולכן נלחמו בנוכרים שישבו בא"י. המלחמה שלהם הייתה גם על אופייה של המדינה החשמונאית. **החשמונאים (הַחֵל מיוחנן) כפו בכוח את ההתייהדות על העמים בשטחים שכבשו**, וצירפו אותם אל העם היהודי. **ההתייהדות לא הייתה רק פעולה דתית אלא גם לאומית**, מפני שדת ולאום בעולם הקדום היו משולבים זה בזה במידה רבה.

ככל שלְעם מסוים הייתה זהות לאומית חזקה יותר - כך הוא התנגד יותר לסיפוח (להפוך לחלק מן העם היהודי), וככל שהייתה לו זהות לאומית רופפת - כך הוא קיבל עליו את הלאומיות היהודית בקלות רבה יותר. תהליך הייהוד כולו הושלם תוך שני דורות.

- ☒ **אלכסנדר ינאי**- בתקופתו **התחזקה הגישה שכל א"י היא אדמת קודש**. **בניסיונותיו לגייר את היוונים, תושבי הערים ההלניסטיות, נִתקל ינאי בהתנגדות עזה** מצד תושביהן שגילו איבה עמוקה כלפי היהודים ותרבותם. תושבי כל הערים שנכבשו על ידי אלכסנדר ינאי אולצו להתייהד, לא לפני שהרס את הערים. מי שלא הסכים להתגייר גורש . ינאי המשיך למעשה את דרכו של יוחנן הורקנוס, אשר גייר את האדומים. מדיניות הגיור הייתה, מבחינתו, צעד הכרחי ל**ביסוסה של המדינה החשמונאית וכלכלתה**. כמו כן, מדיניות זו נתפסה כ**צעד הכרחי במסגרת התוכנית להפיכת כל ארץ ישראל ליהודית.**

3. שינויים במעמד המנהיג ובסמכויותיו הפוליטיות והדתיות

מהנהגה צבאית למלכות- בתחילה, הייתה ההנהגה החשמונאית הנהגה צבאית, שהחלה כקבוצה קטנה של מורדים ושליטים מטעם עצמם. בהמשך הוסיפה לעצמה סמכויות מדיניות.

בהדרגה הם קיבלו **הכרה בינלאומית**: תחילה קיבלו **הכרה דתית** - מייצגים את היהודים ואת הדת היהודית, ומאוחר יותר **הכרה בשליטתם בפועל בשטחים ביהודה**.
החשמונאים קיבלו גם **הכרה מהעם**: בהתחלה הם קיבלו את התארים **הנשיא** (ראש העם); **הכוהן הגדול** (למרות שלא היו כשרים מבחינת הדין הדתי להיות הכהן הגדול, מפני שלא היו ממשפחת הכהונה הגדולה); **שר הצבא** (מפקד הצבא).
בהמשך **הם לקחו לעצמם גם את התואר "מלך"** וזה בניגוד לעמדת המנהיגים הדתיים של העם. אבל העם קיבל אותם כמלכים, כולל סמכויות חקיקה ושיפוט.
יש לציין, כי ההבדל בין נשיא או שליט לבין מלך הוא שהמלך הוא מנהיג יחיד שלא מתחלק בכוח של השלטון עם אף אחד.

- **אלכסנדר ינאי הכתיר עצמו למלך והרחיב את סמכויותיו גם לתחומי החקיקה והשיפוט.** במעשים אלה הֵפֵר את החלטת אסיפת העם מימי שמעון. הוא **איחד את משרת הכהן הגדול, המצביא והמלך**, והפך ל**מלך הלניסטי** במובן שהוא הפך ל**מקור החוק והמשפט** ועמד מעל החוק. זאת בניגוד למצב הקודם בו החכמים הפְּרוּשים היו מקור החוק והמשפט.

ינאי ביטל את "חבר היהודים" (בו ישבו גם חכמי הפרושים), אשר היה מכשיר לשיתוף העם בשלטון, להבטחת זכויותיו ולהגבלת שלטונו המוחלט של המלך.

4. היחס להלניזם

למרות שמלכתחילה החל המרד החשמונאי כמאבק בהלניזם ובתומכיו, אימצו החשמונאים מהר מאד את התרבות ההלניסטית: קביעה של ימי ניצחונות צבאיים כחגים לאומיים לכל הדורות (חנוכה), אימוץ שמות הלניסטיים, רצון להיות מלך ששולט לבד ולא מתחלק בכוח, שיתוף נשים בשלטון, בריתות עם רומא, הקמת צבא סדיר וצבא שכירים, וניהול המדינה וחצר המלכות בסגנון הלניסטי.

השתלבות במערך ההלניסטי מבחינה פוליטית ותרבותית

המניע המרכזי להתקוממות בית חשמונאי כנגד השלטון הסלווקי היה ההתנגדות לתרבות ההלניסטית, שעימה היה מזוהה השלטון. אך ההנהגה החשמונאית שהחלה במרד נועז נגד שלטון זר ותרבות זרה, אימצה במרוצת הזמן, מאפיינים הלניסטיים שנראו מועילים להשגת מטרותיה שלה. כלומר, ההתמודדות עם קשיי המדינה והשמירה על עצמאותה הביאו לאימוץ סממנים הלניסטיים מובהקים.

מתקופת שמעון ועד ימי שלומציון המלכה אנו עדים לתהליך של תמורה / שינוי באופי המדינה בכיוון של התחזקות צביונה / אופייה ההלניסטי. אם כבר בימי יונתן ושמעון אנו מוצאים ביטויים לחיקוי מנהגים הלניסטיים שונים, הרי שאלה הלכו והתחזקו במרוצת הזמן. **עקב כך גבר המתח בין הנהגה זו לבין חלק מבני עמה**, שהמציאות החדשה שנוצרה לא הלמה את ציפיותיהם. (על המתיחות בין הפרושים להנהגה נלמד בהמשך).

<u>מאפייניה ההלניסטים של המדינה החשמונאית:</u>

א. <u>גיוס חיל שכירים</u>- הצבא במדינה החשמונאית היה צבא לאומי שהתבסס על כוח התנדבותי מקומי. בימי יהודה המכבי, למשל, היה זה צבא איכרים שחזר לשדותיו בתום לחימה. עם הזמן, החלו החשמונאים להחזיק **חיל שכירים - ביטוי בולט לאופייה ההלניסטי של המדינה החשמונאית**. יוחנן הורקנוס היה הראשון שהביא לארץ שכירים לצבאו. נשאלת השאלה, איך יכול להיות שדווקא הורקנוס, שהיה נאמן למסורת ישראל ורצה בייהוד הארץ, הביא צבא שכירים בעל צביון הלניסטי לארצו? ההסבר לכך הוא, **שהחשמונאים לא ראו סתירה בעצם היותם נאמנים ליהדות ולהלניזם גם יחד**. שני כוחות אלו- יהדות והלניזם, יכולים להתקיים בשלום זה לצד זה. הדבר היה אופייני לתקופתו , כך נהגו כולם , ויוחנן הורקנוס רצה לנהוג כשאר השליטים אשר העדיפו להישען על גדודי שכירים מקצועיים ולשלוט על מרחבים גדולים. המלכים ההלניסטים לא בחלו בשום דרך כדי להשיג את הכסף על מנת לשלם לחילותיהם. ההיסטוריון יוסף בן מתתיהו מספר, שמקורו של הכסף לשכירת הצבא היה בקבר דוד המלך, אותו פתח יוחנן הורקנוס.

בניו של יוחנן, יהודה אריסטובלוס ואלכסנדר ינאי, המשיכו בדרכי אביהם ולקחו חיילים שכירים שחינוכם הצבאי ושפתם הייתה יוונית . **הצבא החשמונאי קיבל אופי הלניסטי וניהל את מלחמותיו לפי חוקי תורת המלחמה המקובלים בעולם ההלניסטי.**

ב. <u>לקיחת התואר "מלכים"</u> - מגילת היסוד של מדינת החשמונאים נזנחה, ובמקומה הוקם שלטון מלכותי הלניסטי. בניו של יוחנן הורקנוס, יהודה אריסטובלוס ואלכסנדר ינאי, נטלו לעצמם גם את כתר המלוכה. כך עשתה גם אשתו של ינאי, שלומציון, ששלטה אחריו. **אימוץ כתר המלוכה היה בגדר מנהג הלניסטי מובהק**, והמדינה החשמונאית ומלך בראשה, דמתה למדינה הלניסטית. **ינאי, שהכתיר עצמו למלך, הרחיב את סמכויותיו גם לתחומי החקיקה והשיפוט**. במעשים אלה הפר את החלטת אסיפת העם (חבר היהודים) בימי שמעון.

בחירתה של אשה לתפקיד מלכה מבטאת את השפעת התרבות ההלניסטית. בבית תלמי הוכתרו נשים למלכות והן ירשו את בעליהן. לעומת זאת, במסורת היהודית לא היה נהוג שאשת המלך תירש את המלך, בייחוד כאשר היו להם בנים בוגרים שיכלו להיות היורשים. בניגוד לנוהג היהודי המקובל, בניהם של אלכסנדר ינאי ושלומציון - הורקנוס השני ואריסטובלוס השני - לא ירשו את אביהם. אפשר

להניח כי **התרבות ההלניסטית השפיעה גם על החברה היהודית**, שכן העברת השלטון לידי אישה - מלכה, לא עוררה התנגדות בקרב העם.

ג. <u>קביעת חגים לציון ניצחון צבאי</u> - כבר בימי בניו של מתתיהו החשמונאי, ניתן למצוא סממנים לקליטת התרבות הלניסטית. אחד הגילויים לכך היה **קביעת חגים לציון ניצחון צבאי, מנהג שרווח בתרבות יוון**. לדוגמא: יהודה ואנשיו גברו על ניקנור, מפקד הצבא הסלווקי. יום הניצחון על ניקנור, י"ג באדר בשנת 161 לפנה"ס, נקבע ביהודה כיום חג לדורות - יום ניקנור. גם יום כיבוש החקרא על ידי שמעון ב- כ"ג באייר בשנת 141 לפנה"ס - נקבע כיום חג לדורות. וכמובן, **חג החנוכה** - בשנת 164 לפנה"ס הצליחו המורדים לשחרר את ירושלים ובית המקדש משלטון היוונים והמתייוונים. החג מצוין בשמונת הימים החֵל מ-כ"ה בכסלו.

ד. <u>אימוץ שמות הלניסטים</u>- יורשיו של שמעון אימצו שמות הלניסטים . יוחנן הורקנוס אימץ לעצמו את השם ההלניסטי הורקנוס . הוא ושאר שליטי בית חשמונאי שבאו אחריו, נשאו שם כפול: הם הוסיפו לשמם העברי שם יווני.

השם העברי נועד לציבור היהודי והביע הזדהות עם הדת והמסורת היהודית, ואילו הוספת השם היווני הביעה את הרצון להתקרב אל התרבות ההלניסטית ולזכות בהכרה בעולם ההלניסטי. גם יהודה אריסטובלוס נשא שם כפול. על פי יוסף בן מתתיהו , המלך יהודה אריסטובלוס הראשון אף הוסיף לעצמו את הכינוי "אוהב היוונים", בהשפעת ההלניזם.

ה. <u>חיי חצר הלניסטית</u> - המשפחה החשמונאית החלה להתנהג כחצר הלניסטית לכל דבר. הם ערכו משתאות, לקחו פילגשים, רדפו אחרי בני ביתם בהם חשדו באי נאמנות. ספר חשמונאים מספר, כי יהודה אריסטובלוס שהכתיר עצמו למלך כדי שיוכל להשתלב ביתר קלות במערך ההלניסטי, הרעיב את אמו למוות והרג את אחיו. ינאי ישב עם פילגשיו בשעה שהתליינים צלבו את מתנגדיו.

5. <u>קושי פוליטי – מדיני:</u>

<u>הצורך של השליטים החשמונאים לתמרן בין הכוחות המדיניים האזוריים</u>

השליטים החשמונאים נאלצו לתמרן בין הכוחות הפועלים באזור ולהוכיח תבונה מדינית: עם בית המלוכה הסלווקי, עם עמים נוכריים מחוץ ליהודה ועם רומא. המאבקים וההפיכות בבית סלווקוס השפיעו רבות על הממלכה החשמונאית. השליטים החשמונאים העבירו את נאמנותם למתחרים השונים שם על השלטון, וידעו לנצל את חולשתו של השלטון הסלווקי ולעמוד על שלהם, כאשר המלכים שלו דרשו לממש את שליטתם על יהודה.

את התערערותה של הממלכה הסלווקית ניצלו לא רק **היהודים**, אלא גם **הנבטים** שהקימו מדינה לאורך גבולותיה המזרחיים והדרומיים של מדינת החשמונאים, ה**ייטורים** - שבט ערבי שהקים מדינה מצפון לגליל, ו**הפארתים** - שהשתלטו על חלקה הגדול ביותר של האימפריה הסלווקית . מתוך מצב זה נוצר **עיקרון יסודי במדיניות החוץ החשמונאית - תמיכה והתחברות לאותם כוחות באימפריה שלא היו להם שאיפות להתעצמות ושימשו בעיקר כלי-שרת בידי מדינות אחרות**.

הדבר התבטא בעיקר בהתקשרות עם אותם כוחות, שבית-תלמי (האויב של בית סלווקוס) היה בדרך כלל החשוב שבהם, אשר התערבו במלחמות הפנימיות בסוריה, ושאפו למנוע את התחזקות הממלכה הסלווקית ועליית מלכים תקיפים על כס המלוכה. למכלול יחסים אלה שייכות גם בריתות ההגנה האזוריות עם רומי, אשר שיתפה פעולה עם הממלכה התלמית במה שנוגע למצב בסוריה. כלומר, **יהודה הייתה במחנה אחד עם אויבי הסלווקים: מצריים (בית תלמי) ורומי, והפיקה תועלת ממדיניותם המשותפת, אשר ביקשה להחליש את בית סלווקוס.**

כמו כן, יהודה הייתה חשופה להשפעה תרבותית הלניסטית, בשל הברית עם רומי.

☒ **יהודה המכבי:**

ההתנהלות מול בית סלווקוס - ההצלחות המסחררות של יהודה ושמעון הכריחו את ליסיאס , שהיה האפוטרופוס של המלך הצעיר אנטיוכוס החמישי ושליט המדינה בפועל, לצאת שוב להילחם ביהודה. ליסיאס כבש את בית צור, עלה על ירושלים ושם מצור על יהודה שהתבצר בהר הבית. נדמה היה שגורלו של יהודה נחרץ. אך ליסיאס לא יכול היה לעמוד במצור ממושך כי המצב בסוריה תבע את נוכחותו. כמו כן, פיליפוס , שר צבא אחר, ביקש באותו זמן להשתלט על סוריה. לכן נאלץ ליסיאס להגיע לידי הסכם עם יהודה ולשוב לסוריה. מכאן יכולים אנו לעמוד על **הקשר בין קשייה הפנימיים של האימפריה הסלווקית לבין הצלחת היהודים.**

ההתנהלות מול רומא- עם עלייתו של דמטריוס למלוכה בסוריה ב- 162 לפנה"ס, חלה הרעה במצבו של יהודה המכבי. דמטריוס ביקש לכונן מחדש את ממלכת אבותיו ונלחם במרץ במורדים שקמו נגדו. יהודה הבין שכדי להמשיך להיאבק בבית סלווקוס עליו לטפח קשרים מדיניים. לאור הקשיים במצבו **ניסה לחזק את מעמדו על ידי כריתת ברית עם רומא** . רומי הרבתה לכרות בריתות עם ערים ומדינות באסיה ואין פלא שהיא הסכימה לכרות ברית עם יהודה, בייחוד על רקע היחסים המתוחים בינה לבין דמטריוס .רומי לא הכירה בשנים אלה במלכותו של דמטריוס בסוריה. **עיקרה של הברית בין רומי ליהודה הוא הכרזה על ניטראליות אוהדת ועזרה הדדית במקרה של מלחמה.**

☒ **אלכסנדר ינאי:**

ההתנהלות מול מדינות אחרות - התחזקותה של יהודה בעקבות כיבושי השטחים חיזקה את מעמדה במישור הבינלאומי. היא קשרה קשרים הדוקים עם מדינות שונות. אך בסופו של דבר, רומא לא תרגיש בעתיד מחויבת ליהודים וצבאה יפלוש לארץ ישראל ויכבוש אותה. נראה כי ינאי היה

המנהיג החשמונאי הראשון שלא חידש את הברית עם רומא. הוא חשש מפני ההתפשטות של רומא במזרח תוך ניצול הבריתות של רומא עם עמים שונים. כמו כן, אי חידוש הברית היה בבחינת ביטוי לחוסנה ולריבונותה של יהודה. ינאי יצר קשרים עם הפרתים שהיו אויביה של רומא במזרח. הוא שמר על קשרים טובים עם קליאופטרה מלכת מצרים. הביטוי ליחסים אלה היה אי כיבוש אשקלון ע"י ינאי, שכן עיר זו הייתה בעלת בריתם של התלמים.

ג. דפוסי השלטון הרומאי בא"י ("מלך חסות"- הורדוס, הנציבים)

• השלטון הרומאי העקיף: דמותו של "מלך החסות" הורדוס

מבוא:

מאז כיבוש ארץ ישראל על ידי המצביא הרומאי **פומפיוס** בשנת 63 לפנה"ס ועד לפרוץ המרד הגדול בשנת 66 לספירה, הפעילו הרומאים בארץ ישראל שיטות-שליטה שונות:

השלטון הרומאי הישיר - שליטה ישירה, באמצעות נציב רומאי.

השלטון הרומאי העקיף - מלך /שליט יהודי המקבל את השלטון מהרומאים ושולט בחסותם וכפוף **להם.**

נראה שהשיקול הרומאי, בכל זמן נתון, באיזו שיטת שליטה לנקוט היה תלוי בשאלה אם היה מועמד מתאים למלא את תפקיד מלך החסות כרצונם, וברמת השקט המדיני והפוליטי.

משנת 37 עד שנת 4 לפנה"ס מלך הורדוס בא"י בחסות רומא. הוא נשא בתואר - "מלך וידיד ובעל ברית של העם הרומאי".

לאחר מותו של הורדוס פוצלה הארץ בין בניו, וארכילאוס מלך ביהודה עד שהודח ע"י הרומאים בשנת 6 לספירה:

- ❑ בשנים 6 - 41 הייתה **תקופת הנציבים הרומאים הראשונה.**
- ❑ בשנים 41 - 44 היה בארץ מלך חסות לתקופה קצרה - אגריפס הראשון.
- ❑ בשנים 44 - 66 הייתה **תקופת הנציבים השנייה/הנציבים האחרונים.**

1. מדוע הרומאים העדיפו לנקוט במדיניות של שלטון עקיף באמצעות שליטים מקומיים?

שלטון מלך חסות מקומי, הכפוף לשלטון רומא נקרא **שלטון עקיף**, והוא הונהג במספר ממלכות קטנות ברחבי האימפריה. **הסיבות לסוג שלטון כזה**:

א.המשך מלוכה מקומית בכדי לשמור על יציבות - לא להכעיס את העם המקומי תחת נטל כיבוש חדש, מתן מידת עצמאות מסוימת. המלך בא מן העם ומכיר את החברה ומנהגיה. גם העם מכיר את השליט וכך, לפחות למראית עין, אין שינוי ואין פגיעה במרקם החברתי -מסורתי של העם. גם לאליטה השלטת אין אינטרס גדול למרוד מאחר והיא שומרת על מעמדה היחסי.

ב.המלך החזיק צבא - "צבא חסות" קטן בידי המנהיג המקומי, אשר סייע לצבא רומא במקרה הצורך. המלך המקומי גם סייע בנטל הביטחון המקומי והאזורי.

ג. **מלך חסות פוטר את רומא מחיכוך ישיר בין העם לשלטונות הרומאים** - אין צורך להתחכך ישירות עם העמים המקומיים שבשטח האימפריה, אין צורך להתעסק עם ניהול מקומי כמו גביית מסים, שיפוט, פתרון מחלוקות וחיכוכים פנימיים, ביצוע עבודות, ואפילו חיכוכים על רקע תרבותי.

ד. **מלך החסות נאמן** לאדוניו הרומאים שיכולים להחליף אותו כראות עיניהם.

ה. המלך שנבחר ע"י הרומאים **קשור אליהם ואל תרבותם**, וכך מתאפשר "פיתוח תרבותי" באמצעות הקמת מוסדות הלניסטיים בשטח החסות.

ו. **מלך החסות אינו רשאי לנהל מדיניות חוץ עצמאית** ובעניינים מדיניים פועל רק ברשותה של רומא. לעומת זאת **בענייני פנים** קיבל המלך **אוטונומיה** וחופש פעולה נרחב.

מדוע בחרו הרומאים להמליך את הורדוס?

- להורדוס הייתה **תלות מוחלטת ברומא**. רק בחסדה יכול היה לקבל את המלוכה, שכן מבחינת היהדות לא היה זכאי למלוכה בהיבט זכות ירושה או מבחינת מוצאו. הוא היה שנוא על נתיניו היהודיים וזה חיזק את תלותו ברומאים. מי שהמליך אותו יכול היה גם ליטול ממנו את המלוכה. בלעדיה לא היה תוקף חוקי לשלטונו.
- הרומאים האמינו שהורדוס **בעל כושר ניהולי ומוטיבציה** שיכולים לסייע בהחזרת הארץ לשלטון רומא והשלטת הסדר והביטחון בתחומי שלטונו. מבחינה חיצונית ישתתף בהגנה על גבולות האימפריה וישמש מחסום להתפשטות הפרתים, ומבחינה פנימית - הורדוס ייאבק ויחליש את בית חשמונאי שגילו נאמנות לפרתים.
- הורדוס היה **נאמן לרומא** - הורדוס היה **אזרח רומאי**. אביו, אנטיפטרוס, קיבל אזרחות רומאית. כלומר, הורדוס הגיע עם מסורת של נאמנות לרומא. הורדוס עמד בראש הצבא שכבש את הארץ מידי אנטיגונוס, בעל הברית של הפרתים אויבי רומא.
- הורדוס היה **מקובל על האוכלוסייה הנוכרית בארץ ישראל**. הורדוס נמשך מאוד להלניזם, והיה יכול **לפתח מבחינה תרבותית את הממלכה**, שבעיני רומא הייתה "שממה תרבותית" לאחר שנים של השמדת המוסדות ההלניסטים בתקופת שלטון החשמונאים.
- הרומאים סברו ש**המלכתו של הורדוס תמנע התנגשות ישירה בין השלטון הרומי לאוכלוסייה היהודית**. הרומאים האמינו שליהודים, בשל אורח חייהם השונה והמִנהגים שהיו זרים לרומאים, יהיה קל יותר לקבל את שלטון רומא, אם יונהגו על ידי מנהיג מקומי שימנע חיכוך ומגע ישיר עם הרומאים.
- הרומאים העדיפו למנות ביהודה שליט יהודי גם מתוך המחשבה שכך **ירכשו את אהדתם של יהודים במקומות נוספים, מחוץ לא"י.**

2. המאפיינים העיקריים של שלטון הורדוס

א. נאמנות לרומא ולשליטיה המתחלפים

- הורדוס היה רשאי להחזיק **צבא** משלו וניתנה לו **אוטונומיה בנושאי משפט וכלכלה**. עם זאת הוא **לא היה רשאי לנהל מדיניות חוץ עצמאית**, וכמו יתר המלכים במזרח שמינתה רומא, היה חייב להוכיח לה נאמנות ללא סייג.
- הורדוס היה **נאמן לשליטי רומא**. כשהתחלף שליט - מיהר מיד להצהיר על נאמנות לשליט החדש (כמו שעשה אביו לפניו), וידע לשכנע את השליט שהוא יביא לו תועלת. על-ידי התמיכה והעזרה לשליטים הרומאיים **הגדיל הורדוס בכל פעם את שטחי ממלכתו**. למשל, הוא שמר נאמנות לאנטוניוס שליט הפרובינציות במזרח, וכשאנטוניוס עמד להפסיד לאוקטביאנוס העביר אליו הורדוס את תמיכתו וסייע לו. אוקטביאנוס גמל לו לאחר ניצחונו.
- הורדוס היה נאמן לאימפריה הרומית ולתפיסתה ההלניסטית. הוא **סייע בהפצת ההלניזם והשתתף בפולחן לכבוד הקיסר**.

ב. תמיכה באוכלוסייה ההלניסטית בא"י

הורדוס פעל לחיזוק יסודות הלניסטיים בארץ ובסביבתה. היו לכך מספר סיבות:

- הורדוס **העריץ את התרבות ההלניסטית** שעל ברכיה חונַך. הוא אימץ יסודות מתרבות זו וביקש **לשלב את ממלכתו באימפריה הרומית**. המחנכים של בניו היו ממוצא יווני וכך גם רבים מאנשי חצרו, שומרי ראשו ומזכיריו.
- מכיוון שהקהילה היהודית בא"י לא תמכה בו, הורדוס **הבין שהערים ההלניסטיות בארץ ישראל ותושביהן הנוכרים הם המשענת העיקרית לשלטונו** והבסיס להפצת התרבות ההלניסטית. הוא היה זקוק לתומכים וחשב שכך יזכה לתמיכה מצד הנוכרים בארץ. הוא העניק תמיכה גדולה לאוכלוסייה הנוכרית בארץ ישראל, אפילו יותר מאשר ליהודים.

  הוא הקים ערים הלניסטיות ובנה בערים האלה מבנים המייצגים את התרבות ההלניסטית: מקדשים, תיאטראות, גימנסיונים, מרחצאות ושווקים.
- הורדוס **החדיר מִנהגים זרים גם לירושלים**: משחקים, תחרויות, היפודרום (מסלול מרוצי סוסים ומרכבות).
- **הלשון היוונית** הפכה ללשון העיקרית של אנשי מִמשל הורדוס, הכתובות על מטבעות הורדוס היו ביוונית.

ג. חיסול שרידי החשמונאים והאצולה ביהודה

- הורדוס **שלט ביד קשה והנהיג בארץ משטר טרור, הפחדה ודיכוי**. הוא חיסל את כל מי שנחשד או צבר פופולריות העלולה לסכן את מעמדו.

- הוא **אסר על העם להתכנס** באספות והקים **מנגנון משטרה ופיקוח**, הוא הקים שורה של **מבצרים** ששימשו גם כבתי סוהר וכמקומות של הוצאה להורג.
- הורדוס **חיסל רבים מתומכי בית חשמונאי** שנלחמו לצידו של אנטיגונוס, ואת צמרת השלטון שהייתה קשורה לבית חשמונאי. הוא הוציא להורג את צאצאי החשמונאים, בזה אחר זה.

בתחילת דרכו רצה הורדוס להתקבל כממשיך השושלת החשמונאית ולכן נשא לאישה את מרים החשמונאית, נכדתו של הורקנוס. בהמשך הוא דחק את החשמונאים ותומכיהם מן ההנהגה ואפילו חיסל אותם (כולל את **אשתו מרים ובניהם המשותפים**).

הוא אף יזם את **חיסולו של הכהן הגדול, אריסטובולוס השלישי**, מאחר שחשש מהעלייה בפופולריות שלו ולמרות שהיה קרוב משפחתו - אחיה של אשתו מרים החשמונאית.

הורדוס **חיסל גם את הורקנוס** מתוך חשש שהרומאים עשויים להחזירו לשלטון.

ד. <u>התערבות בסדרי הכהונה והסנהדרין</u>

הורדוס פעל להחלשת שני מוסדות השלטון היהודיים: הסנהדרין והכהונה הגדולה. הוא עשה זאת כדי למנוע פיקוח ובקרה על פעולותיו, שאיימו על שלטונו, ומפני שרצה להיות בעל הסמכות החזקה ביותר. הוא עשה זאת במספר דרכים:

- **מינה בעצמו את הכוהן הגדול**, והפך אותו לפקיד מטעמו ובחסותו.

כמו כן, **מינה כוהנים גדולים שאינם מבית חשמונאי או מבית הכהונה**, הפסיק את העברת הכהונה מדור לדור - ביטל את עיקרון הורשת תפקיד הכהן הגדול מאב לבן.

- הורדוס נטל מהכוהן הגדול את **הסמכות לגבות מיסים** ושמר אצלו את **בגדי הכהן הגדול**- דבר שהגדיל את תלותו של הכהן בהורדוס.
- הורדוס **יזם את רציחתו של הכוהן הגדול אריסטובולוס השלישי**, שהיה ממשפחת החשמונאים, מפני שחשש שהוא צובר פופולריות.
- הורדוס **החליש את כוחה של הסנהדרין**: נטל ממנה חלק מסמכויותיה, אישר את הסמכות לפְסוֹק הלכה רק בעניינים דתיים, נטל ממנה את הסמכות לדון בדיני נפשות. את הסמכות הזו - הוא נטל לעצמו. הוא סילק את תומכי החשמונאים (הצדוקים) והושיב במקומם אנשים שהיו נאמנים לו, כולל לא יהודים, והיא **הפכה למעין מועצה פרטית בסגנון הלניסטי** הכפופה אליו. הורדוס ישב בראש הסנהדרין.

ה. <u>מפעלי הבנייה המפוארים</u>

הורדוס נחשב לגדול הבנאים בא"י בתקופה העתיקה, הוא יזם מפעלי בנייה גדולים, ביניהם: מקדשים, ערים וארמונות ברחבי הארץ, מבצרים, מבני תיאטרון, היפודרום ואמות מים ועוד. הסיבות לכך:

- **הורדוס רצה להתבלט ככל שליט הלניסטי, להטביע חותם**. לפאר את עצמו. הוא בנה ערים חדשות כמו קיסריה, סבסטיה, אנטיפטריס והרחיב ערים קיימות – ירושלים, חברון, בניאס, ציפורי, יריחו ועוד. הוא בנה בהן ארמונות הוא גם סייע ותרם לבניה מחוץ לארץ ישראל באסיה הקטנה ובסוריה.

- **בנייה בהשפעות הלניסטיות, ועידודו של הקיסר אוגוסטוס לבנייה ברחבי האימפריה**. הורדוס בנה את "סבסטי" בשומרון ואת קיסריה לכבודו של הקיסר אוגוסטוס. הקים בהן מקדשים לכבוד הקיסר, בקיסריה בנה נמל גדול לצורכי מסחר ובנה אמת מים שהובילה מים אל העיר.
- **שקט יחסי ששרר בתקופת שלטונו של הורדוס** אִפשר את פעולות הבנייה. הבניה סיפקה עבודה לאלפי פועלים והביאה לפריחה כלכלית בממלכתו. עם זאת, מימון הבנייה גרם להכבדת נטל המסים, שפגעה בעיקר בשכבת האיכרים הזעירים.
- **הורדוס בנה לצורכי הגנה**, הקים ושיפץ מבצרים ומצודות ובהן ניבנו גם ארמונות מקלט עבורו כגון: מצדה, הירודיון, מבצרי יריחו (קיפרוס,קרנטל), הורקניה, מכוור,אלכסנדריון ועוד.
- **רצון לזכות באהדה מצד היהודים** – הורדוס עיצב מחדש את ירושלים, הגדיל את רחבת הר הבית, שיפץ את בית המקדש, והרחיב את הר הבית, עד שנהפך למתחם המקודש הגדול ביותר בעולם העתיק. על בית המקדש אמרו החכמים כי: *"מי שלא ראה בניין הורדוס לא ראה בניין נאה מימיו"* (בבא בתרא ד א). בנוסף, בנה חומה שניה לירושלים ובכך הרחיב את שטח העיר ואפשר להגדיל את אוכלוסייתה, בנה ארמון מפואר ומגדלים להגנה.

הורדוס מת בשנת 4 לפנה"ס וממלכתו נחלקה (לאחר מאבק ירושה) בין שלושה מבניו: **פיליפוס** (4 לפנה"ס - 34 לספירה), **הורדוס אנטיפס** (4 לפנה"ס – 39 לספירה), **ארכילאוס** (4 לפנה"ס – 6 לספירה).

• השלטון הרומאי הישיר: תקופת הנציבים הרומאים

<u>השלטון הרומאי הישיר</u> - שליטה ישירה, באמצעות נציב רומאי.
לראשונה מימי בית חשמונאי (167 לפנה"ס) השלטון לא היה בידי יהודי.

1. <u>תפקיד הנציב וסמכויותיו</u>

הנציבים היו, בדרך כלל, אנשי צבא רומאים אשר סיימו תפקיד פיקודי גבוה (ממעמד הפרשים) בצבא הרומי, והצבתם לשלוט בארץ מסויימת (פרובינציה רומית) הייתה סוג של תגמול עבור השירות הצבאי.

- הנציב **מונה ע"י הקיסר לפרק זמן מוגבל**, משך כהונתו היה תלוי במידת הצלחתו לשמור על השקט, ובקשריו ברומא. הקיסר יכול היה להדיחו בכל עת.
- הנציב **ייצג את רומא ואת האינטרסים שלה**. מבחינת הרומאים, היתרון בשיטה זו הוא, שיש להם שליטה מלאה, ישירה והדוקה על המתרחש בארץ.
- הנציב **עמד בראש המערכת המנהלית של הפרובינקיה**, היה ממונה על שמירת החוק והסדר, בעל סמכויות שלטון בלתי מוגבלות ובעל סמכויות שיפוט נרחבות כולל הכרעה בדיני נפשות.
- הנציב הפעיל את שלטונו באמצעות **"חיל מצב" של צבא רומי**, אשר הוצב לרשותו באותה פרובינקיה בה שלט, והוא פיקד על הצבא בפרובינקיה.

- הנציב אחראי על **גביית המיסים** עבור השלטון ברומא.
- הנציב **פיקח על החיים הדתיים**: הייתה לו סמכות למַנות כוהנים גדולים או להדיחם.

2. מאפייני שלטונם של הנציבים הרומאים בא"י

תקופת שלטונם של הנציבים הרומאים ביהודה באה לידי ביטוי ב**יחס נוקשה, מתמשך ומַפְלֶה כלפי היהודים.**

הנציבים היו זרים וחסרי רגישות להלכי הרוח בקרב היהודים הנתונים לשלטונם, ומדיניותם ופעולותיהם הובילו להקצנה בקרב היהודים - שהובילה לפרוץ מרד ברומאים.

המאפיינים העיקריים של תקופת הנציבים:

א. עוינות כלפי היישוב היהודי והעדפת הלא-יהודים בארץ

- כל הנציבים הרומאים גילו יחס עוין כלפי היהודים בארץ-ישראל ואהדה כלפי האוכלוסייה הנוכרית שבה. היחס העוין התבטא **באי-עשיית צדק ובטיפול נוקשה** של חיל המצב הרומי ביהודים, במיוחד משום שהיה מורכב מנוכרים.
- במקרה של סכסוכים בין יהודים לנוכרים **הנציבים תמכו בד"כ בנוכרים**, שהיו קרובים אליהם בלשונם, תרבותם, אורח חייהם, מחשבתם וכו'.
- **סכסוך קיסריה** - בין היהודים לנוכרים בקיסריה שרר מתח סביב שאלת מעמדם של היהודים בעיר. היהודים טענו שקיסריה היא עיר יהודית כי הורדוס שהיה מלך יהודי בנה אותה, והנוכרים טענו שהיא פוליס, ששולטים בה אזרחיה היוונים. הנציב **פליכס** צידד בעמדת הנוכרים.

בשנת 66 לסה"נ בתקופת **הנציב פלורוס,** הוכרע הסכסוך על ידי **הקיסר נֶירוֹן שפסק כי קיסריה אינה עיר יהודית.** הַפְּסיקה הובילה למהומות דמים בין נוכרים ליהודים, בהן נהרגו כ-20,000 יהודים. פלורוס אף אסר את נציגי היהודים שבאו להתלונן על הטבח. בהמשך התפשטו המהומות לבית שאן וגם לאלכסנדריה שבמצרים, ולמעשה היו מהגורמים לפרוץ המרד.

ב. עול כלכלי כבד, עושק כלכלי ומעשי שחיתות:

- הנציבים מונו לתקופת זמן מוגבלת. רוב הנציבים לא היו ממוצא חברתי גבוה ולא היו להם משאבים כלכליים עצמיים (כמו קרקעות של המשפחה וכו') ולכן **ניצלו את תקופת השירות הקצרה שלהם בפרובינקיה בכדי להתעשר ולצבור הון**. הם נהגו בשחיתות, אכזריות, עשקו ונטלו שוחד.

הנציבים הטילו **מיסים כבדים** שהיוו נטל כלכלי כבד. גובי המיסים הכבידו בנטל המס מאחר ורצו להגדיל את רווחיהם. הם הטילו שורה ארוכה של מיסים: **מס קרקע** -בתמורה לקרקעות שהיו עכשיו של רומא, **מס גולגולת**, **מס יבול**, **מס על יבוא ויצוא**. כמו כן, הטילו הגבלות שונות, למשל **הגבלה על יצוא תבואה רק לרומא**.

- **על התושבים הוטל לספק מגורים, מזון, חומרי דלק ומספוא** (מגוון גדול של מיני מזון הנאכלים על ידי בהמות אוכלות עשב) - **לפקידי הנציב ולחייליו**. חיילים רומאים היו מגיעים לעיתים לכפרים, מחרימים ושודדים יבול.
- **הנציבים** שהוצבו בארץ-ישראל **שדדו גם את בית המקדש** ועוררו בכך זעם רב של היהודים נגד השלטון הרומי.

ג. <u>פעילות הנציבים נגד תנועות משיחיות ומורדים:</u>

- תקופה של מצוקה יוצרת ציפייה לגאולה. תחושת התסכול והייאוש בתקופה זו גרמו להתפתחות התופעה של **הופעת נביאי שקר ומשיחים, שהבטיחו גאולה**, והמונים נסחפו אחרי הבטחות אלה.

הנציבים הרומאים ראו בכך סכנה לשלטון מתוך חשש להתערערות הסדר. הנביאים הללו נתפסו כסכנה לסדר הציבורי מאחר והם גרמו להתרגשות ההמונים שעשויה להיהפך למהומות.

- **בתקופת נציבותו של פונטיוס פילטוס (26 – 36 לסה"נ) נצלב ישו** שנאשם ע"י הרומים כמשיח שרוצה להיות "מלך היהודים" – דבר שנחשב כמרידה בשלטון.
- **בימי הנציב פליקס** הופיע **"הנביא המצרי"** שאסף מאמינים רבים על הר הזיתים בירושלים **והבטיח להבקיע לפניהם את חומות העיר**. החיילים הרגו אותו ורבים מהקהל שהתאסף סביבו.

ד. הסיבות למרד הגדול והעמדות השונות בוויכוח על היציאה למלחמה ברומאים

• הסיבות למרד הגדול:

מאז כיבוש הארץ ע"י הרומאים, שאפו היהודים להחזיר לעצמם את העצמאות המדינית והדתית. שלטונו של אגריפס הראשון נתן להם תקווה לכך, והחזרה לשלטון נציבים לאחר מכן הגדיל את התסכול והאכזבה שלהם.

המרד הגדול של היהודים ברומאים בשנת 66 לספירה פרץ מסיבות הקשורות להיבטים דתיים, חברתיים, כלכליים ומדיניים. חלקן המכריע של הסיבות קשור ביחסים המתוחים ששררו בין היהודים לנציגי השלטון הרומי ובין היהודים לנוכרים בארץ ישראל, וחלקן נבע מהמתחים שנוצרו בתוך החברה היהודית. רבים מהמוני העם תמכו בקנאים שנאבקו על החירות.

בין הסיבות למרד קיימת זיקה הדוקה והן מחזקות זו את זו:

1. פגיעה בחיי הדת וברגשות הדתיים של היהודים:

מדיניות זו החלה כבר בתקופת הנציבים הראשונים באמצעות פעולותיהם של הנציב **פונטיוס פילטוס** והקיסר **גַיוס קַליגוּלָה** - פעולות שחזרו שוב ושוב וזעזעו את הציבור היהודי.

הפגיעה בחיי הדת הלכה וגברה בתקופת הנציבים האחרונים. למשל, בעת כהונתו של הנציב **ונטידיוס קוּמָנוּס** (48-52 לסה"נ), בימי חג הפסח, פגע אחד החיילים הרומיים בכבודם של המתפללים היהודים בירושלים. למרות פניית היהודים, קומנוס לא הענישׁ. הדברים התפתחו לתִגרוֹת בין חיילי קומנוס לבין היהודים, ובירושלים התחוללו מהומות שנהרגו בהן אלפי יהודים, לפי עדותו של יוסף בן מתתיהו.

הפגיעה ביהודים הגיעה לשיאה בבית המקדש, כאשר הנציב **גסיוס פְלוֹרוּס** (64-66 לסה"נ) ביקש להוציא כסף מאוצר המקדש.

הסמכות שקיבלו הנציבים למַנות כוהנים גדולים פגעה ברגשות הדתיים והלאומיים של היהודים, והגבירה את הצורך במאבק בשלטון הרומי. הנציבים פעלו משיקול פוליטי - הם הטילו את מרוּתם על היהודים על ידי פיקוח ושליטה בבית המקדש ובאוצרותיו, ומינו כוהן גדול שישתף פעולה עם הנציב ועם הפקידות בפרובינקיה.

2. מתח בין היהודים לנכרים עקב חיזוק מעמד האוכלוסייה הלא יהודית ע"י השלטון הרומאי:

מאז הכיבוש הרומי הלך **והתחזק מעמדם של הנוכרים בארץ ישראל.** הנציבים האחרונים העדיפו את האוכלוסייה הנוכרית על פני האוכלוסייה היהודית. כך למשל, כשפרץ סכסוך בין יהודים ליוונים בעיר פילדלפיה שבעבר הירדן, פסק הנציב הרומי **קוספיוס פַדוס** (44-46 לסה"נ) נגד היהודים. מדיניות זו נמשכה גם בימי הנציב **טיבריוס יוליוס אלכסנדר** (46-48 לסה"נ), שהיה יהודי מומר ודיכא ביד קשה כל גילוי של תסיסה נגד השלטון הרומי. יוליוס אלכסנדר הוציא להורג את שני בניו של יהודה הגלילי שפעלו נגדו. המתח ששרר ביחסים בין היהודים לנוכרים בלט באופן שבו הגיבו הנוכרים בקיסריה עם היוודע מותו של אגריפס (44 לסה"נ), המלך היהודי שמלך בין שתי התקופות של הנציבים. התושבים הנוכרים ביטאו את שמחתם בחגיגות, בעוד שעל היהודים ירד אבל כבד.

ההידרדרות ביחסים בין היהודים לרומאים החריפה בימי הנציב פְּלִיכְּס (52-60 לסה"נ). בין היהודים לנוכרים בקיסריה שרר מתח סביב שאלת מעמדם של היהודים בעיר. היהודים טענו שקיסריה היא עיר יהודית כי הורדוס שהיה מלך יהודי בנה אותה, והנוכרים טענו שהיא פוליס ששולטים בה אזרחיה היוונים. הנציב פליכס צידד בעמדת הנוכרים, אך רק בשנת 66 לסה"נ הוכרע הסכסוך על ידי** *הקיסר נֵירוֹן קלאודיוס* **שפסק כי קיסריה אינה עיר יהודית.

הסכסוך בין היהודים לנוכרים בקיסריה העמיק בעקבות הפְּסיקה של נֵירון. הנוכרים חסמו את הכניסה לבית הכנסת בעיר, וכדי להתגרות ביהודים הקימו במקום בית מלאכה שפעל בימי שבת וחג (שנת 66 לסה"נ). כדי לנסות לפתור את הסכסוך ביקשו היהודים לרכוש את השטח הסמוך לבית הכנסת, אך ניסיונות אלה נכשלו. הנוכרים המשיכו להתגרות ביהודים וערכו פולחן אלילי - הקריבו בשבת קורבן ציפורים בסמוך לכניסה לבית הכנסת.

כתוצאה מן האירועים, עזבו יהודים רבים את העיר ונטלו עמם את ספרי התורה. בקיסריה פרצו מהומות בין יהודים לנוכרים, ולפי עדות יוסף בן מתתיהו נהרגו במהלכן יותר מ-20 אלף יהודים. בהשפעת האירועים בקיסריה החלו מעשי אלימות של יהודים ושכניהם בערים הלניסטיות אחרות כמו סֶבַסְטִי, עכו, אשקלון, עזה. יהודים רבים נהרגו ורבים אחרים נטשו את עריהם והפכו לפליטים. המהומות התפשטו גם לתפוצות ולפי יוסף בן מתתיהו נהרגו באלכסנדריה בלבד כ-50 אלף יהודים.

3. מצוקה כלכלית, מעשי העושק של הנציבים, הגברת הקיטוב הכלכלי:

המיסוי שהטיל השלטון הרומי על הפרובינקיה יהודה עורר התנגדות, כי בנוסף לנטל **הכלכלי הוא סימל את השעבוד ואת אובדן החירות של האזרחים**. מלבד **מס גולגולת ומס על הרכוש** הוטלו על תושבי הפרובינקיה מסים עקיפים כמו מס על סחורות שנמכרו בשווקים או שעברו בנמלים. בנוסף, נדרשו תושבי יהודה לעבוד ואף למסור את בהמות העבודה שברשותם לצורכי השלטון בפרובינקיה. בתקופת הנציבים האחרונים גדל נטל המסים וגברו מעשי העושק והניצול, כי הנציבים ניצלו את השירות בפרובינקיה יהודה לשיפור מעמדם הכלכלי.

בהשפעת המיסוי הכבד גבר הקיטוב בין המעמדות והחריף המאבק הפנימי בחברה היהודית. המסים הכבידו בעיקר על השכבות הנמוכות, ואיכרים רבים התרוששו ואיבדו את הבעלות על אדמותיהם. הם עברו להתגורר בעיר וביקשו להיות פועלים שכירים. אבל גם בקרב הפועלים בעיר כמו הבנאים והסַתָּתים - שררה אבטלה חמורה. עם סיום מפעלי הבנייה של הורדוס, נותרו בירושלים אלפי פועלים מובטלים. אנשים אלה נענו לקריאות למרד שלוּ בהבטחות לצדק סוציאלי.

לעומתם, משפחות האצולה העשירות הידקו את שיתוף הפעולה עם השלטון הרומי. בין הכוהנים הגדולים, עשירי ירושלים והסוחרים שהשתייכו למעמד הגבוה היו קשרי משפחה ונישואין. בני השכבות הללו לא היססו לעשוק את פשוטי העם, ולמשל, משפחות הכוהנים הגדולים שלחו את עבדיהם אל השדות לקחת בכוח את המעשרות שהיו מיועדים לכוהנים הפשוטים. בעקבות מציאות זו הלכו ופחתו מעמדה ויוקרתה של האצולה בעיני העם, וכוחה להנהיג את העם ולרסן את שוחרי המרד - נחלש.

4. תסיסה משיחית והתגברות תופעות משיחיות בין היהודים:

תקופות של מצוקה יוצרות **ציפייה לגאולה**, ולכן נָהוּ רבים אחרי אנשים שהתיימרו להיות מושיעים או נביאים והבטיחו שהגאולה קרובה. כך היה בימי פּוֹנטיוּס פִּילַטוּס (26-36 לסה"נ) כאשר הופיעו ישו ונביא שומרוני, וכך היה גם בימי הנציב קוספיוס פַּדוֹס (44-46 לסה"נ) כאשר הופיע נביא שהבטיח לבקוע את מי הירדן לשניים ולהוליך את הציבור בחָרָבָה. פַּדוֹס שלח את חייליו והם הרגו חלק מהמתקהלים ואת הנביא. גם הנציב פֶּליקְס נהג באופן דומה כאשר שלח את חייליו להילחם בנביא שכּוּנה "נביא מצרי". הנביא המצרי קיבץ המונים על הר הזיתים בירושלים והבטיח לבקוע לפניהם את חומות העיר.

5. התגברות הקנאות הקיצונית ורוח המרד, הופעת קבוצות קיצוניות:

האידֵאולוגיה של הסיקריים הגבירה את רוח המרד בציבור היהודי. השם **סיקריים** היה כינוי גנאי שניתן לתנועה זו על ידי יריביה. הם נקראו על שם הַסִיקָה - פִּגיון בלטינית - שאותו נהגו להסתיר תחת בגדיהם. לדעת הסיקריים הכְּניעה לשלטון הרומי הייתה בבחינת חטא, כי ביטאה את ההכרה באדון אחר חוץ מאלוהים. זו הייתה התנועה הוותיקה ביותר מבין תנועות המרד, והיא הפיצה את עמדותיה בהתמדה בציבור היהודי. **ככל שגברה המצוקה בקרב יהודי ארץ ישראל, גברה השפעתם והתחזק כוחם של שוחרי המרד נגד רומא.**

התפיסה הדתית של הקנאים:

- **כניעה לשלטון זר היא חילול ה'**- א"י שייכת רק לעם ישראל לפי התורה, ושלטון זר זו התגרות בשלטון באל.
- **החירות היא עקרון דתי חשוב**- כניעה לקיסר רומא היא בגידה בה'. עם ישראל הוא עבד ה' בלבד ולא עבד של אנשי בשר ודם שהם בעצמם עבדי ה'.

- **החירות היא תנאי לקיום מצוות**- הנציבים והנוכרים פוגעים בכבוד הדת היהודית: שוד אוצר המקדש, מינוי כוהנים גדולים, שמירת בגדי הכהן הגדול ע"י הנציב, הכנסת מטבעות אליליים, גזירת הפסל של קליגולה.

הקנאים חששו שהמצב ידרדר והרומאים ימנעו מהיהודים לקיים מצוות.

- **הגאולה קרובה** וצריך לקרב אותה ואת שלטון ה' בצורה פעילה, כלומר למרוד ברומאים.

הקנאים לא היו מוכנים לקבל את המצב בו קיים פער בין המציאות הקשה- שעבוד ע"י רומא, לבין התפיסה האידיאלית- עם ישראל הוא עם הבחירה. המצב הלא נורמאלי הזה היה אחד הגורמים לפרוץ המרד הגדול (גורם מדיני דתי).

הסיקריים פעלו לא רק נגד הרומאים, אלא גם נגד נכבדים יהודים שנחשדו כמשתפי פעולה עם הרומאים. קורבנם הראשון היה יונתן הכוהן הגדול, שנחשב לבעל ברית של הנציב פליכס.

<u>התפיסה החברתית של הקנאים</u>:

- **שינוי הסדר החברתי הקיים**- שוויון מעמדי והסתייגות מרכוש ומכסף. המצוקה הכלכלית גרמה לאנשים לאמץ תפיסה זו, ולראות במרד הזדמנות לשינוי הסדר החברתי הקיים.
- **המהפכה החברתית היא חלק <u>חשוב</u> מהמהפכה השלטונית**. מטרת המהפכה החברתית היא לבטל את הפילוג שקיים בין העניים לעשירים, ולבטל את המצוקה הכלכלית של העניים. לאחר סילוק הרומאים ע"י מרד המצב הכלכלי של העניים ישתפר.
- **שינוי המשטר האוליגרכי** (שלטון של מיעוט) ששרר בכהונה הגדולה ובמקדש – כדי לאפשר גם למשפחות כהונה אחרות לקבל תפקידים במקדש.

כלומר, שאיפות לשחרור לאומי שיתחברו לרצון לעשיית צדק חברתי. ולכן בצד הפעולות האנטי-רומאיות היו גם פעולות עם אופי מהפכני- חברתי. (גורם חברתי- כלכלי).

• הוויכוח על היציאה למלחמה ברומאים (נימוקי המתנגדים והתומכים):

בתקופת הנציבים האחרונה התגברה השנאה בין היהודים שתמכו בהמשך השלטון הרומי לבין היהודים שהתנגדו לו. בנוסף היה גם פילוג חברתי- כלכלי בין העניים (תומכי המרד) לבין העשירים (מתנגדי המרד). זה הביא להקצנה בקנאות היהודית. המתונים (המשפחות המיוחסות והעשירות) ניסו להרגיע את העם ואמרו שצריך לפעול בדרכי שלום, ולעומתם הקנאים ובני המשפחות העניות פעלו יחד במרד גלוי ברומאים וגם נגד המתונים, ששיתפו פעולה עם הרומאים הכובשים. הם האמינו שרק מרד ברומאים יביא לשיפור חברתי ולאחדות (גורם חברתי).

בקרב היהודים היו עמדות שונות לגבי היציאה למלחמה ברומאים:

- **התומכים ברומאים** - חלק מהיהודים, **בדרך כלל העשירים, העירוניים**, התנגדו למרד. הם לא האמינו כי מאבק צבאי נגד האימפריה הגדולה באותה תקופה, יכול להצליח. הם לא נאבקו בקבוצות המורדים, אך נזהרו שלא להיפגע. דוגמא אפשר לראות בציפורי בגליל. שם, כאשר המורדים שלטו, שיתפו איתם פעולה, לפחות למראית עין. כשיוסף בן מתתיהו, מפקד המרחב, נתן הוראה לבצר את העיר, החלו בעבודות. אך מיד כשהגיעו הכוחות הרומאים לשער העיר פתחו בפניהם אנשי ציפורי את השער והבטיחו את נאמנותם לרומא.

- **המתונים** - מדובר באנשים שהבינו שאם יפרוץ מרד, יש סכנה שיסתיים באסון נורא. בראשם **משפחות הכהונה הגדולה בירושלים (הצדוקים)** - חנן בן חנן ויהושע בן גמלא, **ועשיריה**.

חלק מן הפרושים (החכמים), בעיקר **רבן שמעון בן גמליאל ורבן יוחנן בן זכאי**[1] ניסו לפעול כדי לעצור את ההתפרצות שתביא למרד. הם נאבקו כדי להחזיר את הסדר לירושלים ונעזרו בפרשים ששלח אגריפס השני. הם הצליחו להחזיק בעיר העליונה במשך כשבועיים, כנגד הקנאים המורדים, אך נאלצו למצוא מחסה בארמון הורדוס. המתונים פעלו לעצור את המרד - מ**הבנה שמאבק צבאי נגד רומא הוא חסר סיכוי** ותוצאותיו יהיו איומות.

חלק מהמתונים הצטרפו בתחילה למרד, מתוך אמונה שמדובר במשהו מקומי, שיביא לשיפור המצב עבור היהודים (**החלפת הנציב, פיוס**).

- **אגריפס השני** - נינו של הורדוס (ושל מרים החשמונאית), בנו של אגריפס הראשון. אגריפס השני קיבל מהקיסר את השלטון על הגולן, הבשן וטבריה, והיה ממונה מטעם הנציב פלורוס על ענייני המקדש וירושלים. הוא קיבל חינוך רומאי, אבל ניסה לסייע ליהודים. המתונים הזמינו אותו לירושלים כדי שיתמוך בהם כנגד הקנאים ויזהיר את העם מפני מרידה ברומא. הוא שהה בירושלים בראשית המרד ונשא נאום כדי להרגיע את הרוחות, אך ללא הצלחה. נאומו של אגריפס כלל ניסיונות שכנוע שנועדו לעצור את המרד:

  - הוא המעיט בחשיבות מעשיו של פלורוס והסביר כי היציאה לקרב נגד האימפריה הרומית בגלל מעשיו של אדם אחד היא חסרת טעם. אין זה נכון להפנות את הכעס שיש כלפי הנציבים נגד השלטון הרומאי כולו, ויש לצפות שהנציבים יוחלפו בטובים מהם.
  - אם תפרוץ מלחמה תוצאותיה עלולות להיות הרסניות - אין להתנגד עכשיו לרומאים, אפילו אם היהודים שואפים לעצמאות, משום שאי אפשר לנצח את רומא.
  - האלוהים עצמו כנראה לצד הרומאים- הצלחת הרומאים היא עדות לעזרת ה'. מרד בהם הוא פגיעה בה'.
  - המצדדים במרד הם בני נעורים שאינם צופים את התוצאות ההרסניות.

[1] רבן שמעון בן גמליאל היה נשיא הסנהדרין, נהרג בזמן המרד. רבן יוחנן בן זכאי (ריב"ז) - יצא מירושלים הנצורה והקים את המרכז היהודי ביבנה (עוד נעסוק בו...)

- עבר זמנה של השאיפה לחירות- זמן זה היה כאשר פומפיוס עלה על הממלכה החשמונאית. אך אפילו אז אבות אבותינו שהיו גדולים וטובים ממנו בכוחם ובעושרם לא הצליחו לעצור את צבא רומי.
- עמים חזקים מהיהודים נכנעו לרומאים.
- אין בידי היהודים אמצעים ומשאבים למלחמה- אין להם כלי נשק ומספיק כסף.
- חומות ירושלים לא יגנו על המורדים
- אין לצפות לעזרה מאחרים.
- בכדי להילחם יצטרכו היהודים לעבור על חלק מהמצוות, ובראשן - לחלל שבת. (חלק מהסיבה למרוד ברומא זה שהיהודים יוכלו לקיים מצוות כדת וכדין, אך בסופו של דבר מה שיקרה זה שבגלל המרד לא יוכלו לקיים אותן, ואז איך יוכלו לצפות לעזרת ה'?)
- המרד יגרום לחורבן בית המקדש.
- תוצאותיו של המרד ישפיעו לרעה גם על יהודי התפוצות.

בהמשך שלח אגריפס 3000 פרשים לירושלים, על פי בקשתם של מנהיגי המתונים, כדי להשתלט עליה. אך פרשיו ודבריו לא הצליחו להרגיע את העיר והקנאים. ארמונו של אגריפס הועלה באש והוא וקרוביו עזבו את ירושלים. מאז תמך תמיכה כמעט מוחלטת ברומאים.

- **<u>הקנאים</u>** - הם המורדים, הם אלה שיצאו למרד והובילו אותו עד סופו המר. גם בקרב הקנאים לא מדובר בקבוצה אחת מאורגנת, אלא במספר קבוצות שנאבקו ביניהן. מה שאיחד אותם במאבק נגד הרומאים היה **הקנאה לה' - " קנא קנאתי לה' ".** הקנאים שאפו למאבק צבאי ברומאים וגייסו רבים מהעניים לצידם. מיד עם תחילת המרד שרפו את ארכיון ירושלים, שבו היו כל שטרי החוב. בכך הצליחו להעביר לצידם עניים רבים ששמחו על שריפת העדות לחובם. המאבקים בין הקנאים נמשכו לאורך רוב תקופת המרד. גם בתוך ירושלים הנצורה על ידי הרומאים המשיכו להיאבק ביניהם על ההנהגה ולרצוח אחד את השני.

הקיצונית בין הקבוצות הייתה **הסיקריים** (נקראו כך בגלל הפגיון הקצר שנשאו איתם שנקרא בלטינית סיקה). אחד ממנהיגי הסיקריים היה אלעזר בן יאיר, שברח עם אנשיו מירושלים למבצר מצדה בעקבות המאבקים בין הקנאים.

ה. תוצאות המרד הגדול וחורבן בית המקדש

רקע כללי / חזרה:

בשנת 63 לפנה"ס השתלטה האימפריה הרומית על יהודה, חיסלה את שלטונה של משפחת חשמונאי על הארץ והפכה את יהודה לחלק מהאימפריה הרומית: בתחילה באופן עקיף כמדינה עצמאית למחצה התלויה ברומא (שלטון הורדוס), ומאוחר יותר באופן ישיר באמצעות הפיכת יהודה למחוז (פרובינקיה) רומאי לכל דבר, תחת שלטונם של הנציבים. אובדן העצמאות והשלטון הרומאי עוררו התנגדות בחברה היהודית, אשר באה לידי ביטוי במספר מרידות, אשר הגדול בהם נקרא "המרד הגדול".

"המרד הגדול" פרץ בשנת 66 לסה"נ, הקיף את כל הארץ ונמשך עד שנת 73 לסה"נ : שנת נפילת מבצר מצדה, אחרון המבצרים בהם החזיקו המורדים. האירוע המשמעותי במרד אירע בשנת 70 לסה"נ, כאשר הצבא הרומאי כבש את ירושלים ושרף את בית המקדש השני, מרכזו הדתי והלאומי של העם היהודי.

התבוסה היהודית ב"מרד הגדול" הייתה, ללא ספק, טראומה לאומית, הן עקב האבֵדות הכבדות בנפש (הרוגים ושבויים שהוגלו ונמכרו לעבדות בארץ ובחו"ל), הן עקב אובדן של אדמות שהוחרמו מבעליהן היהודיים ונמסרו לידי זרים אך בעיקר עקב חורבן בית המקדש, שסביבו התרכזה עיקר עבודת ה'.

המרד הגדול של היהודים ברומאים נכשל, בסופו של דבר, והסתיים בחורבן הארץ, חורבן ירושלים וחורבן בית המקדש. **כישלונו של המרד הגדול מציין את סיום תקופת הבית השני בתולדות עם ישראל ואת חורבן בית המקדש**, לאחר קרוב לשש מאות שנה בהן היה מרכז רוחני ליהודי הארץ והתפוצות.

יחד עם זאת חשוב להבין, ש**תוצאותיו של המרד הגדול היו מכה קשה ונוראה לעם ישראל, אך לא היו מכת מוות - לא ליהודים ולא ליהדות.**

תוצאות והשפעות המרד והחורבן באו לידי ביטוי בתחומים שונים:

1. **חורבן ירושלים וחורבן בית המקדש שהיה המרכז הדתי, משפטי, מדיני של העם**

בשנת 69 לספירה יצא **אספסיאנוס, מפקד המלחמה נגד היהודים**, לרומא, כדי להתמנות לקיסר. את ניהול המערכה בירושלים הוא הפקיד בידי בנו, **טיטוס**. למרות ניסיונותיהם של הלוחמים היהודים להגן על העיר, **הבקיעו הרומאים את חומת ירושלים ביום י"ז בתמוז בשנת 70 לספירה**. ב-ח' באב העלו הרומאים באש את שערי הר הבית והחל הקרב על בית המקדש. **ב-ט' באב חרב בית המקדש**, ומהר הבית נותרו רק קירות התֶמֶך שלו, כשהמוכר מביניהם הוא **הכותל המערבי**.

חורבנו של בית המקדש, אשר קרוב לשש מאות שנה שימש מרכז רוחני ליהודי הארץ והתפוצות, "יצר מעין חלל ריק בחיי הרוח והמעשה של העם".
החורבן גרם לתחושות של הלם נורא וייאוש גדול ליהודי הארץ והתפוצות. היה אבל כבד בחברה היהודית, ורבים חשו שחורבן בית המקדש יצר נתק בין ה' לעמו.

2. **בתחום הדתי:**

- **הפסקת הקרבת הקורבנות** שנועדו לכפר על עוונות.
- **הפסקת מנהג שלושת הרגלים** - המנהג היה כינוס דתי-לאומי של יהודים מהארץ ומהתפוצות, והפסקתו הובילה לסכנה מוחשית שהעם יאבד את האמונה בעתידו ובהמשך קיומו.

3. **בתחום המדיני והמשפטי:**

- לאחר המרד מינה הקיסר נציב רומי שיעמוד בראש יהודה.
- הלגיון הצבאי שמר על הסדר והביטחון והקפיד על גביית המסים וארגון החיים בארץ.
- בתקופה הראשונה אחרי החורבן **נשללו זכויותיהם הציבוריות והדתיות** של היהודים בארץ ובאזורים הסמוכים לה. האוטונומיה המשפטית של היהודים התבטלה ולא היו להם זכויות חוקיות.
- הסנהדרין, שהייתה רשות מחוקקת, שופטת ומבצעת כבר לא תִפקדה, והייתה בכך פגיעה בתחומי המשפט וההלכה.

4. **הרס דמוגרפי – דלדול אוכלוסין:**

- **מוות** - המרד הגדול הביא **למותם של אלפי יהודים**. היישוב היהודי הידלדל מאוד: לפני החורבן חיו בא"י כשלושה מיליון יהודים וכחצי מיליון נוכרים. קיימת סברה, לפיה כרבע מן האוכלוסייה היהודית נספתה בין השנים 66 - 70 לספירה.
- **הגלייה -** כ-100 אלף יהודים הוגלו לרומא ושם נמכרו לעבדות לאחר שהושפלו במצעד הניצחון של טיטוס. רבים מתו בקרבות גלדיאטורים או עבדו במכרות.

5. **הרס כלכלי:**

ברחבי ארץ ישראל, ובראש ובראשונה ביהודה, הותיר המרד **הרס וחורבן ונזקים כלכליים כבדים**:

- **אובדן קרקעות** – **יהודה נהרסה** בשל הקרבות בין היהודים לרומאים: ערים, כפרים, מטעים ושדות נשרפו והושמדו. יישובים כמו **יודפת וגמלא** נהרסו, לאחר שתושביהם גילו התנגדות כלפי הרומאים. לאחר המלחמה, **הפקיעו הרומאים את האדמות** של אלה שהשתתפו במרד, ונתנו אותן לאנשים ששיתפו פעולה עם הרומאים. הקרקעות הפכו לרכושו של הקיסר או של העם הרומאי, ובעלי

האדמות העסיקו איכרים יהודים וניצלו אותם. הופקעו גם קרקעות של יהודים שלא מרדו, כצעד של ענישה קולקטיבית. יהודים רבים הפכו לאריסים קשי-יום על קרקע שפעם הייתה שלהם.

- **מסים כבדים –** כל היהודים שחיו בתחומי האימפריה הרומית (גם יהודי א"י וגם יהודי התפוצות) שילמו קנס לרומא, בשל אחריותם לפרוץ המרד. המס נקרא **"מס היהודים"** והוא נועד לממן את הקמתו של מקדש חדש לכבוד האל יופיטר, אבי האלים הרומאים, לאחר שהוא נשרף בשנת 69 לספירה. מטרתו של המס הייתה להשפיל את היהודים, מפני שהוא היה במקום מס מחצית השקל שהם שילמו עד אז לבית המקדש. הם גם שילמו **מס גולגולת ומס קרקע**.

- **עבודות ציבוריות / עבודות כפייה -** שיפוץ ותיקון דרכים וגשרים וחפירת תעלות ניקוז.

- **חובת אספקת מזון לצבא הרומי** שחנה בארץ ושמר על הסדר והביטחון.

- לאחר החורבן השאירו הרומאים לגיון צבאי בארץ, אך הייתה תופעה של **מעשי שוד** ואלימות שביצעו חבורות של שודדים, וקשה היה לתפוס אותם ולהשתלט עליהם.

6. היעלמות מעמדות חברתיים:

- **היעלמות הקבוצות / הכיתות** - בעקבות המרד נעלמו הכיתות (הסיעות בעם היהודי), ובהן הצדוקים, האיסיים והסיקריים. הצדוקים, למשל, היו קבוצה חברתית שקמה בתקופת החשמונאים והעמידה את בית המקדש ואת הקרבת הקורבנות במרכז.
  רק הפרושים נשארו והמשיכו ללמד תורה.
- נוצרה קבוצה חדשה של יהודים, אשר **שיתפו פעולה עם הרומאים** ובתמורה קיבלו מהם אדמות.
- **תופעת פרישות** – בגלל האבל הכבד על אובדן ירושלים והמקדש, נוצרו קבוצות של אנשים שהתאבלו והתנזרו מהנאות החיים – לא אכלו בשר בגלל ביטול הקורבנות; לא שתו יין כפי שהיה נהוג במקדש. הם אף החליטו, שאדם שמסייד את ביתו, ישאיר חלק לא צבוע לזכר בית המקדש.

7. אבדן המנהיגות הדתית:

חורבן הארץ, כיבוש ירושלים ושריפת המקדש, ובעקבותיהם **ביטול מוסדות ההנהגה** – הכהונה הגדולה והסנהדרין, גרמו ל**הלם, אבל גדול וייאוש** בקרב העם:

- **ירידת מעמד הכהונה - ההנהגה היהודית**, שהייתה מורכבת מהכהונה הגדולה ומאצולת ירושלים, **נעלמה.** הכהונה התפרנסה מבית המקדש, ולאחר החורבן, נלקחו ממנה מקורות

הפרנסה, הכוח והסמכות. **מעמדה ירד** כמנהיגות דתית ומדינית, ובמקומה התחזק מעמד החכמים.

עד החורבן עמד הכוהן הגדול בראש המקדש וייצג את היהודים לפני השלטון. לאחר חורבן בית המקדש הפסיקה להתקיים משרת הכוהן הגדול, וליהודים לא היה עוד נציג לפני השלטון. יחד עם זאת, הותר להם להמשיך לחיות על-פי חוקי דתם.

- **הסנהדרין** - לפני החורבן הייתה הסנהדרין הסמכות העליונה בענייני דת ומשפט ושותפה בהנהגה המדינית. כוחה נבע ממקום מושבה בבית המקדש. **וכעת נלקחו ממנה סמכויותיה**.

8. שינוי במעמדה של יהודה לאחר החורבן:

- **מעמדה המדיני של יהודה לא השתנה** - היא נחשבה לפרובינקייה רומית כמו לפני המרד ובשטחה לא חלו שינויים מרחיקי לכת . לעומת זאת חלו **שינויים בדרכי המִנהל שלה** והיא נהייתה כפופה באופן ישיר לקיסר הרומי ולא לנציב הרומי בסוריה.
- שינוי אחר היה שהלגיון העשירי - **הלגיון הרומי** שהשתתף במצור על ירושלים בעת המרד, **חנה באופן קבוע ביהודה**.
- **מס שתי דרכמות** - המס שכונה המס היהודי הוטל לא רק על היהודים שחיו בארץ ישראל – גברים , נשים וטף – אלא על כל היהודים שחיו בשטחי האימפריה הרומית, וכנראה הוא בוטל רק בסוף המאה השלישית לספירה . תשלום המס ביטא את התפיסה הרומית שאלוהי הרומאים ניצח את אלוהי ישראל .

לסיכום: בית המקדש מילא תפקיד מרכזי בחיי היהודים בארץ ישראל ובתפוצות, ותִפקד כמרכז דתי - פולחני, לאומי - מדיני, משפטי, כלכלי וחברתי. כשחרב המקדש נפסקו בו עבודת הקורבנות, הטקסים והעלייה לרגל. גם ההנהגה היהודית - בני המעמדות הגבוהים והכוהנים, נעלמו.

העם הרגיש שאין טעם בחייו ללא בית המקדש וללא ירושלים, **והייאוש והעצב** השתלטו עליו. מבחינתם, המקדש היה הקשר היחיד בינם לבין אלוהים.

כדי להתגבר על הקשיים הללו, היו **חייבים להשתקם ולבנות מסגרות חדשות עבור העם היהודי**, ולשכנע אותו שעם ישראל **יכול להמשיך להתקיים גם בלי ירושלים, בלי בית המקדש ובלי הפולחן**.

וכך, למרות התוצאות הקשות, הצליח היישוב היהודי בארץ ישראל להתאושש בתוך זמן די קצר ואף לשמור על רוב יהודי.
חורבן בית המקדש וירושלים הביאו לשינוי מהותי בחיי היהודים ולהעתקת מרכז הכובד מן המקדש - ללימוד תורה. בכך **החלה תקופת חדשה בתולדות עם ישראל - תקופת המשנה והתלמוד**, שעמדה **בסימן היעדרם של ירושלים, בית המקדש ועבודת האלוהים בו**.

נושא מס' 2:

בין ייאוש לבנייה-

מִירושלים לְיבנה

הקדמה: תוצאות המרד הגדול וחורבן בית המקדש

המרד הגדול של היהודים ברומאים נכשל, והסתיים בחורבן הארץ, חורבן ירושלים וחורבן בית המקדש. **כישלונו של המרד הגדול מציין את סיום תקופת הבית השני בתולדות עם ישראל ואת חורבן בית המקדש**, לאחר קרוב לשש מאות שנה בהן היה מרכז רוחני ליהודי הארץ והתפוצות.

יחד עם זאת חשוב להבין, ש**תוצאותיו של המרד הגדול היו מכה קשה ונוראה לעם ישראל, אך לא היו מכת מוות - לא ליהודים ולא ליהדות.**

בית המקדש מילא תפקיד מרכזי בחיי היהודים בארץ ישראל ובתפוצות, ותִפקד כמרכז דתי - פולחני, לאומי - מדיני, משפטי, כלכלי וחברתי. כשחרב המקדש נפסקו בו עבודת הקורבנות, הטקסים והעלייה לרגל. גם ההנהגה היהודית - בני המעמדות הגבוהים והכוהנים, נעלמו.

העם הרגיש שאין טעם בחייו ללא בית המקדש וללא ירושלים, **והייאוש והעצב** השתלטו עליו. מבחינתם, המקדש היה הקשר היחיד בינם לבין אלוהים.

כדי להתגבר על הקשיים הללו, היו **חייבים להשתקם ולבנות מסגרות חדשות עבור העם היהודי**, ולשכנע אותו שעם ישראל **יכול להמשיך להתקיים גם בלי ירושלים, בלי בית המקדש ובלי הפולחן**.

וכך, למרות התוצאות הקשות, הצליח היישוב היהודי בארץ ישראל להתאושש בתוך זמן די קצר ואף לשמור על רוב יהודי.
חורבן בית המקדש וירושלים הביאו לשינוי מהותי בחיי היהודים ולהעתקת מרכז הכובד מן המקדש - ללימוד תורה. בכך **החלה תקופת חדשה בתולדות עם ישראל - תקופת המשנה והתלמוד**, שעמדה **בסימן היעדרם של ירושלים, בית המקדש ועבודת האלוהים בו**.

רבן יוחנן בן-זכאי והקמת המרכז ביבנה

1. המשבר שנוצר בחברה היהודית עקב חורבן בית המקדש, והסכנות שנשקפו לחברה היהודית עקב משבר זה

- **אווירת הייאוש והמשבר עקב התבוסה ותקנות הכיבוש שהנהיגו הרומאים**

⇦ התחושות היו קשות במיוחד **בקרב המורדים**, שהאמינו שהאל יגן על ירושלים ועל בית המקדש ולא יניח להם להיחרב.

⇦ **מעמד היהודים באימפריה** - היהודים איבדו את מעמדם כתושבי האימפריה הרומית, ועכשיו, לאחר החורבן, נמצאו במעמד של **כנועים**- זכויותיהם הציבוריות והדתיות נשללו מהם. כתוצאה מן המרד, התחזקה האוכלוסייה הנוכרית ביהודה ומעמדן של הערים הנוכריות, כמו קיסריה ויפו, השתפר.

⇦ **הידלדלות האוכלוסייה ביהודה**

יהודים רבים נהרגו במהלך המרד. לפי גרסתו של ההיסטוריון יוסף בן מתתיהו, נהרגו כמיליון יהודים, ולפי גרסתו של ההיסטוריון הרומאי טקיטוס, נהרגו כ-600 אלף. חוקרים טוענים שאלה מספרים מוגזמים, אך אין ספק שמספר ההרוגים היה גדול. חלקם נהרגו בזמן מלחמת האחים בירושלים, וחלקם במלחמה נגד רומא.

בנוסף לכך, **יהודים רבים נמכרו לעבדים**, ואחרים נלקחו לשמש **כטֶרֶף במשחקי התגוששות** של אדם מול חיה, שהיו נהוגים ברומא ונועדו לשעשע את הציבור. יחד עם זאת, **רומא לא הגלתה את היהודים מא"י**.

למרות האובדן הכבד בנפש, **המשיכו היהודים להיות רוב האוכלוסייה בא"י גם לאחר החורבן**, ובעיקר באזורים שנחשבו יהודיים. בזמן המרד, הרומאים לא פגעו בערים שלא מרדו ובתושביהן (ערי הגליל שנכנעו לרומאים). אבל בירושלים ובסביבותיה נהרגו רבים ונגרם הרס רב.

⇦ **קשיים כלכליים**

במהלך המלחמה נשרפו ונעקרו יישובים רבים ביהודה, החקלאות נפגעה והפעילות הכלכלית שותקה. בירושלים וסביבותיה **הושחתו יבולים ונכרתו עצים**, ע"י הרומאים וע"י המורדים.

הרומאים **הפקיעו אדמות** מבעלות היהודים. חלק מן האדמות נמסרו לנוכרים, וחלק הועברו לבעלותו של הקיסר. איכרים יהודים נושלו מאדמותיהם ונהפכו לאריסים (חכרו את

אדמותיהם מידי בעליהן הנוכרים). יחד עם זאת, היהודים עדיין החזיקו ברוב האדמות. השלטון הרומי הטיל על היהודים **מיסים כבדים**: דמי אריסות ששולמו ביבולים או בכספים; מס קרקע; מס גולגולת. המס המשפיל ביותר היה מס "שתי הדרכמות" - **המס היהודי**: הוא הוטל כעונש על כל היהודים שחיו בכל שטחי האימפריה הרומית. מס זה נועד לאחזקת מקדש יופיטר, ראש האלים ברומא, והוא החליף את מס מחצית השקל שנהגו היהודים להעלות לבית המקדש עד החורבן. המס היה גבוה מפני שהוא הוטל על כל אחד מבני המשפחה, כולל תינוקות, נשים וקשישים.

השלטון הטיל על היהודים **עבודות כפייה**, כמו תיקון דרכים או סלילתן.

- **<u>השלכות / תוצאות אובדן המרכז של הציבור היהודי (ההשלכות הדתיות והמוסדיות)</u>**

⇦ **בית המקדש**, שהיה מרכז החיים הדתיים והלאומיים והגורם המלכד את העם, **חרב!** ליהודים אין כעת מרכז דתי, לא ניתן לקיים את הפולחן הדתי של הקרבת הקורבנות, מתן תרומות ומעשרות, עלייה לרגל בשלושת הרגלים, מתנות לכוהנים וללויים המשרתים במקדש, ועוד.

⇦ עד החורבן, לירושלים היה מעמד מיוחד לא רק מבחינה דתית כמקום המקדש, אלא גם מבחינה מנהלית אדמיניסטרטיבית (מרכז פוליטי) – הארץ כולה הייתה כפופה לה. עכשיו חרבה העיר, **וקיסריה תפסה את מקומה.**

⇦ חורבן הארץ, כיבוש ירושלים ושריפת המקדש, ובעקבותיהם **ביטול מוסדות ההנהגה** – הכהונה הגדולה והסנהדרין, גרמו ל**הלם, אבל גדול וייאוש** בקרב העם:

<u>הסנהדרין</u> - מִן הסנהדרין, שלפני החורבן הייתה הסמכות העליונה בענייני דת ומשפט ושותפה בהנהגה המדינית , **נלקחו כעת סמכויותיה**. כוחה נבע ממקום מושבה בבית המקדש.

<u>הכהונה הגדולה</u>- **מעמדה ירד** כמנהיגות דתית ומדינית, ובמקומה התחזק מעמד החכמים. עד החורבן עמד הכוהן הגדול בראש המקדש וייצג את היהודים לפני השלטון. לאחר חורבן בית המקדש הפסיקה להתקיים משרת הכוהן הגדול, וליהודים לא היה עוד נציג לפני השלטון. יחד עם זאת, הותר להם להמשיך לחיות על-פי חוקי דתם.

⇦ השבר הגדול עלול היה **לערער את אמונת העם בתורתו ובעתידו כעם**. **סכנת התפוררות** איימה על העם היהודי ועל היהדות. אובדן המקדש יצר **חרדה כי אין דרך לכפר** על עוונות משום שנפסקה הקרבת הקורבנות.

- ⇦ קמה קבוצה של **"אבלי ציון"** שחשו כי אין שלמות רוחנית, החיים פגומים ללא מקדש. הם גזרו על עצמם **חיי סיגוף ופרישות**- לא אכלו בשר, לא שתו יין, לא התחתנו, לא ילדו, ולא זרעו את האדמה.
- ⇦ חוברו **קינות** על חורבן הבית ומצבו של עם ישראל.
- ⇦ היו יהודים ש**זנחו את הדת, והתנצרו**.

החורבן יצר **חלל ריק בחיי הרוח והמעשה של העם**.

- **<u>החשש מפני הכחדת היישוב בא"י והעם היהודי</u>**

חורבן בית המקדש, ששימש גם כמרכז הלאומי של העם היהודי, הביא ל**משבר ביחסים עם יהודי התפוצות**. בימי הבית השני הנהיג המרכז בא"י את יהודי התפוצות. בא"י התגבשו אורחות החיים וערכי המחשבה של האומה היהודית, והמרכז שמר על קשר עם יהודי התפוצות. לאחר החורבן נותק הקשר ונפסקה העלייה לרגל.
סכנת התפוררות- החורבן חיזק את טענת הנוצרים שעבר זמנה של היהדות.

היהודים נותרו רוב בארץ, אך היו עסוקים בשיקום כלכלי של האזורים החרבים ובשיקום החברה היהודית, ובפדיון אלפים שנמכרו לעבדות. החיים נמשכו, אך ללא הנהגה שתציג פתרון דתי ולאומי לא נראה היה כי העם היהודי יכול להתקיים עוד כעם.

2. בניית המרכז ביבנה: עיצוב חיים יהודיים ללא מקדש, יצירת גורמים מלכדים חדשים: תקנות חדשות "זכר לחורבן", בית-הכנסת, לימוד התורה והתפילה

כינון החיים הציבוריים ועיצובם מחדש ללא קיומו של המקדש:

את הפתרון ההלכתי והמעשי לאובדן הזה נתן **רבן יוחנן בן זכאי**, שאִפשר לעם היהודי להמשיך את חייו הדתיים, הלאומיים והחברתיים גם לאחר החורבן הנורא.

ריב"ז יצא מירושלים לפני החורבן וקיבל את הרשות **לחיות ביבנה**. יבנה הייתה אז עיר לא גדולה, שבה חיו יהודים ונוכרים גם יחד. **ריב"ז נשלח ליבנה** ביחד עם עוד פליטים יהודים שהסגירו עצמם לרומאים. ביבנה **ישבו חכמים עוד לפני החורבן** ולכן רבי יוחנן בן זכאי בחר בה.

כנראה שהרומאים **הכירו את ריב"ז** וידעו שהוא התנגד למרד (היה מתון) ולכן לא הפריעו לו להנהיג את העם ולשקם את חיי האומה היהודית לאחר החורבן. אבל הם לא הכירו בו באופן רשמי כנציג העם היהודי בא"י.

ביבנה הגיעה לריב"ז הידיעה על שריפת המקדש. למרות שהאמין כי זה עתיד לקרות, אולי קיווה שיתבדה. כשקיבל את הבשורה, קרע בגדיו, בכה וצעק, אך לא נשאר באבלו. רבן יוחנן הבין כי עליו מוטלת העבודה של שיקום היהדות מההריסות.

ריב"ז הבין כי אחרי חורבן הבית יש למצוא דרך **לאפשר לחיים היהודים להימשך**, מכל הבחינות. יש להגדיר מנהגים שונים, שיאפשרו ליהודים **לזכור את בית המקדש**, גם לאחר חורבנו.

המרכז שייסד ריב"ז ביבנה הפך למוסד ההנהגה החלופי לעם היהודי כולו. הקמת המרכז ביבנה התגלתה כאחד האירועים החשובים בתולדות העם היהודי. ריב"ז שימש כנראה כנשיא (ראש בית הדין הגדול). לאחר כעשר שנים ויתר על התפקיד לטובת רבן גמליאל ועבר לברור חיל, שם הקים בית מדרש ושם סיים כנראה את חייו.

השלטון הרומאי אחרי המרד לא דאג ליצירת הנהגה יהודית חדשה, אלא העמיד פקידים רומאים, רובם כנראה לא יהודים, לדון בנושאים הקשורים ליהודים. אך ה**רומאים גם לא הפריעו להנהגתו של ריב"ז**, כנראה משום שהוא עסק בנושאים שלא שינו כלום עבורם, בתחום הדתי. הם לא ראו בו מנהיג לאומי, אלא מנהיג דתי, וככזה לא הפריע להם והם לא הפריעו לו.

חכמי יבנה לקחו על עצמם לעצב מחדש את החיים היהודים ללא בית מקדש. זה חִייב מתן תשובות מסודרות ליהודים כיצד מתייחסים לכל חג ומועד, איך מקיימים את המצוות כולן וכיצד מקיימים חיים יהודיים מלאים ללא בית מקדש. דוגמא לפעילותם אפשר למצוא ב**חג הפסח**, שהוא חג

שבמרכזו הזיכרון ההיסטורי-לאומי של יציאת מצרים. בימי בית המקדש עמד בלב מצוות החג העלאת קורבן פסח. עולי הרגל היו מביאים עימם את קורבן הפסח המשפחתי לבית המקדש.

אחרי החורבן לא הייתה עוד אפשרות להקריב קורבן פסח. היה צורך למלא בתוכן אחר את החג ולהבטיח את אופיו ההיסטורי-לאומי בצד האופי המשפחתי. מכאן "והגדת לבִּנך". חכמי יבנה הגדירו את סדרי החג מחדש: אכילת המצות כמצווה מרכזית; **קריאת ההגדה**, שנוצרה אז, כטקס המלווה את ערב החג. וכמובן אמירת השבחים, ההודיה לאל שהוציאנו ממצרים ועשה בהם שפטים... "**רבן גמליאל היה אומר: כל שלא אמר שלושה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו. ואלו הן: פסח, מצה ומרור**".

א. כינון הנשיאות ובית הדין הגדול כמוסדות מרכזיים של העם היהודי

לפני החורבן, הייתה הנהגתו של העם היהודי נתונה בידי **הסנהדרין**. הסנהדרין הוא מוסד שהתפתח מ"כנסת הגדולה" של ימי עזרא ונחמיה. באופן מסורתי היו חברים בסנהדרין 71 זקנים, חכמים, בקיאים בתורה, ויחד הם קבעו והחליטו בנושאים חשובים ומשמעותיים. לסנהדרין הייתה לשכה מיוחדת על הר הבית, בסמוך לבית המקדש, היא "לשכת הגזית". שם נפגשו, דנו והכריעו בנושאים משפטיים והלכתיים כאחד.

החשוב מחברי הסנהדרין היה הנשיא, ותפקידו עבר, לעיתים קרובות, בירושה מאב לבן (אם הבן היה מוכשר וראוי). נשיא הסנהדרין היה במידה רבה ראש העם. הוא ייצג את הסנהדרין כולה. ריב"ז, שלקח על עצמו את תפקיד הנשיא צריך היה לשוב ולהפוך את **הנשיאות** למוסד מרכזי בעם.

חשיבותה של הסנהדרין נבעה מהיותה בית הדין העליון היהודי. פסיקתה של הסנהדרין הייתה הפסיקה העליונה ואין עליה עוררין. כמובן שהסנהדרין לא שימשה כבית דין לכל משפט בין היהודים. היו בתי דין קטנים יותר וחשובים פחות לרוב המשפטים. אך במשפט חשוב ומרכזי, ישבו חברי הסנהדרין **כבית דין גדול**, בן 71 חברים.

ריב"ז החזיר לסנהדרין ולבית הדין הגדול את חשיבותם במספר דרכים:

- ✓ הוא הקפיד לטפל בנושא **לוח השנה** - לוח השנה היהודי הינו מסובך משום שהוא מתייחס לשנת שמש במקביל לחודשים המוגדרים על פי הירח. כך שיש חשיבות עצומה לזיהוי מולד הלבנה. לפני החורבן היו מגיעים עדים לבית הדין בירושלים ומעידים שם על מולד הירח. כך שבעצם הסנהדרין קבעה את לוח השנה. **רבן יוחנן בן זכאי העביר את הטיפול בנושא הזה לבית הדין הגדול ביבנה**, שהפך לפוסק היחיד בנושא.
- ✓ **בראש השנה תוקעים בשופר כחלק מהתפילה** - כאשר ראש השנה חל בשבת תקעו בשופר רק בבית המקדש. כאשר היה ברור לריב"ז כי ראש השנה הקרוב יחול בשבת קבע כי יתקעו בשופר ביבנה, במקום בית הדין הגדול והסנהדרין. חכמים אחרים התווכחו איתו והוא הציע שקודם יתקעו בשופר ואז ידונו. אחרי שתקעו בשופר, כבר לא היה במה לדון... וכך

נקבעה ההלכה כי בראש השנה שחל בשבת תוקעים בשופר רק במקום בית הדין הגדול ביבנה. זה סייע להגדיר את מקומו של בית הדין הגדול כמרכז יחידי לדת היהודית.

בדור יבנה נקבעה הנשיאות (נשיאות הסנהדרין, כמייצגת הסנהדרין כולו) ובית הדין הגדול כמרכזו של העם היהודי.

ב. קביעת מקומו של בית הכנסת כמקום פולחן במקום בית המקדש

בתי כנסת היו קיימים כבר בתקופת בית המקדש השני. מדובר במבנה מרכזי ביישוב, ששימש כ**מקום התכנסות** ומפגש לאנשים - בימי אבל ובימי שמחה. **קריאת התורה התקיימה בבית הכנסת** עוד בתקופת קיומו של בית המקדש. אך מקום עבודת הקודש היחיד ביהדות היה בית המקדש.

כשחרב בית המקדש התעורר הצורך לקיים את הפולחן היהודי בכל מקום. לשם כך **שודרג מעמדו של בית הכנסת** והוא הפך **למקום העיקרי בו מתפללים יהודים** שלוש תפילות בכל יום: שחרית, מנחה וערבית. חכמי דור יבנה הבינו כי יש להעלות את מעמדו של בית הכנסת ולהפכו למקום שונה, מקודש, ולא סתם מבנה. לאחר החורבן הגדיר ריב"ז את בית הכנסת כמרכז דתי וכמקדש מעט בכל קהילה. הוא תיקן תקנה כי הכוהנים יעלו לברך בבית הכנסת בכל מקום כשהם יחפים. עד לחורבן עלו הכוהנים לברך כשהם יחפים רק בבית המקדש (כפי שעשה משה כשעמד לפני הסנה הבוער: "של נעליך מעל רגליך, כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קודש הוא"), בעוד בכל מקום אחר עלו לברך בסנדלים. ריב"ז קבע כי **הכוהנים יעלו לברך יחפים בכל מקום**. זה נועד לשמר את זֶכֶר מִנהגי בית המקדש בכל מקום שבו חיים יהודים. התקנה הזו הביאה **להפיכת בית הכנסת למקדש מעט**, משום שעלית הכוהנים יחפים לברך נתפסה כהתייחסות לבית הכנסת כאל אדמת קודש.

עצם הגדרתו של **נוסח תפילה אחיד** לכל העם היהודי, תפילות מסודרות בכל יום, ותפילות מיוחדות בחגים ובמועדים - הוסיפו למעמדו של בית הכנסת. התפילות, שתפסו את מקום הקורבנות, כקשר העיקרי בין העם לאלוהים, היו מרכז ההוויה בבית הכנסת. לכך נוספה כמובן קריאת התורה שלוש פעמים בשבוע (שני, חמישי ושבת). בהמשך הוכנסה גם הפונקציה של לימוד התורה לבית הכנסת, אם בתוכו ממש ואם במבנה סמוך לו. כך הפך בית הכנסת למקום החשוב ביותר לכל קהילה יהודית בכל מקום בעולם.

ג. קביעת דרכי כפרת עוונות ופולחן כחלופה להקרבת הקורבנות (התפילה, המצוות, התשובה ומעשי החסד – הניתנים לביצוע ע"י כל אדם)

ריב"ז **הגדיר מחדש את הדרך לכפר על החטאים, בגמילות חסדים**. מסופר כי רבי יהושע קונן בפני ריב"ז על חורבן המקדש, משום שזה היה המקום בו מכפרים על העוונות. ריב"ז הרגיע אותו ואמר שיש כפרה אחת לעוונות, והיא גמילות חסדים, שנאמר "**חסד חפצתי ולא זבח**". כלומר, ריב"ז מסביר

כי **גמילות החסדים חשובה יותר מהקרבת הקורבנות ולכן לא ניתק הקשר לאלוהים**. ה' מעדיף גמילות חסדים על פני זבח.

המרכז שהקים ריב"ז ביבנה כלל בתחילה בית מדרש. מהר מאוד הצטרפו אליו חכמים והוקם במקום בית דין, בו פסקו הלכות, תיקנו תקנות והפכו את יבנה לתחליף לסנהדרין. המרכז ביבנה נשען על האמירה של שמעון הצדיק: "**על שלושה דברים העולם עומד. על התורה, על העבודה ועל גמילות חסדים**":

- ✓ **גמילות החסדים** הפכה תחליף לקורבנות ואפשרה ליהודים לכפר על חטאים.
- ✓ את **התורה** המשיכו ללמוד ועוד הגבירו את הלימוד והרחיבוהו.
- ✓ לגבי **העבודה** - במקור הייתה זו עבודת הקודש בבית המקדש, אך משחרב בית המקדש צריך היה להגדירה מחדש. העבודה עברה שינוי מבחינת ההגדרה בלבד, עדיין הייתה עבודת השם, אך ביבנה הוגדרה מחדש כעבודה שבלב, כתפילה.

ד. קביעת הלכה אחידה המחייבת את כולם, היעדר זרמים ופלגים מנוגדים ביהדות

⇦ בדור יבנה נחתם כנראה החלק האחרון של ספרי התנ"ך, עם **חתימת הכתובים**. **הקודֶקס (הפירוש) המקודש ליהדות נסגר סופית** ולא ניתן היה עוד להוסיף אליו ספרים. לפני דור יבנה נחתמו כבר התורה והנביאים. אך חתימת הכתובים מיוחסת לחכמי דור יבנה. תוך כדי תהליך ההאחדה בדור יבנה ראו חכמים חובה לעצמם להכריע בסוגיות מרכזיות.

⇦ חשוב להבין, כי דרך הלימוד היהודית היא דרך של שאילת שאלות והעלאת מחלוקות בצורה קבועה. לעיתים קרובות לא הגיעו חכמים לקביעה/להחלטה, אלא השאירו את המחלוקת ביניהם. אפשר לראות זאת רבות במשנה ובתלמוד. אך חכמי דור יבנה הבינו כי בנושאים מסוימים עליהם להתחיל ולהכריע. הם החלו **בהכרעה במחלוקת בין בית שמאי לבית הלל**. שמאי הזקן והלל הזקן היו שניהם מחכמי הדור לפני החורבן. בנושאים מסוימים הסכימו ביניהם ובנושאים רבים אחרים נחלקו. אפילו בהחלטה על **הדלקת נרות חנוכה** הייתה מחלוקת. בית שמאי טענו כי יש להדליק בערב הראשון שמונה נרות ולהוריד נר בכל ערב. בית הלל טענו כי יש להדליק נר אחד בערב הראשון ולהוסיף נר בכל ערב. חכמי יבנה החלו דנים במחלוקות בין בית הלל לבית שמאי ופסקו: "**לעולם הלכה כדברי בית הלל** וכל העובר על דברי בית הלל חייב מיתה". ולכן מאז ימי יבנה ברוב המחלוקות הלכה כבית הלל.

⇦ כמו כן, פסקו חכמים ביבנה, כי כדי ליצור האחדה, **פוסקים על דעת הרוב**. היהדות אינה מתפעלת ממעשי ניסים כאלה ואחרים. ביהדות אין עוד נביאים. יש חכמים והם פוסקים הלכה לפי הרוב.

⇦ ביבנה החל תהליך של **יצירת יהדות מגובשת ואחידה** יותר מזו של ימי הבית השני. לדעתם של מנהיגי יבנה, במיוחד ריב"ז ורבן גמליאל, הכיתתיות (פילוג העם לכִּתות) שאפיינה את היהדות בסוף תקופת המקדש' הולידה קשיים ובעיות שונות. חוסר הסובלנות לדעות שונות, לתפיסות עולם שונות, הביא **למלחמת אחים** איומה, שקרבה את החורבן. **חכמי יבנה הבינו, כי העם היהודי אינו יכול להרשות לעצמו להמשיך בפירוד, בריבוי המחלוקות והקבוצות השונות**. יש להתאחד סביב הנהגה אחת, דרכי פולחן אחידות, כמו גם לוח שנה אחד.

החורבן השאיר את היהודים רק עם התורה, בלי מרכז אחד שאליו מגיעים כולם. על פרשנות התורה היו מחלוקות רבות, והייתה סכנה שהיהדות תלך ותתפצל לקבוצות שונות ונפרדות. **לאחר חורבן המקדש הבינו אנשי דור יבנה כי עליהם להבטיח אחדות ואחידות רבה ביהדות**, כדי להבטיח את הישרדותה לאורך דורות. הם נאלצו לפעול כאילו בית המקדש אינו עומד לקום מחדש בדורם ולא בדורות שאחריהם. כך הגדירו את ההלכה האחידה, את סדר התפילות ועוד. התפילה המרכזית בתוך שלוש התפילות היומיות היא **"תפילת שמונה עשרה"**, שבמרכזה שמונה עשרה ברכות לה'. תפילת שמונה עשרה נקבעה עוד קודם, אך ביבנה, בתהליך הפיכת המערכת ההלכתית למערכת אחידה, הוגדר מקומה החשוב בתפילה.

⇦ קבוצה בעייתית במיוחד הייתה **הקבוצה הנוצרית הקדומה** - מדובר בקבוצה לא גדולה של אנשים, שראו עצמם יהודים והאמינו כי ישוע (ישו) בן מרים היה המשיח. הם חיו בעדות נפרדות, אך היו מעורבים בין שאר היהודים. חורבן המקדש עודד אותם להטיף ולשכנע כי המקדש חרב משום שהיהודים לא הכירו במשיחיותו של ישוע. הם טענו כי ישוע ניבא את חורבן המקדש, אם לא יתקיימו מספר נקודות מרכזיות בתורתו. ועצם חורבן המקדש הוא הוכחה להיותו נביא אמת ויותר מכך - המשיח. הקבוצה הנוצרית טענה כי הם נושאי דברה של היהדות האמיתית. בשנים שאחרי החורבן הלכה הקבוצה הזו וצברה כוח בקרב נוכרים. הם צמצמו את כמות המצוות הנדרשות כדי להיות יהודי-נוצרי, והתרחקו מהיהדות. כבר בימים שלפני חורבן המקדש ויתרו, לדוגמה, על ברית המילה עבור המתגיירים.

הוצאתם של הנוצרים מתוך היהדות נקבע והוגדר בימי יבנה. הדרך: **הוספת "ברכה" לתפילת שמונה עשרה**. במקור היו בתפילת שמונה עשרה, 18 ברכות. ביבנה נוספה עוד אחת, היא "**ברכת המינים**". כנראה שהוספת הברכה לתפילה הקבועה נועדה למנוע מהנוצרים להתפלל עם הציבור היהודי בבתי הכנסת. ברור שהוספת הברכה לתפילה הרחיקה אותם מבתי הכנסת וזרזה מאוד את הפרדתה המוחלטת של הנצרות מהיהדות.

⇦ **חכמי יבנה המשיכו לקבל גֵרים לעם**. הם המשיכו לדרוש מגֵרים לקיים את כל המצוות. הם קיבלו גרים שחפצו בכך, והיו מוכנים לעמוד בדרישות הלא פשוטות של הגיור. היהדות,

שהושפלה ואיבדה את המרכז הדתי, ראתה בעצמה את דת האמת היחידה והמשיכה לקבל אליה את דורשי האמת.

ה. התקנות העיקריות שתוקנו ביבנה (על ידי ריב"ז ורבן גמליאל) ועיצבו מחדש את החיים היהודיים: "זכר למקדש", "זכר לחורבן"

⇦ ***יש לפחות שתי דוגמאות ולהסביר – במה היו שונות מהנהוג בבית המקדש טרם החורבן, ומה תרומתן לעיצוב מחדש של החיים היהודיים.***

1. זכר למקדש - נטילת לולב -התקנה לגבי **נטילת לולב במשך שבעה ימי חג סוכות בכל מקום**. בימי בית המקדש היו נוטלים לולב במשך שבעה ימים בבית המקדש בלבד. כך היו מגיעים כל עולי הרגל לבית המקדש, עם ארבעת המינים שלהם בידיהם, ומברכים יחד על ארבעת המינים ועל החג עצמו. ארבעת המינים מסמלים את השפע שהעניק ה' ליהודים בארץ ישראל. מחוץ לבית המקדש היו נוטלים לולב רק יום אחד. **כדי לאפשר ליהודים לחוש את שמחת חג הסוכות בכל מקום, גם ללא בית מקדש, תיקן ריב"ז כי נוטלים לולב בכל מקום במשך שבעה ימים, בכל ימי החג**. "נטילת לולב" היא בעצם נשיאת ארבעת המינים מאוגדים יחד וברכה עליהם: **"ברוך אתה ה' אלוקינו מלך העולם אשר קידשנו במצוותיו וציוונו על נטילת לולב"**. מברכים עליהם בדרך כלל בסוכה, או בבית הכנסת.

2. זכר לחורבן - שבירת הכוס בחופה - אין הרבה מידע על טקסי החתונה כפי שהתקיימו בתקופת בית המקדש. סביר להניח כי חלק לא קטן מהאירוסין בקרב הצעירים היהודים התבצעו בפועל בזמן העלייה לרגל, או לפחות נולדו שם. הנישואין היהודים מחולקים לשניים: הקידושין, כלומר האמירה הברורה כי בני הזוג מיועדים זה לזה, שבתקופת יבנה מדובר בתקופה בת כשנה; והנישואין, כלומר מתן הכתובה-ההתחייבות של הגבר לרעייתו.

בתקופת יבנה כנראה נוסף לטקס החופה השמח המנהג להזכיר את החורבן. כבר בתלמוד, שנכתב כשלוש מאות שנים אחרי תקופת יבנה, מוזכרת האמירה: **"אם אשכחך ירושלים, תשכח ימיני, תדבק לשוני לחיכי אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי"**. אז היה נהוג להניח אפר על ראשו של החתן כזכר לחורבן. מאוחר יותר התקבע הנוהג של שבירת הכוס תוך כדי אמירת המשפט לזכר החורבן. כך הוכנס חורבן בית המקדש לכל טקס חתונה יהודי מאז ועד היום. ברגע השמחה הגדול של הולדת משפחה חדשה בישראל חוזרים היהודים ומזכירים את החורבן ונשבעים לא לשכוח את בית המקדש ואת ירושלים.

3. זכר לחורבן - ארבעה ימי צום: לאחר חורבן בית המקדש הראשון נהגו היהודים בבבל לצום בחודש אב לזכר חורבן הבית. הצום הזה נשמר במשך שנים רבות, אם כי תאריכו המדויק אינו ברור. בתקופת בית המקדש השני מוכר התאריך, אם כי לא לגמרי ברור אם התייחסו אליו כאל יום צום ואבל.

לאחר החורבן הוגדר תשעה באב כיום אבל על חורבן בית המקדש. בני דור יבנה ידעו היטב באיזה יום מדובר והגדירו אותו בבירור כיום שבו שרפו חייליו של טיטוס את בית המקדש - הוא **יום ט' באב** (שנת 70 לספירה). הם קבעו אותו **כיום צום ואבל** על חורבן שני בתי המקדש.

בנוסף, הוגדרו מחדש עוד שלושה ימים:

- ⇦ **י' בטבת** -היום בו הושם המצור על ירושלים בימי הבית הראשון.
- ⇦ **י"ז בתמוז** – היום בו הובקעו חומות ירושלים ע"י הרומאים.
- ⇦ **ג' בתשרי** - **צום גדליה**, לזכר רצח הנציב היהודי בתקופת בית ראשון.

ימי הצום והאבל האלה בחלקם הוגדרו מחדש, אך ההגדרות של החכמים מדור יבנה הן שקבעו את קיומם והמנהגים בהם עד היום.

פרק שני:

הלאומיות בישראל ובעמים

(לאומיות וציונות)

ראשית הדרך עד 1920

מאפייני תופעת הלאומיות המודרנית והתנועות הלאומיות באירופה במאה ה-19

מבוא לנושא הלאומיות המודרנית באירופה במאה ה-19

הגדרות:

- **לאום = עם = אומה** – קבוצה בעלת זהות משותפת ,יסודות משותפים עם זיקה (קשר) לטריטוריה משותפת השואפת להגדרה עצמית במסגרת של מדינה ריבונית- מדינה עצמאית.
- **לאומיות** - תופעה חברתית, תרבותית ופוליטית, שמתארת **תחושת שייכות** של אדם לקבוצת אנשים, בעלת **מאפיינים משותפים** (היסטוריה, שפה, תרבות, ערכים משותפים, אידיאולוגיה משותפת, טריטוריה). אנשים אלה מעוניינים ב**הגדרה עצמית**, כלומר, בקיום מסגרת מדינית עצמאית משלהם, בטריטוריה (מולדת) מסוימת, כלפיה יש להם זיקה - קשר רגשי והיסטורי **והם שואפים או פועלים** לשם כך.
- **תודעה לאומית - מודעות להשתייכות לאומה.** הבנה שאני שייך לאומה. זוהי תחושת שייכות לעם שלי, רגש כלפי האומה ורצון להקריב את חיי למען המולדת/המדינה שלי.

חיזוק וטיפוח תודעה לאומית נעשה ע"י:

1. חיזוק ערכים לאומיים-סמלים, דגל, המנון, ימי חג לאומי: למשל חג העצמאות, ימי זיכרון.

2. טיפוח בתי עלמין צבאיים ואנדרטאות לזכר לוחמים שמסרו חייהם להגנת המולדת.

3. חינוך, היסטוריה, אגדות, סיפורי גבורה, שפה אחידה.

[**ההבדל בין לאומיות ללאומנות -** תופעת הלאומנות מבטאת מגמה כוחנית וניסיון של לאום אחד להשתלט ולדכא קבוצות אחרות בשם האידיאולוגיה הלאומית שגיבש].

1. הלאומיות מבחינה תרבותית

תרבות הלאום מורכבת מסמלים, מיתוסים, סיפורים ואגדות עם שהועברו מדור לדור, שפה משותפת - רשמית ומדוברת, זיקה לדת, זיכרון היסטורי, הסכמות והסברים לגבי אירועים מעצבים ומכוננים, טיפוח אתרי זיכרון, שירים, דפוסי פולקלור מגוונים, תלבושות מסורתיות, מאכלים.
כאשר לקבוצה יש **תרבות משותפת ומנהגים משותפים** - חבריה מתאחדים סביבם.

שימוש בתרבות להעברת אידיאולוגיה היא אמצעי מצוין, ומשום כך עמים מפתחים שאיפות תרבותיות ופוליטיות משותפות.

פירוט מרכיביה של תרבות הלאום (מה קושר ומלכד את בני אותו לאום?):

- **לשון / שפה לאומית**

השפה היא מרכיב חשוב ומרכזי בתודעה הלאומית. **השפה היא ה"דבק מלכד" והזהות התרבותית של כל לאום**. היא **מייחדת בני אדם ומאחדת ביניהם.**

עד שהופיע רעיון הלאומיות, התקיימו באירופה שפות וניבים מקומיים רבים ושונים. השוני הגדול לא אִפשר תקשורת בין אנשים ופילג אותם (לעיתים אפילו כפרים סמוכים דיברו בניבים שונים).

התנועות הלאומיות שנאבקו לעצמאות הבינו כי **לשפה אחת יש כוח לגבש ולאחד אנשים ולייחד אותם מאחרים**. השפה מעניקה **ייחוד לאומי לכל עם,** זהות מיוחדת ונפרדת לכל אומה.

עם הוא כלל האנשים שמדברים באותה השפה: לאהוב, לחלום, לחשוב - בשפה אחת!

שפה היא **תקשורת בין אנשים**. כאשר בני אדם דוברים את אותה שפה, הם מסוגלים לתקשר ביניהם, וליצור **הווי חיים משותף**, שמשייך אותם לקבוצה של דוברי אותה השפה. באמצעות השפה ניתן ליצור **פולקלור ומיתוסים**, ניתן **לחנך**, **להנחיל ערכים** ו**להעביר אידיאולוגיה משותפת**.

השפה הלאומית היא **תעודת זהות תרבותית** ו**מקור לגאווה**, מפני שהיא מאפשרת לכל עם להחיות את עברו ולספר עליו באופן המיוחד רק לו. השפה באה לידי ביטוי בעיתונות, בספרות, בשירה ואפילו בלשון הדיבור בחיי היום יום.

אליעזר בן יהודה הבין, שללא שפה - עם אינו יכול להתגבש, ולכן החיֶה את השפה העברית.

- **פולקלור ומיתוסים, היסטוריה**

פולקלור = תרבות העם / תרבות עממית.

היסטוריה - ההיסטוריה בנויה מזיכרון היסטורי משותף של העם, מהנרטיב הייחודי לאותו עם, הסיפור על העבר של העם, על גיבוריו, סמליו והערכים שהוא מייצג. הזיכרון ההיסטורי מלכד את העם סביב מיתוסים משותפים ומטרות משותפות.

בכל תרבות של כל לאום יש **סיפורים, אגדות וגיבורים עממיים** שהסיפור עליהם מייצג את העם ואת תכונותיו הטובות.

פולקלור כולל גם **שירי עם, מנגינות, תלבושות, מסורת, חגים ומנהגים**, שייחודיים לכל עם.

בפולקלור ניתן למצוא גם **מיתוסים** - סיפורים עממיים שבאמצעותם חברה מספרת על עצמה ועל גיבוריה. (זהו סיפור שיש בו גרעין של אמת ופרטים רבים שהאמת לגביהם אינה ידועה).

למיתוס יש תפקיד – **לפאֵר את עברו של העם וללכֵּד אותו באמצעות הרגש סביב הערכים אותם הוא רוצה להדגיש**: אהבת המולדת, הקרבה, גבורה וכד'. למשל, אגדות האחים גרים, עמי ותמי, "טוב למות בעד ארצנו" של טרומפלדור.

- **סמלים לאומיים**

לכל קבוצה לאומית יש **סמלים לאומיים כמו: דגל, המנון, ימי חג לאומיים ומסורת.**

הדגל הלאומי הוא מקור לגאווה לאומית. לדוגמה: בדגל ישראל - הלבן מסמל את הטוהר ומגן הדוד מסמל את המסורת. צורת הדגל היא על-פי הטלית היהודית.

דוגמאות נוספות לסמלים לאומיים: פֶּסל "האריה השואג" בתל חי, בתי קברות צבאיים, רצון לזכור את הנופלים בקרב על המולדת (זיכרון הנופלים מחבר להיסטוריה של העם ולרגש הפטריוטי של אהבת המולדת), קבר רבין, קבר הרצל, יד ושם וכו'.

לסמלים יש כוח מאחד ומייחד. הם יוצרים קשרים, בונים אומה ויוצרים הזדהות. **באמצעות סמלים אלה - מפיצים את הלאומיות**.

- **דת**

מרכיב בחלק מן הלאומים (ולא בכולם). **הדת מאפשרת ללאום להבדיל את עצמו** מקבוצות אחרות ולהגדיר את ייחודו.

יחד עם זאת, רוב התנועות הלאומיות שקמו במאה ה-19 הגדירו את עצמן דווקא **כחילוניות** ולא דתיות. ברוב התנועות הלאומיות, הרעיון הלאומי היה מבוסס על תפיסה חילונית - על מאבק בסמכות הבלעדית של הכנסייה. כלומר, מאבק בין ישן לחדש. **עליית הלאומיות הביאה לעליית החילוניות ולירידת כוחה של הכנסייה. הלאומיות עצמה הפכה להיות מעין "דת חדשה" שמאחדת אנשים לא על בסיס דתי** - משהו שאנשים מאמינים בו, עורכים לו טקסים, נאמנים לו ומוכנים למות למענו.

2. הלאומיות מבחינה חברתית

חיזוק מסגרות השתייכות ויצירת מוקדי זהות חדשים לבני האדם

הלאומיות התפתחה ברוב ארצות אירופה במהלך המאה ה-19. לפני המהפכה התעשייתית, היו מסגרות ההתייחסות העיקריות של רוב תושבי אירופה: הכפר ומוסדותיו, המשפחה המורחבת, הכנסייה והכומר המקומי, השכבה החברתית- כלכלית עליה נמנו.

תהליכי התיעוש והעיור יצרו מעמדות חדשים וגרמו להתרופפות ואף לפירוק המסגרות החברתיות הקיימות. מאות מיליונים מאוכלוסיית אירופה עברו מהכפר אל העיר ונקלעו עקב כך לעולם חדש וזר, שהיה עולם שונה מהמסגרות המוכרות אליהן הורגלו ובהן חיו במשך מאות שנים.

הלאומיות שימשה מסגרת תומכת למיליוני אירופיים במדינות השונות במקום המסגרות שהתפרקו.

הלאומיות העניקה **תחושת השתייכות** ליחידים רבים שאיבדו את שייכותם וזהותם בעקבות שינויים ותהליכים שהתרחשו במאות ה-18 וה-19, והיא שימשה עבורם **מוקד לזהות**. הלאומיות מבטאת את **תחושת השייכות והנאמנות ללאום**, היא **מגשרת על פני הבדלים** כמו פערים חברתיים, פערים כלכליים ומסורות אזוריות.

הלאומיות התאפיינה, מבחינה חברתית-כלכלית, **בשינוי תחושת הנאמנות של העם**. העמים שבעבר היו נאמנים למלך או לכנסיה, ואשר תחושת הנאמנות שלהם התבססה על דת או על נאמנות אישית – **הפכו להיות נאמנים לקבוצה לאומית בעלת מכנה לאומי משותף.**

הלאומיות החברתית-כלכלית אפשרה לעם **תחושת אחדות**, למרות הפערים החברתיים והכלכליים העצומים שהיו בו. הנאמנות למדינה ולעם הפכה **לדבק החברתי** שמעניק תחושה של שייכות וקשר ללאום.

3. הלאומיות מבחינה פוליטית

השאיפה של בני הלאום לחיות במדינה עצמאית משלהם - הזהות הלאומית מתגבשת בדרך כלל סביב **טריטוריה** שנקראת **מולדת** אליה קשור הלאום, ובה נוצרה הזהות הלאומית. טריטוריה / מולדת זהו השטח בו **נולד או צמח והתגבש** הלאום לקבוצה מאוחדת. לשטח זה מיוחסת **ההיסטוריה** של העם. שטח זה **נחשב ל"רכושם" של כלל בני הלאום כקבוצה** ולא כאנשים פרטיים.

המולדת איננה רק **נכס חומרי** (שניתן לגעת בו או לחיות עליו: סלעים, אגמים, יערות, ערים), אלא **נכס רוחני** המעורר רגשות של אהבה, געגוע, גאווה ואחדות. כאשר הטריטוריה תהיה בסכנה, האזרחים יֵצאו להגן עליה.

הקשר לטריטוריה הוא מאפיין חשוב בלאומיות, משום שהוא מדגיש **זיקה של עם לאדמה מסוימת** שעליה הוא יושב, נלחם ורוצה להשיג בה **שלטון ריבוני**. קיימת **זיקה רגשית** לנופים, לאקלים וליישובים שבטריטוריה, וציירים ומשוררים לאומיים מציירים את נופי המולדת ושרים עליה - כדי לחזק את הקשר של העם לקרקע.

הלאומיות **מערערת את הלגיטימיות של מוקדי הכוח הקודמים** בארצות השונות - שושלות המלוכה, האצולה והכנסייה, **ודורשת להעביר את מוקדי הכוח והשלטון ללאום, לעם.** שאיפת הלאום היא לבטא את עצמו בצורה פוליטית ולהיות שותף לשלטון, באמצעות הקמת מדינה עצמאית.
הלאומיות הביאה לפירוק אימפריות ולהשרשת התפיסה של הזכות הטבעית של כל עם למדינה עצמאית, ריבונית. כלומר, התגבשה הדרישה **לאחד ולייחד את בני הלאום במסגרת מדינה ריבונית עצמאית**.

לסיכום: התגבשותן של מסגרות חברתיות, פוליטיות ותרבותיות (התנועות הלאומיות) שטיפחו וחיזקו את סימני הלאומיות ונאבקו ליצירת מסגרת מדינית עצמאית לבני אותו לאום

באירופה החלו להתגבש **תנועות לאומיות, אשר שימשו כמסגרות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות** עבור בני הלאום. התנועות הלאומיות **טיפחו וחיזקו את סימני הלאומיות ונאבקו ליצירת מסגרת מדינית**

עצמאית לבני אותו לאום. התנועות הלאומיות **הצליחו להעניק לאנשים תחושת השתייכות והזדהות** עם יעדיהן ודרכי מאבקן.

שינויים במפה המדינית של אירופה

(השוואה בין מפת אירופה בשנת 1815 למפה בשנת 1920)

אירופה של תחילת המאה ה-19 הייתה מחולקת לאימפריות (קיסרויות), אשר שלטו על לאומים רבים ושונים: קיסרות רוסיה, האימפריה (הקיסרות) האוסטרו-הונגרית, ממלכת פרוסיה, האימפריה העותומאנית.

מפת אירופה בשנת 1815

מפת אירופה בשנת 1920 (לאחר מלחמת העולם הראשונה)

ניתן לראות, שאחרי מלחמת העולם הראשונה, שהתחוללה בין השנים 1914 - 1918, התפרקו האימפריות והקיסרויות, ובמקומן הוקמו מדינות לאום חדשות, כמו: יוגוסלביה, הונגריה, אוסטריה, צ'כוסלובקיה, פולין, ליטא, לטביה, אסטוניה, פינלנד, טורקיה, יוון, רומניה, בולגריה.

כלומר, לאומים (הונגרים, פולנים, יוונים ועוד), שנשלטו עד כה ע"י האימפריות הגדולות ו"נבלעו" בתוכן, הצליחו לממש את שאיפתם הלאומית - יצירת מסגרת מדינית עצמאית לבני אותו לאום.

הגורמים לצמיחת התנועות הלאומיות שהתגבשו באירופה במאה ה-19

(מה גרם לאנשים להבין שהם רוצים מדינה עצמאית)

1. <u>השפעת עקרונות תנועת ההשכלה - רעיונות ההשכלה</u>

רעיונות ההשכלה הומצאו ע"י הוגי דעות משכילים, פילוסופים, אומנים, אנשי רוח, סופרים ואנשי מדע. הם האמינו כי **כל בני האדם שווים**, האדם הוא **ייצור תבוני**, חכם, ולכן יש ביכולתו **לבחור** את אמונתו, דעותיו ומעשיו . תנועת ההשכלה התנגדה למשטר הישן/המלוכני והם קראו לביטול סמכות הכנסייה וסמכויות המלכים שנחשבו לשליחי האל.

קבוצה זו האמינה ברעיונות כמו: חופש הבחירה, חירות האדם ,שוויון זכויות והחירות הטבעית של כל לאום להקים מדינה ריבונית- עצמאית, בה העם הוא הריבון (בחירת השלטון תבטא את רצון העם) ולחיות חיי חירות במולדתו.

הלאומיות הייתה ה"דבק המלכד" של האומה.

בעבר , במשטר הישן, המולדת או המדינה הייתה שייכת למלך ולכן הפרט היה חסר זכויות ללא השפעה על הנעשה במדינה- המלך היה אומר: **"המדינה זה אני"**

בעקבות הלאומיות , המדינה הפכה להיות שייכת לכולם, זה הפך את הפרט לחשוב, משמעותי ובעל יכולת להשפיע על הנעשה במדינתו: "המדינה שייכת לכולם- העם הוא הריבון"- העם הוא מקור הסמכות.

<u>השפעת תנועת ההשכלה על צמיחת התנועות הלאומיות:</u>

- רעיונות אלו **ערערו על המשטר המלוכני** ("הסדר הישן")- מלכים, אצולה, כנסייה- ואפשרו את צמיחתה של מנהיגות חדשה שהובילה את התנועות הלאומיות.
- הדרישה מהאדם **להעז ולהשתמש בשכלו** הובילה לקדמה, חדשנות ו**רצון לשנות** את המציאות הקיימת.
- רעיונות כמו **שוויון זכויות וחירות** גרמו לתנועות הלאומיות להיאבק כנגד השלטון המלוכני והכנסייה, כדי להקים לעמם, לבני הלאום שלהם, מדינה עצמאית ריבונית.

2. <u>התנועה הרומנטית</u>

התנועה הרומנטית היא קבוצה של אנשים משכילים. הם טענו שכדי לגרום לכל ההמונים להתגבש ולהיאבק למען עצמאותם וחירותם **לא מספיק** ברעיונות צודקים, הגיוניים ונכונים כמו שוויון, חירות וריבונות העם (רעיונות ההשכלה). כדי לגבש את העם ולסחוף את ההמונים **יש לעורר את תחושת השייכות** ע"י **רגש**, **יצירת התלהבות וטיפוח בני האדם** ע"י חקירת העבר מבחינה היסטורית, ספרותית, פילוסופית ועוד, אגדות המפארות את המולדת, סיפורי גבורה, אהבת המולדת ונופיה, מוזיקה המבטאת את מאפייני המולדת.

<u>השפעת התנועה הרומנטית על צמיחת התנועות הלאומיות:</u>

- שיבה אל העבר, טיפוח וחיזוק הרגש באמצעות סיפורי גבורה, אגדות, מיתוסים, פולקלור, אהבת המולדת וכו'. כבר מגיל צעיר צריך לחזק אצל בני הלאום את תחושת השייכות, את האחדות ואת גיבוש העם. התלכדות העם תאפשר לצאת למאבק כדי להקים מדינה עצמאית.
- טיפוח מרכזיות הרגש והדמיון במניעיהם ודרכי פעולותיהם של בני האדם.
- חיפוש אחר סימנים ייחודיים של קבוצות בני אדם.

3. <u>תהליך החילון</u>

הכנסייה הקתולית הייתה אוניברסאלית ושלטה בכל אירופה, היא אסרה על השמעת דעות הנוגדות את הסמכות הדתית, דבר שמנע את חופש הביטוי.

מדענים רבים הוכיחו באופן מדעי כיצד מתנהל העולם וסתרו את האמונה הדתית ובכך תרמו להתפשטות החילוניות. הכנסייה איבדה בהדרגה את השפעתה והוצגה כמי שמעודדת אמונות הנוגדות את ההיגיון.

<u>ירידת השפעתה של הדת, שהיוותה גורם מלכד בעבר, הביאה לחיפוש אחר תחליף אחר</u>. הלאומיות הפכה **לדת אזרחית חדשה** והייתה גורם מלכד על ידי כך שהעניקה תחושת שייכות, מאפיינים אתניים משותפים, ביטחון ותחושת ביחד, כולם למען המולדת. **דת חדשה-לאומיות.** דבק מלכד.

המושג "חילון" מדבר על **שבירת הבלעדיות של הדת ומוסדותיה** בחיי הפרט והחברה, ולאו-דווקא על נטישת האמונה.

4. <u>השפעתם של אירועים פוליטיים בשלהי המאה ה-18 וראשית המאה ה-19 על התפתחותן של תנועות לאומיות באירופה במאה ה-19</u>

מקורו של הרעיון הלאומי הוא במספר אירועים היסטוריים מרכזיים: המהפכה האמריקאית, המהפכה הצרפתית ותקופת שלטונו של נפוליאון.

- ☒ **המהפכה האמריקאית (1776) -** שחרור 13 המושבות בצפון אמריקה משליטה של הבריטים. **13 המושבות הכריזו על עצמאותן והפכו מדינה ריבונית.**

- ☒ **המהפכה הצרפתית- 1789 – בצרפת העם היה עני מאוד ורצה שוויון זכויות. העם הצרפתי יצא** למאבק ודרש לסלק את השלטון המלוכני ולבטל את זכויות היתר של האצולה, המלוכה והכנסייה. הסיסמא שלהם הייתה: **"שוויון, חירות ואחווה".** העם הצרפתי הצליח במאבקו, הם ביטלו את הזכויות של המלך והחליטו שהעם הוא השולט ולא המלך.

כיצד גרמו / השפיעו המהפכות על צמיחת התנועות הלאומיות:

- צרפת ואמריקה הן דוגמא וסמל להקמת משטר חדש המבוסס על אידיאולוגיה (השקפת עולם) חדשה, המבוססת על רעיונות ההשכלה: חירות, שוויון וריבונות העם.
- המהפכות הן הראשונות שהורסות את "הסדר הישן"- המשטר המלוכני ובונים שלטון המבוסס על רעיונות ההשכלה: שוויון, חירות וריבונות העם - רצון הכלל.
- המהפכות גרמו לעמים אחרים להאמין שניתן ואפשרי לסלק את השלטון המלוכני.
- בזכות המהפכות, רעיונות כמו חירות, שוויון ואחווה, הופכים להיות אוניברסאליים (של כולם), הם מופצים באירופה ומשפיעים על עמים נוספים לצאת למאבק למען עצמאותם.

- **כיבושי נפוליון- 1797-1812** (כיבושי נפוליון הם חלק מהמהפכה הצרפתית)

לאחר המהפכה הצרפתית, תפס את השלטון נפוליון בונפרטה באמצעות הצבא. נפוליון אימץ את רעיונות ההשכלה וראה עצמו מנהיג המהפכה הצרפתית, שנועד להפיץ את ערכיה ורעיונותיה באמצעות כיבושים צבאיים בכל אירופה. **מצד אחד**, נפוליון הפיץ את רעיונות המהפכה: "שוויון, חירות ואחווה" ושחרר את העמים שכבש מהשלטון הישן- המלוכני. **מצד שני**, נפוליון לא אִפשר שלטון עצמי ובחירות חופשיות בשטחים שכבש. הוא לא התחשב באופיים הלאומי, בתרבותם ובזכותם לריבונות של העמים שחיו בשטחים שכבש, ובכך שלל את עצמאותם. הוא דיכא את המובילים למאבק ועל רקע זה התגבשו תנועות לאומיות.

כתוצאה מכך, התעוררו בקרב עמים כבושים אלה רגש לאומי ותודעה לאומית ובשטחי שלטונו של נפוליון החלו להתגבש תנועות לאומיות שהדגישו את המאפיינים האתניים המשותפים להם: שפה, היסטוריה, תרבות, מנהגים, אהבת המולדת וסיפורי גבורה, ונאבקו בנפוליון כדי לסלקו וכדי להקים מדינה ריבונית.

כיצד גרמו\השפיעו כיבושי נפוליון על צמיחת התנועות הלאומיות:

- מצד אחד הפצת רעיונות המהפכה מצד שני כיבוש ודיכוי של המובילים למאבק עממי. זה גרם להתגבשות של העם כדי לסלק את נפוליון ולהקים מדינה ריבונית, תוך דגש על מאפיינים אתניים הייחודיים רק ללאום כמו: שפה, היסטוריה, תרבות, מסורת, מנהגים, המנון, סמלים.

5. המהפכה התעשייתית

- ✓ **השפעת תהליכי התיעוש והעיור על אנשים שנדחקו לעולם חדש ומנוכר (במה הלאומיות היוותה מענה למציאות החדשה שנוצרה?)**
- ✓ **השפעתן של תמורות בתחבורה, בתקשורת, בחינוך ובתרבות על אורח החיים והחשיבה של בני האדם (במה תמורות אלו סייעו להפצת הלאומיות?)**

המהפכה התעשייתית הייתה כוח מהפכני ששינה את פני האנושות כולה יותר מכל מהפכה אחרת באירופה. המהפכה התעשייתית היא מעבר מחברה המתבססת מבחינה כלכלית על חקלאות, בעיקר בכפרים, לחברה מודרנית המתבססת על התעשייה. מעבר מחברה שאמצעי הייצור בה ידניים ולפעמים ביתיים, לחברה שבה תהליך הייצור נעשה באופן המוני ומהיר בבתי חרושת ומפעלים. שינויים אלה השפיעו על כל תחומי החיים.

א. התפתחות הקיטור והשפעתו על אמצעי התחבורה והתקשורת- רכבות, ספינות קיטור, טלגרף, דפוס ועיתונות. כל אלה אִפשרו העברת ידיעות לכל מקום באירופה. כך יכלו ההמונים להתעדכן במתרחש ולהיחשף לרעיונות חדשים שהופצו כמו רעיונות ההשכלה ורעיונות הלאומיות. כך גם ניתן להפיץ את רעיון הלאומיות דרך מפגשי מנהיגים באמצעות רכבות ואוניות, ולגייס המונים.

ב. מערכת החינוך- יותר ויותר אנשים למדו קרוא וכתוב וזה אפשר להם להיחשף לרעיונות החדשים שהופצו, במיוחד רעיונות ההשכלה שדיברו לכל אדם ואדם והעניקו תחושה של ביטחון, לכידות, גאווה ורצון לשינוי. רעיונות אלו הופצו בזכות המהפכה התעשייתית **והאיצו את צמיחת הלאומיות.**

ג. תהליך העיור- בעקבות הקמת מפעלים, בתי חרושת וההתפתחות הטכנולוגית בתחום החקלאות, אנשים עברו מהכפר לעיר הגדולה (עיור) והרגישו בדידות וניכור. מעבר זה **הרס** את דפוסי החיים השמרניים והמסורתיים של המשפחתיות, והקהילתיות (בכפר הם חיו בקומונות) וההמונים היו זקוקים לתחליף חדש שיעניק משמעות לחייהם, אותו מצאו ברעיון הלאומיות. **הלאומיות** העניקה להם תחושת שייכות למשפחה, או לקבוצה, והזדהות עם ערכים המעניקים תחושת ביטחון ולכידות (סולידריות) של ביחד, עוצמה גאווה וסיפוק. האדם הרגיש שהוא לא לבד, הוא מוקף חברים השותפים לחוויותיו ותקוותיו. תחושת ביטחון ושייכות למסגרת.

לסיכום: אין ספק שהמעבר לחברה מתועשת, תוך התפתחות תהליכי מודרניזציה, דמוקרטיזציה, חינוך, אמצעי תקשורת ותחבורה, סייעו להפצת הרעיונות הלאומיים, המודרניים וטיפחו תרבות לאומית משותפת

המאפיינים ודפוסי הפעילות של התנועות הלאומיות שהתגבשו באירופה במאה ה-19

- *חשוב לשים לב להבדל בין **מאפייני תופעת הלאומיות המודרנית** שהוצגו בסעיף 1-א לבין **מאפייני התנועות הלאומיות** בסעיף זה !!!*
- *כדאי ללמוד כל מאפיין בשילוב עם דוגמה מהמדינה עליה מפורט בסעיף 4-א.*

1. המאפיינים של מנהיגי התנועות הלאומיות באירופה במאה ה-19:

- בראש התנועות הלאומיות עמדו אנשים **משכילים**, **אינטלקטואלים**: אנשי רוח, סופרים, משוררים, מרצים וסטודנטים ואף קציני צבא. ייתכן שעובדה זו השפיעה על חולשתן של התנועות הלאומיות, מפני שעיקר כוחה של הנהגה זו היה ביכולתה לפתח אידיאולוגיה לאומית, אך היא לא הייתה מעורבת בפעילות היומיומית בזירה הפוליטית.
- הם היו מנהיגים **כריזמאטיים**, אשר האמינו בכוחם לשנות את המציאות ואת הסדר החברתי-הפוליטי הקיים, וגיבשו תכניות לשינוי המציאות בהתאם להשקפת עולמם, תוך גיוס ההמונים.
- הם היו, בד"כ, טיפוסי מנהיגים חדשים, **מודרניים** שמקור סמכותם לא נבע מהעולם המסורתי.
- המנהיגים ניהלו **מאבקים** בדרכים שונות **כלפי גורמים חיצוניים ונגד כוחות בארצם** שרצו לעכב את השגת יעדיהם – בעיקר כוחות המשטר הישן: המלוכה/ האצולה, הצבא, הכנסייה.
- תומכי התנועות הלאומיות ומנהיגיהן צמחו, בד"כ, מקרב **המעמד הבינוני**. המנהיגים נשענו במאבקם הלאומי בעיקר על **הבורגנות הגבוהה**, שהייתה מעמד חברתי וכלכלי, שהתחזק מהשינויים שהתרחשו באירופה במאה ה-19.
- במקרים מסוימים המנהיגים היו אנשי דת (פולין), ובמקרים אחרים כאלה שהתנגדו לדת ולהשפעת הכנסייה (יוון).

2. תחומי הפעולה של התנועות הלאומיות באירופה במאה ה-19:

- **טיפוח תודעה לאומית** - התנועות הלאומיות דאגו להאדיר את **מורשת העבר המשותף** בדרכים מגוונות ושקדו על טיפוח החינוך הלאומי, כדי לחזק ולטפח את הלכידות בין כל בני הלאום: טיפוח המסורות העממיות: פולקלור על תחומיו השונים, טקסים, לשון, אהבת המולדת, שירות צבאי כביטוי לנאמנות ללאום.
- **פעילות פוליטית להקמת מדינה לאומית** - התנועות הלאומיות **עוררו את הרצון להיאבק** למען הגשמת יעדי התנועה הלאומית.

3. **שלבי ההתפתחות של הפעילות הלאומית באירופה במאה ה-19:**

א. **פעילות של אנשי רוח לגיבוש זהות לאומית**

- כל התנועות הלאומיות פעלו כדי לעורר את הרצון של בני הלאום להיאבק למען הגשמת יעדי התנועה הלאומית.
- כל התנועות הלאומיות התבססו על **רעיונות תנועת ההשכלה** - חירות, שוויון, צדק.

ב. **פעילות תרבותית וארגונית להפצת הלאומיות**

- כל התנועות הלאומיות **השתמשו בתעמולה, חינוך ודעת קהל עולמית** כמכשיר להשגת המטרות הלאומיות.

ג. **פעילות פוליטית למען הגשמת זכויות לאומיות** , למשל: מהפכות "אביב העמים".

- כל התנועות הלאומיות רצו להשיג **עצמאות מדינית**, **ריבונות** **ושחרור מעול זר**:
המטרה של התנועות הלאומיות הייתה להיאבק למען הקמת מדינת לאום עצמאית וריבונית בחבל הארץ שאליו התייחסו כמולדת, ולסלק את השלטון הזר מאדמת המולדת של בני הלאום.

- איחוד יחידות פוליטיות נפרדות לכלל **יחידה לאומית-פוליטית אחת**. וגם ביטול גבולות מכס ואיחוד כלכלי ופוליטי של המדינה שתונהג ממרכז שלטוני אחד.
- קביעת **שפה רשמית** למדינה.
- הנהגת **מטבע אחיד**.
- קביעת **דגל והמנון** לכל בני הלאום.

ד. **פעילות דיפלומטית וצבאית להקמת מדינות לאומיות**

- רוב התנועות הלאומיות **ביקשו עזרה ממדינות** וממעצמות חופשיות.
- כל התנועות הלאומיות באירופה **השתמשו בכוח**, במאבק מזוין, **במהפכות** ובהתקוממות נגד המשטר המדכא.

4. **גורמים מעכבים וגורמים מסייעים למימוש יעדי התנועה הלאומית:**

המאבק של כל תנועה לאומית הושפע מגורמים ונסיבות מקומיים וכלל אירופאים, כגון: קיומן של אימפריות רב לאומיות; פיצולים מדיניים וכלכליים; קיומו של שלטון זר; ערעור מאזן הכוחות בין מעצמות אירופה. כל תנועה לאומית נתקלה בקשיים בדרך להגשמת המטרה. הקושי הגיע ממקומות שונים:

- מצב מדיני
- היקף המודרניזציה בתחומים שונים
- כוחה של הכנסייה
- מידת הפיצול החברתי, המדיני והתרבותי

תנועה לאומית מדגימה - איטליה

מצבה של איטליה לפני תהליך האיחוד ומטרות התנועה הלאומית

איטליה לא הייתה מדינה מאוחדת מאז נפילת האימפריה הרומית בעת העתיקה ועד המאה ה-19. היא הייתה מפוצלת לנסיכויות שחלקן נשלטו על-ידי שלטון זר, בעיקר אוסטרי וצרפתי, וכן מדינת האפיפיור. בנוסף לכך, הייתה איטליה מפוצלת מבחינה חברתית-כלכלית. הצפון היה עשיר ומתקדם, לעומת הדרום בו התקיימה חברה חקלאית ועניה ובכל אזור דיברו בשפה איטלקית שונה (ניבים שונים).

לכן, **מטרת התנועה הלאומית הייתה להשתחרר מהשלטון הזר ולאחד את איטליה.**

מנהיגי הכוחות הפעילים במאבק

- **ג'וזפה מאציני** (הוגה דעות) שייסד את תנועת "איטליה הצעירה" אשר מטרתה הייתה **לסלק מאיטליה את הכיבוש הזר ולאחד אותה ליחידה מדינית עצמאית.** מאציני שילב בהגותו ערכים הומניסטיים (מרכזיות האדם) וליבראליים (חשיבות חירות הפרט). הוא שאף להקים באיטליה רפובליקה - שיטת ממשל שבה השלטון אינו עובר בירושה, אלא נקבע על ידי האזרחים לתקופה מסוימת, בדרך כלל באמצעות קיום בחירות.
- **ג'וזפה גריבלדי** (איש צבא) שהיה לוחם חירות ומפקדן של "החולצות האדומות". הוא **האמין שניתן לסלק את הכובש הזר רק באמצעות שימוש בכוח צבאי**.
- **קאמילו קאבור** (מדינאי) שהיה ראש ממשלת פיימונטה-סרדיניה, "המוח" מאחורי האיחוד. **שאף לאחד את נסיכויות איטליה למדינה מלוכנית גדולה ומגובשת**. האמין שלא ניתן לאחד את איטליה ללא עזרת מעצמות אירופה, לכן **יצר שיתוף פעולה עם צרפת.**

השלבים העיקריים במאבק התנועה הלאומית האיטלקית

שלב ההיערכות: האיטלקים החלו במאבקם לאיחוד איטליה ונגד השלטון הזר בהקמת אגודות מחתרתיות, למשל: "אגודת הקרבונרי" (שורפי הפחמים) ב-1810. האגודה כללה אנשי השכלה (סופרים, משוררים, מרצים וסטודנטים) מהמעמד הבינוני ששאפו לאחד את איטליה ולהקים מדינה עצמאית. אגודת הקרבונרי ביצעה מעשי אלימות כנגד השלטון הזר ויזמה מרידות בנסיכויות איטליה, שנכשלו. **בנוסף לכך, טופחה התודעה הלאומית** באמצעות שירים, סיפורים והיסטוריה משותפת במטרה להנחיל לעם האיטלקי את אהבת הארץ והמולדת ולעורר רגשות לאומיים.

שלב ההרחבה: ב-1831 הקים מאציני את **תנועת "איטליה הצעירה"**, תנועה לאומית איטלקית שפעלה לשחרור איטליה מהשלטון הזר ואיחוד נסיכויות איטליה תחת שלטון אחד, ליבראלי ודמוקרטי. מאציני ומשכילים אחרים הבינו שלצורך הצלחת המאבק הלאומי הם חייבים לגייס את ההמונים לצדם. התנועה גייסה לשורותיה צעירים איטלקיים רבים שהושפעו מרעיונות אלו. לקראת אמצע המאה ה-19 גברה התסיסה הלאומית באיטליה וכוחה וגודלה של תנועת "איטליה הצעירה" גברו.

שלב המאבק העממי: **בשנת 1848**, כאשר שטף גל של מהפכות לאומיות את אירופה **ב"אביב העמים"**, ניסו האיטלקים למרוד בעצמם בשלטון הזר ולהשיג עצמאות. למרות ההצלחות בתחילת המהפכות, נחלו המורדים כישלון חרוץ ובכל רחבי איטליה חזרו השליטים הקודמים לשלוט, למעט פיימונטה-סרדיניה שנשארה עצמאית. כישלון המרידות הללו הביא להתגברות התסיסה הלאומית באיטליה ולהגברת המאבק.

שלב המאבק המדיני-צבאי: המאבק העממי לאיחוד איטליה נכשל באירועי "אביב העמים" ואת תפקיד הנהגת המרד לקחה ממלכת פיימונטה-סרדיניה בראשות קאבור ראש הממשלה. קאבור הבין שכדי להגשים את איחוד איטליה יש צורך לנקוט בצעדים דיפלומטיים (הקשורים במדיניות החוץ). בשלב הראשון הוא כרת ברית עם צרפת, כנגד אוסטריה (ששלטה בצפון איטליה). נסיכות פיימונטה-סרדיניה יצאה בעזרת צרפת למלחמה נגד אוסטריה, וסילקה את אוסטריה משטחי צפון איטליה. קאבור גם דאג לפתח את הכלכלה והצבא במדינתו. הוא שאף להקים מדינה מאוחדת בעלת אופי מלוכני. בדרום איטליה, הוביל את המאבק גריבלדי, בשנת 1860 יצא בראש 1000 מתנדבים לכבוש את נאפולי. השטח אוחד יחד עם הצפון. איטליה הוכרזה כמדינה עצמאית ב-1861. מלך פיימונטה-סרדיניה, ויטוריו-עמנואל השני הוכתר כמלך איטליה כולה. ב-1870 הושלם תהליך איחודה של איטליה, רומא שוחררה והוכרזה כבירתה של איטליה המאוחדת והעצמאית.

תוצאות המאבק הלאומי האיטלקי:

הקמת מדינה איטלקית עצמאית – בשנת 1861 איטליה הוכרזה כמדינה עצמאית ומלך פיימונטה-סרדיניה הוכרז כמלך איטליה כולה. בשנת 1870 הושלם איחוד איטליה עם הצטרפותה של רומא.

חשוב לזכור כי למרות שהמאבק לאיחוד איטליה החל מ"למטה" בידי התנועות הלאומיות, הרי שבסופו של דבר אוחדה איטליה מ"למעלה" בידי שליטי פיימונטה-סרדיניה.

חיזוק הלאומיות האיטלקית – המדינה החדשה פעלה לחיזוק רגש האחדות (תודעה לאומית), יצירת תרבות אחת, באמצעות הוראת האיטלקית כשפה משותפת אחידה, טיפוח אהבת המולדת באמצעות חינוך, ספרות ואמנות.

מתיחות בין האפיפיור לשלטון האיטלקי – לאחר איחודה של איטליה המשיכו לשרור יחסים מתוחים בין האפיפיור לשלטון המדינה. האפיפיור קרא למאמיניו שלא ליטול חלק במערכת הפוליטית האיטלקית.

גורמים מסייעים וגורמים מעכבים באיחוד איטליה:

גורמים מסייעים:	גורמים מעכבים:
כוחה של פיימונטה-סרדיניה – ממלכת פיימונטה-סרדיניה הובילה את מאמצי האיחוד. ראש הממשלה של הממלכה, קאבור, הבין שממלכתו יכולה להפוך לגורם חשוב באיטליה המאוחדת. פיימונטה-סרדיניה השתמשה בצבאה ובכוחה הכלכלי כדי לקדם את איחודה של איטליה.	**פערים חברתיים, כלכליים ותרבותיים** – הצפון היה עשיר ומתקדם יותר, לעומת הדרום בו התקיימה חברה חקלאית ועוניה. פיצול וחוסר אחידות תרבותי – באיטליה לא הייתה שפה אחידה ובכל אזור דיברו בשפה איטלקית שונה (ניבים שונים).
הסיוע של צרפת – צרפת סייעה לממלכת פיימונטה במלחמתה עם אוסטריה וסילוק האוסטרים ממרבית שטחי צפון איטליה וכך התאפשר איחוד הצפון.	**התנגדותה של אוסטריה** – אוסטריה הייתה הכובש המרכזי באיטליה והיא התנגדה בכוח לכל ניסיון לאיחוד איטליה ולשחרורה משלטונה.
תרומתו של גריבלדי – גריבלדי היה אחד מהמנהיגים הבולטים של התנועה הלאומית האיטלקית ותרומתו העיקרית הייתה בשחרור דרום איטליה, באמצעות צבא מתנדבים שסייע בשחרור מהשלטון הזר.	**התנגדות האפיפיור** – האפיפיור חשש לפגיעה במעמדו הכלכלי והמדיני והתנגד לתנועה הלאומית בשל אופייה החילוני.

<u>קווי הדמיון והשוני בין מאבק התנועה הלאומית האיטלקית לבין דפוסי הפעולה של התנועות הלאומיות באירופה</u>:

	תנועות לאומיות באירופה	התנועה הלאומית האיטלקית
מטרות	התנועות הלאומיות פעלו לסילוק השלטון הזר מאדמות המולדת של הלאום והקמת מדינה עצמאית.	התנועה הלאומית האיטלקית פעלה גם היא לסלק את השלטון הזר, במיוחד את האוסטרים בצפון ולאחד את איטליה.
מנהיגים	בראש התנועות הלאומיות עמדו מנהיגים מודרניים וכריזמטיים שהאמינו בכוחם לשנות את המציאות, תוך גיוס ההמונים למאבק הלאומי.	המנהיגים הלאומיים באיטליה, מאציני, גריבלדי וקאבור, היו מנהיגים מודרניים וכריזמטיים שפעלו בשיטות שונות לשנות את המציאות כדי להגיע לעצמאות.
דרך הפעולה	התנועות הלאומיות פעלו בשני דרכים מרכזיות: 1. חיזוק התודעה הלאומית. 2. פעילות פוליטית וצבאית.	התנועה הלאומית באיטליה פעלה בשתי דרכים מרכזיות: 1. לחיזוק התודעה הלאומית פעלה "איטליה הצעירה". 2. בדרך פוליטית וצבאית נקטה ממלכת פיימונטה-סרדיניה בצפון וגריבלדי בדרום.

התנועה הלאומית היהודית המודרנית - הציונות ומאפייניה העיקריים

הקדמה:

רעיון הלאומיות שצמח באירופה במאה ה-19, החל להתפתח גם בקרב היהודים **(הלאומיות היא המתנה של אירופה ליהודים).** בסוף שנות ה-70 של המאה ה-19 החלה להתפתח בקרב יהודי אירופה תנועה לאומית חדשה שנקראה - **התנועה הציונית**. תנועה זו הייתה מורכבת ממספר זרמים ודעות, אבל במרכזה עמדו **שלושה רעיונות בסיסיים שבהם האמינו כולם:**

א. כל היהודים בעולם הם **עם אחד**.
ב. מצבו של העם היהודי בגולה מסוכן ואיננו נורמאלי, ולכן **אין סיכוי ממשי להמשך חיים יהודיים בגולה**.
ג. **רק פיתרון טריטוריאלי** יכול לפתור את בעיית העם היהודי. כלומר, העם היהודי חייב שתהיה לו מדינה!

כדי שהעם היהודי יהיה לאום, היו חסרים לו שני מרכיבים/מאפיינים לאומיים חשובים:

1. טריטוריה – שטח, מולדת. הרי היהודים היו מפוזרים בארצות רבות.

2. שפה משותפת – היהודים דיברו בשפות של הארצות בהן חיו.

אך למרות שלא היו ליהודים מקום משלהם ושפה אחת, הם תמיד שמרו על **האופי המיוחד** שלהם והיו להם **דת, היסטוריה ומנהגים משותפים.** לכן גם הצליחו לארגן לעצמם תנועה לאומית יהודית.

הגורמים לצמיחתה ולהתארגנותה של התנועה הציונית
(מה גרם ליהודים להבין שהם רוצים מדינה משלהם?)

1. השפעת התעוררות הלאומיות באירופה על הלאומיות היהודית

במהלך המאה ה-19 חלה התעוררות לאומית גדולה בקרב עמי אירופה השונים. הדבר התבטא בשאיפתם של עמים רבים להקים לעצמם "מדינת לאום" – מדינה שרוב אוכלוסייתה תהיה מאותו העם, ושתהיה בעלת אופי לאומי עם מכנים משותפים כגון : המנון, דגל, חגים, סמלים, שפה, מורשת ותרבות (היוונים, האיטלקים, הגרמנים וכו'). תהליך זה הגדיר בבירור מי שייך לעם ומי אינו שייך.

יהודי אירופה הושפעו עמוקות מאוד מההתעוררות הלאומית שסביבם. הם ראו את מאבקיהם של העמים האחרים לחופש ולעצמאות והבינו שהגיעה גם שעתם (הגיע גם הזמן שלהם). רבים מבין היהודים הבינו שהם

עם נפרד ושתהיה להם בעיה להשתלב בעם אחר. בעקבות אירועים אלו גם היהודים רצו לחיות בחברה יהודית עם שורשים ומסורת, שפה וחגים, דגל והמנון – ומעל לכל : ריבונות מדינית בטריטוריה משלהם - מדינה עצמאית.

הערה: חשוב לציין שהלאומיות היהודית הושפעה גם מהגורמים להתעוררות הלאומיות באירופה כמו: המהפכה התעשייתית, המהפכה הצרפתית תהליך החילון, תנועת ההשכלה, התנועה הרומנטית וכו'.

2. <u>התעוררות ספקות בפתרון האמנציפציה בשל גילויי האנטישמיות במערב ובמרכז אירופה</u>

<u>אמנציפציה</u> היא שוויון זכויות אזרחי שניתן ליהודים בחלק ממדינות אירופה, ע"י השלטון של אותה מדינה. מדובר במתן זכויות חוקיות- פוליטיות וחברתיות, לפרטים או לקבוצות מסוימות בחברה, שעד אז הוגבלו זכויותיהם.

רעיון האמנציפציה מדבר על שוויון וחופש ליחידים. רעיון זה נלקח מתנועת ההשכלה שהאמינה בשוויון בין בני אדם, ולכן גם ליהודים מגיע להיות אזרחים שווי זכויות ושווי חובות- כמו כולם.

<u>השפעת האמנציפציה על חיי היהודים</u>- במסגרת האמנציפציה, ניתן שוויון זכויות ליהודים, וכתוצאה מכך נפתחה לפניהם הדרך החוקית להשתלב בכל תחומי החיים במדינה מבחינה כלכלית, פוליטית וחברתית:

א. השתלבות בחינוך הכללי ולימוד **מקצועות חופשיים באוניברסיטה**: רפואה, עריכת דין, הוראה, אדריכלות ועוד מקצועות שנדרשת להם השכלה גבוהה.

ב. תהליך עיור- יהודים יכלו להתגורר היכן שרצו, ולאו-דווקא בשכונות או בגטאות מיוחדים להם. יהודים רבים עברו לגור בערים הגדולות והשתלבו בהצלחה בחיי העיר ובכלכלה.

ג. תעסוקה חופשית- עיתונאים, רופאים, מורים, השתלבות בתחום הבנקאות, התעשייה ועוד. דוגמא: **משפחת רוטשילד** שהיו לה סניפי בנק בארצות רבות, והעניקה הלוואות וייעוץ כלכלי לממשלות רבות.

ד. צבא ופוליטיקה- יהודים השתלבו **בחיים הפוליטיים** במדינה והגיעו **לתפקידים בכירים גם בצבא. דוגמא:** אלפרד דרייפוס- קצין בכיר מאוד בצבא הצרפתי שהואשם בבגידה ומאוחר יותר זוכה.

<u>מצד אחד: כיצד עיכבה האמנציפציה את התעוררות התנועה הציונית?</u>

האמנציפציה הייתה גם **גורם מעכב** לרעיון הציוני משום ש**יהודים רבים טענו שהם אינם לאום או עם, אלא עדה דתית** ולכן **הפתרון הוא השתלבות והתבוללות** בחברה הנוכרית. יהודים רבים ויתרו על זהותם והתבוללו כדי להשתלב, ולכן בזמן שעמים רבים יצאו למאבק למען עצמאותם, היהודים בעיקר ניסו להפגין את נאמנותם לעמים בהם חיו ואף השתתפו במלחמותיהם. לקח ליהודים זמן להבין שהאמנציפציה נכשלה. רק כאשר הם הבינו זאת, הם הבינו שהפתרון היחיד ליהודים הוא מדינה עצמאית ולא השתלבות בחברה הנוכרית.

מצד שני: כיצד גרמה האמנציפציה להתעוררות הלאומית היהודית? כיצד האמנציפציה גרמה ליהודים להבין שהם רוצים מדינה יהודית?

- רעיון האמנציפציה טוען שכל בני האדם שווים ולכן **גם ליהודים מגיע, כמו כל שאר העמים,** לקבל עצמאות וריבונות ולהקים מדינה עצמאית בטריטוריה משלהם. היהודים הבינו בזכות האמנציפציה שגם הם יכולים לדרוש לעצמם מדינה כמו כל העמים.
- **האכזבה מהאמנציפציה/כישלון האמנציפציה** - יהודי מערב אירופה האמינו שבזכות האמנציפציה הם יוכלו סוף סוף להשתלב בחברה הנוכרית ולחיות בשקט בין שכניהם הגרמנים, הצרפתים ,האיטלקים וכו'. ההשתלבות בחברה נראתה להם כפתרון הטוב ביותר לבעיית האנטישמיות שהייתה קיימת מאז ומעולם. אבל החברה הנוכרית לא הסתגלה לשינוי במעמדם של היהודים, והם התקשו לראות ביהודים אזרחים שווי זכויות. הם הורגלו לראות ביהודים בני אדם שונים ונחותים מהם, והתקשו לקבל את המציאות החדשה, שבה היהודים לומדים איתם באותה אוניברסיטה ומתחרים בהם על אותה משרה. היהודים הבינו שתמיד ייתפסו כזרים בעיני סביבתם ותמיד יהיו דחויים. הם הבינו שהאמנציפציה הגבירה את האנטישמיות והשנאה כלפיהם, ולכן החלו לחפש לעצמם פתרון אחר, **פתרון לאומי**- הקמת מדינה יהודית.

גילויי האנטישמיות במרכז ובמערב אירופה:

האנטישמיות, שפירושה "שנאת היהודים", הייתה קיימת תמיד. בעבר, זו הייתה שנאה כלפי היהודים שמקורה **בדת** - היהודים הואשמו ברצח ישו והכנסייה הנוצרית עודדה שנאה זו.

במאה ה-19, החלה האנטישמיות לקבל צִבְיון (אופי) מודרני, כאשר השנאה ליהודים הייתה על **רקע גזעי** (תורת הגזע), מדעי, לאומי, חברתי וכלכלי.

הסיבות לאנטישמיות במאה ה-19:

- הצלחתם הכלכלית של היהודים בעקבות **האמנציפציה** הביאה לשנאה אדירה כלפיהם, כלומר, האמנציפציה הגבירה את האנטישמיות.
- בנוסף, במאה ה-19 צמחו תיאוריות מדעיות כמו **תורת הגזע** לפיה הגזע הארי הוא הגזע העליון והגזע השמי- היהודים, הוא הגזע הנחות והוא מסוכן לחברה.
- בתקופה זו התרחשה **המהפכה התעשייתית** והתפתחה טכנולוגיה מתקדמת שאִפשרה את הפצת האנטישמיות ביתר קלות. נכתבו מאמרים, התקיימו כינוסים אנטישמיים, הוקמו מפלגות אנטישמיות ונכתבו מחקרים וספרים שעסקו גם ברעיונות אנטישמיים (ולא רק ברעיונות ההשכלה והלאומיות).

כיצד גרמה האנטישמיות להתעוררות הלאומיות היהודית? כיצד האנטישמיות גרמה ליהודים להבין שהם רוצים מדינה יהודית?

האמנציפציה, תורת הגזע והעולם המודרני במאה ה-19 הגבירו את האנטישמיות וגרמו ליהודים רבים להבין שקיימת **סכנה אמיתית** לקיומם ושעליהם לפעול כדי לפתור את בעייתם במקום לנסות להשתלב בקרב החברה הנוכרית באירופה. היהודים היו גוף זר ללא בית או אדמה. שונותם וזרותם של היהודים בלטה יותר בתקופה בה עמים התגבשו כדי לממש את הלאומיות שלהם ולהקים מדינה עצמאית. היהודים הבינו שתושבי אירופה לעולם לא יקבלו אותם כחלק מהם, כחלק מהלאום שלהם, ושהאנטישמיות כלפיהם רק תתגבר. הם הבינו שהם בסכנת חיים ולכן חייבים להשיג לעצמם טריטוריה משלהם (שטח, מדינה).

לאנטישמיות במערב ובמרכז אירופה היו שני מאפיינים:

א. האנטישמיות לא הייתה ביוזמת השלטון (שהעניק אמנציפציה ליהודים) אלא **ביוזמת האזרחים**, אך השלטון לא התערב.

ב. האנטישמיות הייתה **מילולית** (מאמרים, ספרים, מפלגות) אך לא אלימה.

גילויי/ביטויי אנטישמיות במערב אירופה:

- **משפט דרייפוס (1894)** - האשמת קצין יהודי בכיר בצבא הצרפתי בבגידה וריגול לטובת גרמניה. דרייפוס הועמד לדין וקיבל מאסר עולם, הוגלה לאי השדים ודרגותיו נשללו בצורה פומבית. רק בשנת 1906 שמו טוהר למרות שהיו ראיות כבר בהתחלה שהוא חף מפשע. היה זה משפט אנטישמי והוא הוצג בפני העם הצרפתי שקרא "מוות ליהודים". הרצל שסיקר את האירוע היה מזועזע והבין את עומק בעיית היהודים והאנטישמיות.

- **המפלגה האנטישמית הראשונה בגרמניה** (מפלגת הפועלים הנוצרית-סוציאליסטית) – הוקמה ע"י הכומר האנטישמי, **אדולף שטקר**, ששילב בנאומיו דברי תעמולה נגד היהודים. הוא הדגיש **שהיהודים הם בני עם זר, שחי בתוך העם הגרמני ומנצל את גרמניה.**

3. גילויי האיבה כלפי היהודים מצד השלטון והחברה במזרח אירופה

לאנטישמיות במזרח אירופה היו שני מאפיינים:

א. האנטישמיות הייתה ביוזמת השלטונות ובהסכמתן.

ב. האנטישמיות התאפיינה באלימות פיזית וחוקית כלפי היהודים.

גילויי\ ביטויי האנטישמיות במזרח אירופה

- **פוגרום חם** - שימוש בפגיעה פיזית ביהודים, רצח, אונס- למשל:

<u>סופות בנגב</u> (1881)- פרעות כנגד היהודים- פגיעה ביותר ממאה קהילות ברוסיה, מאות קורבנות של מוות, פציעה, אונס, ועוד. הפרעות גרמו לסבל, אימה, והרס של רכוש רב. השלטון לא התערב מיד, אלא לאחר שהפרעות כבר היו בעיצומן, וזאת כדי להחזיר את הסדר על כנו. נראה כי היה עידוד של השלטון לאלימות בנימוק שהיהודים אחראים לרציחת הצאר- אלכסנדר השני.

<u>פוגרום קישינייב</u> (1903)- פרעות ופגיעות פיזיות ביהודים- מעשי רצח, עינויים, אונס והתעללות. בעקבות פוגרום זה פרצו פוגרומים בערים נוספות.

☒ **פוגרום קר** – שימוש בחוקים אנטישמיים כנגד היהודים, למשל:

<u>תקנות מאי:</u> 'תקנות זמניות' (1882)- תקנות אלן צמצמו את תחומי המגורים של היהודים, נאסר על היהודים לקנות שטחים ואדמות חקלאיות או להתיישב בכפרים, נאסר עליהם לעסוק במסחר בימי ראשון ובימי חג נוצריים ובכך הם איבדו ימי עבודה ופרנסתם נפגעה.

☒ **<u>עלילת ביילס:</u>** עלילת הדם נגד היהודי מנדל ביילס בשנת 1911. ביילס הואשם ברצח נער נוצרי בן 12 בעיר קייב, למטרות פולחניות (שימוש בדמו לאפיית מצות). הנער נעלם וגופתו נמצאה כעבור מספר ימים. לביילס נערך משפט מבויים והוא הואשם בשימוש בדמו של הילד לצורך פולחן דתי. בסופו של דבר, בשנת 1913 זוכה ביילס מחוסר הוכחות, וכעבור מספר שנים התברר, כי כאשר הממשלה הרוסית האשימה אותו, היא כבר ידעה בבירור מיהם הרוצחים האמיתיים.

4. <u>החשש מאובדן הזהות היהודית בד בבד (במקביל) עם תהליכי החילון וההשתלבות בחברת הרוב</u>

יהודי הגולה הבינו, שאם ימשיכו לחיות לנצח בקרב הגויים, עלולה היהדות להיעלם מן העולם. השינויים הרבים שהתרחשו באירופה **החלישו את מעמדן של הקהילה היהודית, הדת והמסורת**. במערב אירופה (בעיקר בגרמניה) השתלבו היהודים בחיי הסביבה וויתרו על מאפיינים רבים וחשובים של היהדות המסורתית: לבוש, שפת תפילה, מנהגים, כשרות, שבת וחג. רבים הפכו לחילוניים וחילוניות זו היוותה סכנה להמשך קיומה של הדת היהודית. בנוסף, היו יהודים **שהתחתנו בנישואי תערובת והתבוללו**, ואף כאלה **שהתנצרו.**

יהודים רבים, בעיקר במזרח אירופה, מצאו בתנועה **הציונית** תשובה הולמת ומתאימה להתלבטויות שלהם. בנוסף, הם האמינו שמעבר היהודים לארץ משלהם והוצאתם מתוך החברה הנכרית בה הם חיים - יצילו את הדת היהודית. ארץ ישראל, הלא היא "ציון" , התאימה באופן טבעי לשמש מרכז ליהדות. מכאן השם "ציונות".

פועלו של בנימין זאב הרצל לבניית התנועה הציונית ולארגונה

- **בעיית היהודים והפתרון המוצע לה בספרו של הרצל "מדינת היהודים:**

כשהרצל סיקר את משפט דרייפוס ב- 1894 חל מפנה בחייו והחלה פעילותו הציונית. מיד לאחר משפט דרייפוס כתב את חיבורו "מדינת היהודים" ובו הביע את עיקרי תפיסתו ומסקנותיו בנוגע לשאלה היהודית.

הגדרת הבעיה היהודית עפ"י הרצל - הציונות המדינית

- הבעיה המרכזית של העם היהודי היא **בעיה לאומית** - היהודים הם עם ללא מדינה, **לאום בתוך לאום.** העם היהודי הוא לא קבוצה דתית או חברתית, אלא **עם** השואף למדינה עצמאית. בעיה כזאת **מחייבת פתרון לאומי** - הקמת מדינה עצמאית.
- **האנטישמיות -** היא סכנה קיומית שתמשיך להתקיים בכל מקום שבו נמצאים יהודים. האנטישמיות "עוברת" עם המהגרים היהודים אל הארצות השונות. **העמים השונים רואים ביהודי זר** ונצלן, המנסה להשתלט על העולם. האנטישמיות רק מתגברת והיהודים נמצאים בסכנת חיים באירופה.
- **כישלון האמנציפציה** – האמנציפציה הביאה לשינוי במעמדם המשפטי של היהודים, שקיבלו זכויות ושוויון, אך לא פתרה את שאלת (בעיית) היהודים. האמנציפציה חיזקה את האנטישמיות ולא פתרה אותה. האנטישמיות רק תלך ותתחזק ולכן אין טעם להילחם בה.
- **ההתבוללות** איננה הפתרון לבעיית היהודים. הם עדיין לא רצויים בחברה הסובבת.

הפתרון והדרך לפתרון - פתרון לאומי, מדיני בטריטוריה כלשהי בהסכמת המעצמות:

- **טריטוריה** - הפתרון לעם הוא מציאת טריטוריה מחוץ לאירופה, רחוק מהאנטישמיות, שבה יוכלו להתרכז כל היהודים ושם יקימו לעצמם מדינה וינהלו את עצמם. שאר העמים יצטרכו לסייע לעם היהודי להשתלב באופן מדיני, מכיוון שגם להם יש אינטרס בעזיבת היהודים את ארצותיהם. הרצל מציע את **ארץ ישראל וארגנטינה** - מבחינתו אין הבדל. המטרה היא למצוא במהירות טריטוריה ולברוח מהאנטישמיות באירופה. אולם, די מהר הוא הבין שרק ארץ ישראל תהווה מוקד משיכה עבור העם היהודי, בזכות הזיקה שלהם כלפיה.
- **פתרון מדיני גלוי-צ'רטר**- הצ'רטר הוא זיכיון (אישור\הסכמה) מדיני מהמעצמות הגדולות באירופה. אישור חוקי, מאורגן וגלוי להתיישבות עצמאית בטריטוריה. לפני ההתיישבות יש לנהל **מו"מ (משא ומתן) דיפלומטי** עם המעצמות להשגת **הצ'רטר. אין לפעול "כגנבים**

בלילה" ו"כמסתננים" לארץ ישראל- הסתננות איטית לא תפתור את בעיית יהודי הגולה, משום שהמעצמות לא יסכימו להכיר בהתיישבות ובעלייה של יהודים החוזרים לארצם כ"גנבים בלילה. העלייה צריכה להיות חוקית וגלויה.

- **הקמת שני ארגונים: "<u>החברה היהודית</u> "<u>אגודת היהודים</u>"** – לצורך הקמת מדינה יהודית יוקמו 2 ארגונים:

1. **"<u>אגודת היהודים</u>"**- ממשלה זמנית- ארגון מדיני שייצג את העם היהודי, ינהל את המו"מ עם מדינות העולם לגבי טריטוריה.
2. **"<u>החברה היהודית</u>"**- ארגון שיעסוק במכירת נכסי(רכוש), היהודים באירופה ,יארגן את עליית היהודים, ויעסוק ברכישת אדמות להתיישבות.

- **אופייה של המדינה ע"פ הרצל:**

✓ מדינה למופת שיהיה בה צדק ושוויון ותתקיים בה סובלנות דתית.
✓ מדינה שתהיה של כל האזרחים- בלי הבדל דת גזע או מין
✓ מדינה מודרנית, ליברלית, חילונית, שבה הדת לא תיקבע את אורח החיים במדינה.
✓ מדינה מתקדמת מבחינה מדעית וטכנולוגית ושאיפה למצוינות
✓ מדינה שבה יזכו לחינוך טוב- חינוך חינם ותהיה דאגה לרווחת האזרחים, כולם יזכו לשוויון הזדמנויות.
✓ התרבות במדינה תיקבע ע"י האזרחים.
✓ דגל המדינה כמו הטלית עם 7 כוכבי זהב.

<u>פעולותיו של הרצל בתחומים שונים:</u>

כתב את החיבור: **"מדינת היהודים-** 1896

הקים עיתון בשם: "די וולט" ("העולם")

במישור ארגוני- מוסדי

<u>קונגרס באזל- 1897</u>

תוכנית באזל

מוסדות ההסתדרות הציונית: מוסדות ארגוניים, כלכליים ומיישבים

במישור הדיפלומטי- צ'רטר

<u>מגעים דיפלומטים עם:</u>

גרמניה- 1898

תורכיה- 1901

רוסיה- 1903

בריטניה- 1902- "תוכנית אוגנדה"

א. המישור הארגוני מוסדי - הקונגרס הציוני הראשון- 1897 ו"תוכנית באזל"

הרצל החליט לכנס כינוס פומבי- **קונגרס ציוני**, שישתתפו בו נציגי יהודים ממדינות שונות. הקונגרס התקיים בשוויץ בעיר באזל -1897, במשך שלושה ימים. בקונגרס נכחו נציגים יהודים מקהילות יהודיות שונות (רובם ממערב אירופה ומעטים ממזרח אירופה). הרצל דרש מהנציגים להגיע בלבוש רשמי, הוא דאג לסיקור עיתונאי רחב על מנת להשפיע על דעת הקהל בעולם. טקס הפתיחה היה מרשים מאוד, הרצל יצר רושם שזוהי **תנועה לאומית** לכל דבר ומטרתו הייתה להראות שלראשונה **יש גם לעם היהודי, ארגון אחד, הנהגה אחת והוא בדרך להקמת מדינה.** הרצל יצר תנועה המונית, בעלת אופי דמוקרטי, בנה תכנית עם מטרה ויעדים (תכנית באזל) להקמת מדינה יהודית והקים הנהגה שתוביל את העם.

בקונגרס הציוני הראשון התקבלה "תוכנית באזל"- המצע הרעיוני (ה"אני מאמין") של התנועה הציונית.

לפי "תוכנית באזל" המטרה של התנועה הציונית:

"הציונות שואפת להקים לעם ישראל בית מולדת בארץ ישראל,

מובטח לפי משפט הכלל"

הרצל הסביר מטרה זו בנאומו בקונגרס:

א. הרצל מדבר על היהודים כעם, כלאום. **צריך לחזק את ההכרה הלאומית של העם היהודי,** כדי שהיהודים יבינו שהם עם בעל מאפיינים משותפים ושגם להם יש זכות להגדרה עצמית.

ב. מטרת הציונות היא שעם ישראל יבנה את **ביתו הלאומי במולדתו, ארץ ישראל**.

בית מולדת=בית לאומי=אוטונומיה - גוף לאומי שאין לו עצמאות מדינית, אך הוא מנהל בעצמו את מדיניות הפנים, החינוך, הכלכלה, התרבות והבריאות.

הרצל רוצה מדינה ליהודים, אך הוא לא משתמש במילה "מדינה", כדי לא להכעיס את השלטון העותומני בארץ.

ג. הבעיה של היהודים צריכה להיפתר **"במשפט הכלל" - משפט העמים.** כלומר, בהשגת אישור בינלאומי עבור היהודים להתיישבות בארץ ישראל. לדעת הרצל צריך תחילה להשיג צ'רטר (אישור בין לאומי) באמצעות משא ומתן עם המעצמות, ורק לאחר מכן להקים מדינת יהודים. לדבריו, אין שום טעם בהסתננות לארץ ישראל! כל נושא העלייה וההתיישבות צריך להיעשות בצורה מסודרת ומתוכננת, רק לאחר קבלת הצ'רטר.

<u>האמצעים\ יעדים\ סעיפים למימוש המטרה:</u>

א. "פיתוח תכליתי של ארץ ישראל ע"י יישובה ביהודים עובדי אדמה, בעלי מלאכה ועוסקים במשלח יד"- עלייה והתיישבות של יהודים, עובדי אדמה, חקלאים, יצרנים, בעלי מלאכה, סוחרים העוסקים בעבודת כפיים, כדי לפתח את א"י ולמשוך אליה יהודים.

ב. "ארגון היהדות כולה וליכודה על ידי מפעלים יעילים, מקומיים וכלליים, בהתאם לחוקי כל ארץ וארץ"- הקמת ארגונים ומוסדות ציוניים בא"י ובגולה באופן חוקי, בכל מקום בו קיימת קהילה יהודית. מטרת הארגונים: להפיץ את הרעיון הלאומי ולגייס כספים למען הרעיון הציוני- הקמת מדינה ליהודים.

ג. הגברת הרגש הלאומי-יהודי וההכרה הלאומית היהודית- הפצת הרעיון הציוני בקרב היהודים, חיזוק תודעה לאומית ע"י השמת דגש על התרבות

היהודית, מורשת יהודית, היסטוריה, חקירת העבר , ערכים יהודים, שפה, וכו'. בנוסף, הכרה בעם היהודי כלאום השואף להקים מדינה עצמאית ודאגה לזכויותיו.

ד. פעולות הכנה כדי להשיג את הסכמות הממשלות, שיש צורך בהן למען הגיע אל מטרת הציונות- הסכמה בינלאומית וקבלת צ'רטר- אישור להקמת מדינה יהודית.

<u>משמעותו וחשיבותו של הקונגרס הציוני הראשון</u>

- **<u>ייסוד "מדינת היהודים"</u> – בבאזל הונח הבסיס למדינה שבדרך: "בבאזל יסדתי את מדינת היהודים"**
- **<u>פריצה אל דעת הקהל הבינלאומית</u>** – הפצת יעדיה וכוונותיה של התנועה הציונית- בעקבות הקונגרס החלו המעצמות לראות בציונות תנועה לכל דבר.
- **<u>גיבוש היהודים-</u>** ליכוד ואיחוד של הקבוצות (הזרמים) השונות בעם היהודי סביב הרעיון הציוני, וחיזוק התודעה הלאומית כדי לעורר תקווה שתוביל ללכידות .
- **<u>הקמת הנהגה לאומית-</u>** בקונגרס הוקם ארגון שנקרא <u>ההסתדרות הציונית העולמית-</u> ארגון כלל עולמי לציונות. בארגון ישבו האנשים שהנהיגו את העם היהודי (כמו ממשלה).
- **<u>תוכנית באזל-</u>** נכתבה תוכנית שבה הוגדרו מטרותיה ודרכי פעולתה של התנועה הציונית. התוכנית משקפת את הגישות השונות בציונות.

בקונגרס באזל הוחלט באופן סופי כי א"י היא הטריטוריה בה תוקם מדינה ליהודים.

חלק ממוסדות התנועה הציונית:

מוסדות מיישבים

- **קק"ל** (1901)- נועדה לאסוף תרומות לשם רכישת אדמות בא"י, להכשרתן ולהתיישבות. הרעיון לרכוש את הקרקעות מידי זרים ולהופכן לקרקע של הלאום היהודי.
- **המשרד הארצישראלי** (1907)- ייצג את הסתדרות הציונית בארץ וסייע בארגון תוכניות התיישבות ויישומן בא"י.
- **הכשרת היישוב** (1908)- חברת בת של קק"ל. עסקה ברכישת קרקעות והכשרתן להתיישבות יהודית.

מוסדות מממנים

אוצר התיישבות היהודים (1899)- הבנק הציוני הראשון. נועד לשמש אמצעי לפעולות מדיניות- כלכליות של ההסתדרות הציונית ובעיקר להשגת צ'רטר.

בנק אנגלו-פלשתינה (אפ"ק) (1902)- חברת בת של "אוצר התיישבות היהודים". הבנק נועד למימון מפעל ההתיישבות בא"י.

קרן היסוד- סיפקה מימון לעלייה ולהתיישבות יהודית בא".

ב. המישור המדיני- דיפלומטי – המגעים הדיפלומטיים להשגת צ'רטר

עיקר מאמציו של הרצל התמקדו בניסיון להשיג צ'רטר מן הסולטאן התורכי באופן ישיר, אך גם באופן עקיף דרך פנייה לגרמניה. הרצל פנה גם לבריטניה - יריבתה של האימפריה העות'מאנית.

לאחר הקונגרס הציוני הראשון יצא הרצל כמנהיגה הנבחר של התנועה הלאומית היהודית למפגשים דיפלומטיים עם ראשי מעצמות כדי לקבל **צ'רטר: זיכיון לעם היהודי בטריטוריה מוסכמת.** הרצל ניהל משא ומתן בעיקר עם הנציגים של השלטון **הגרמני, התורכי והבריטי במהלך השנים -1897 1904.**

הרצל האמין כי למעצמות אירופה קיים אינטרס לסייע ליהודים:

א. יציאת היהודים ממדינות אירופה תוביל לשקט חברתי, כלכלי ופוליטי ותצמצם את האנטישמיות במדינות אלו.

ב. התיישבות יהודית באזור המזרח התיכון תשמור על האינטרסים של המדינות הללו ותהיה נאמנה להם. המזרח התיכון הוא אזור אסטרטגי חשוב ביותר, דרך קצרה לאסיה (להודו) ולכן אימפריות חזקות ניסו למצוא אחיזה באזור.

היעד הראשון: המגעים עם גרמניה- 1898

הרצל פנה לקיסר הגרמני בגלל ההשפעה הגדולה שהייתה לגרמניה באותה תקופה על השלטון העות'מאני כתוצאה מסיוע שנתנה גרמניה לאימפריה מבחינה כלכלית, צבאית ומדינית. הרצל קיווה כי הקיסר יוכל להשפיע על הסולטן התורכי לתת ליהודים צ'רטר על א"י. הרצל העריץ את גרמניה החזקה והמוסרית. הוא האמין כי אם א"י תהיה תחת חסות גרמנית, זה ישפיע לטובה על העם היהודי.

באילו נימוקים השתמש הרצל כדי לשכנע את הקיסר?

- ההתיישבות בא"י תהיה תחת חסות גרמנית והיישוב הציוני יפיץ את התרבות הגרמנית באזור ותחזק את השפעתה ומעמדה של גרמניה במזה"ת.
- המרכז יקיים קשרי כלכלה ותרבות עם גרמניה כך שגרמניה תרוויח מהמסחר.
- הגירת יהודים מגרמניה לא"י תקל על לחץ האנטישמיות בגרמניה.

תוצאות המגעים

1. הרצל לא הצליח לשכנע את הקיסר הגרמני, שלא התייחס ברצינות להרצל וראה את מאמציו כ"הרפתקה פרטית" ללא גיבוי כלכלי ומדיני.

2. הקיסר היה מודע להתנגדות הסולטן התורכי לרעיון ההתיישבות היהודית בא"י ולהתנגדות של גורמים בתוך גרמניה ולכן סרב להרצל.

3. הקיסר הגרמני ידע כי מתן צ'רטר עלול להחליש את האימפריה העות'מאנית וזה עשוי לפגוע באינטרסים הגרמניים (שתי המדינות היו בנות ברית וגרמניה סייעה לאימפריה בתחום הכלכלי והצבאי).

המגעים נכשלו.

היעד השני: המגעים עם הסולטן התורכי-1901

באותה תקופה שלטה האימפריה העות'מאנית בא"י, הרצל רצה לקבל צ'רטר על א"י, ולכן היה חייב כמובן לקבל את אישור התורכים. לצורך זה נפגש הרצל פעמיים עם הסולטן התורכי.

באילו נימוקים השתמש הרצל כדי לשכנע את הסולטן?

- שיפור המצב הכלכלי של האימפריה באמצעות הון יהודי. האימפריה הייתה שקועה בחובות כספיים גדולים ומושחתת מאוד ולכן הרצל קיווה שעל ידי שוחד יצליח לקבל צ'רטר על אדמות א"י.
- הקמת מרכז יהודי בא"י יקדם את האינטרסים של האימפריה העות'מאנית ויביא לפריחת א"י והאזור.

- היישוב היהודי יהיה נאמן לסולטן כאות הערכה על תמיכתו.

בהתחלה הסולטן הציע להרצל התיישבות יהודית ברחבי האימפריה (אך לא צ'רטר על א"י), ללא רציפות טריטוריאלית תמורת 5 מיליון לירות שטרלינג. הרצל פונה לעשירי העולם היהודים בפעם השנייה כדי שיעזרו לו אך שוב נענה בשלילה ונראה כי אינם שותפים לחזונו. הרצל מצליח לגייס רק חלק מהכסף.

תוצאות המגעים:

הסולטן סרב להרצל:

1. הוא חשש מדרישות דומות של מיעוטים נוספים שחיו תחת שלטונו.

2. הסולטן חשש כי יצטייר בעיני המוסלמים כבוגד באסלאם בכך שהוא מעביר את מקומות הקדושה של המוסלמים לידי הכופרים היהודים.

3. הרצל לא הצליח לגייס את הכסף.

4. הסולטן הציע להרצל ליישב יהודים ברחבי האימפריה העות'מנית אך לא בא"י, והרצל דחה את ההצעה.

המגעים נכשלו.

היעד השלישי: המגעים עם בריטניה -1903

יהודים רבים עזבו את מזרח אירופה במאות ה-19 וה-20 והגיעו לבריטניה. התופעה הקשתה על הבריטים ולכן הם הקימו וועדת חקירה בנושא תופעת המהגרים. הרצל הוזמן לוועדה כעד מומחה לבעיית היהודים. הרצל האמין שהאנגלים יעזרו ליהודים להשיג צ'רטר בא"י בגלל תופעת המהגרים, שהצליחה לעורר כעס ואנטישמיות בבריטניה.

הרצל ביקש להשיג הכרה בריטית בתנועה הציונית וביהודים כעם ולקבל טריטוריה ליהודים בשטחי האימפריה הבריטית בקרבת א"י , ששם תקום אוטונומיה יהודית .

באילו נימוקים השתמש הרצל כדי לשכנע את בריטניה?

הרצל נפגש עם שר המושבות הבריטי ג'וזף צ'מברלין על רקע גלי הגירה גדולים של יהודים לבריטניה. לאחר פרעות קישנייב 1903 שוב התחזקו גלי ההגירה.

הנימוק של הרצל לפתרון בעיית המהגרים היהודים ממזרח אירופה היה, שבמקום שהם יגיעו לבריטניה ויכבידו על שוק העבודה, הם יעברו להתיישבות היהודית במזרח התיכון. התיישבות יהודית נאמנה לבריטניה תחזק את שליטתה של בריטניה במזה"ת ותגן על תעלת סואץ.

<u>במסגרת המשא ומתן הציע צ'מברלין שלוש טריטוריות שהיו בחסות בריטניה: **קפריסין, אל-עריש ואוגנדה.**</u>

1. <u>הצעת קפריסין</u> - נפלה על רקע גודלו של האי והמתיחות השוררת בו בין יוונים לתורכים. ברור היה שהכנסת גורם זר (יהודים) לאזור יחמיר את המצב.

2. <u>הצעת אל עריש</u> – אזור הנמצא סמוך לגבול א"י בצפון סיני. נשלחה משלחת שבדקה ומצאה כי קיימת בעיית מים במקום. ההצעה להזרים מים בצינורות מהנילוס נפלה על רקע התנגדות המושל הבריטי של מצרים [לורד קרומר].

3. <u>הרקע להצעת אוגנדה</u>

הבריטים העלו אפשרות להתיישבות יהודים באוגנדה שבמזרח אפריקה, מתוך כוונה לחזק את אחיזתם באזור. בתחילה דחה הרצל את ההצעה, אך הוא שינה את דעתו:

א. בעקבות **<u>כישלון המגעים הדיפלומטיים</u>** שלו להשגת צ'רטר.

ב. בעקבות **<u>פוגרום קישינייב ב-1903</u>** ברוסיה. באותן פרעות, נהרסה הקהילה היהודית בקישינייב, עשרות הרוגים, מאות פצועים, הרס וחורבן של בתי כנסת, חנויות ובתים. הרצל נדהם מעוצמת הפרעות והאנטישמיות שהייתה קיימת ברוסיה, והגיע לקונגרס הציוני השישי (1903) כדי להציע את **תוכנית אוגנדה כתחליף זמני לצ'רטר התורכי**.
ההצעה המפתיעה איימה לפלג את ההסתדרות הציונית. "חובבי ציון", שבאו ממזרח אירופה ותמכו רק בהתיישבות בא"י, התנגדו בחריפות להצעה ופרשו מאולם הדיונים בבכי. הקונגרס כונה "קונגרס הבוכים".

<u>פולמוס (ויכוח) אוגנדה</u>

בכינוס מתעורר וויכוח סוער, שאיים לפלג את התנועה הציונית בין התומכים בהצעה ומתנגדי ההצעה

<u>טיעוני תומכי אוגנדה (ביניהם הרצל)</u>

1. הפתרון הוא זמני "**מקלט לילה"** ליהודים הנרדפים ע"י האנטישמיים. הציונות תמשיך לפעול למען השגת צ'רטר והקמת מדינה בא"י.

2. רכישת ניסיון בניהול מדינה עצמאית. את הניסיון שייצבר באוגנדה יהיה ניתן לנצל לפיתוח א"י כאשר נקבל את הצ'רטר המיוחל.

3. הרצל טען, כי **זו הפעם הראשונה שהיהודים הוכרו כאומה בקרב אומות העולם על ידי מעצמה גדולה כבריטניה**, ולראשונה הוכרה זכותם לטריטוריה. הכרה זו עשויה לשמש תקדים.

4. אסור לדחות הצעה נדיבה של מעצמה, זו תהיה **החמצה**.

<u>טיעוני מתנגדי אוגנדה</u>

המתנגדים העיקריים היו נציגי הציונים מרוסיה, חלקם "חובבי ציון".

1. "אין ציונות ללא ציון"- כלומר אין תחליף לא"י- קשר היסטורי, דתי. רק א"י יכולה למשוך חלקים גדולים מן העם ולעורר עלייה.

2. תוכנית אוגנדה סותרת את תוכנית באזל, שעליה הוחלט בקונגרס הציוני הראשון, 1897, בו הגדירו הציונים את מטרת הציונות להקים לעם היהודי בית לאומי בא"י

3. קיימת כבר התיישבות בא"י (אנשי היישוב הישן והעלייה הראשונה), ואין טעם להקים התיישבות נוספת באוגנדה. התיישבות באוגנדה תפגע בהתיישבות בא"י. **אם נלך לאוגנדה נשאר שם**. לא נוכל לדרוש את א"י כשיש לנו מדינה באוגנדה. המעצמות לא יאשרו לנו לקבל מדינה, בטענה כי יש לנו כבר מדינה, והתביעה לקבלת הצ'רטר על א"י תיחלש.

4. אין **לבזבז משאבים** הנחוצים לתנועה הציונית על אוגנדה. גם כך קיימת בעיה כספית ולכן המשאבים חייבים להיות מופנים רק לא"י ולא לבזבזם על תחליפים זמניים כמו אוגנדה.

<u>סיום פרשת אוגנדה</u>

פולמוס אוגנדה היווה את אחת הפרשיות המרכזיות שפגעו בתנועה הציונית בכלל ובהרצל בפרט.
תוכנית זו עוררה מחלוקת כבדה בהסתדרות הציונית:

- ✓ התכנית הועלתה להצבעה וחוללה סערה רבה ואיימה לפלג את התנועה הציונית. חובבי ציון מרוסיה איימו לפרוש מהקונגרס לאור קבלת ההחלטה מאחר שלטענתם רק א"י היא הפתרון ואוגנדה היא נסיגה מתכנית באזל.
- ✓ הועלתה להצבעה הצעה מתונה יותר - לשלוח משלחת סקר לבחון את המקום. המשלחת בדקה את המקום וקבעה שאינו מתאים.
- ✓ ההצעה ירדה סופית מסדר היום לאחר מותו של הרצל בכינוסו השביעי של הקונגרס שנערך בבאזל 1905 והוחלט פה אחד **שאין להציע הצעות התיישבות אלא בא"י בלבד.**
- ✓ **התנועה הציונית החליטה שיש לפעול במספר דרכים: 1. השגת <u>הצ'רטר</u> 2. <u>עלייה</u> <u>והתיישבות</u> בא"י. 3. <u>חיזוק תודעה לאומית</u> כדי לגייס יהודים שיתמכו ברעיון הציוני ויעלו לא"י ויתרמו כספים.**

<u>לסיכום:</u> הרצל היה המדינאי הראשון שקם לעם היהודי בתקופה המודרנית. הוא הביא למודעות של כל העמים, את בעיית היהודים, אך בסופו של דבר נכשל בקבלת הצ'רטר.

בנימין זאב הרצל נפטר בשנת 1904, כשהוא בן 44 בלבד. להלוויתו הגיעו אנשים מכל רחבי אירופה. 44 שנים לאחר מותו, ב- 1948, הוקמה מדינת ישראל.

פעולותיהם של הציונים בארץ ישראל עד מלחמת העולם הראשונה

הסיבות / הגורמים לעלייה הראשונה ולעלייה השנייה

1. **אנטישמיות ברוסיה**- חלק מן העולים סבלו מהאנטישמיות מצד שלטונות רוסיה ורומניה וקיוו למצוא בארץ ישראל מקום מקלט. בשנת 1881 פרצו ברוסיה פרעות שבהן נפגעו יהודים ורכושם נהרס או נבזז ("הסופות בנגב"). הפרעות קיבלו גיבוי מן השלטונות. בעקבות הפרעות הוטלו תקנות מגבילות על היהודים (בתחומי הרפואה, עריכת דין, צבא). בשנת 1891 גורשו היהודים ממוסקווה. גם ברומניה נפגעו היהודים מאפליה; זכויותיהם הוגבלו.
בשנת 1903 התחוללו פרעות קשות ביהודי קישינייב - פרעות שעוררו זעזוע בקרב יהודי רוסיה. לאחר מכן סבלו היהודים מפרעות נוספות וממצוקה כלכלית. בשנת 1905 התחוללה מהפכה ברוסיה ויהודים רבים קיוו שמצבם ישתפר, אבל הם התאכזבו והחליטו לעזוב. גל עצום של מהגרים יהודים עזב את רוסיה; 1.4 מיליון יהודים היגרו לארצות הברית, אחרים למקומות אחרים ברחבי העולם וחלק קטן פנה לארץ ישראל.

2. **פרשת אוגנדה ומשבר מנהיגות בעקבות מותו של הרצל**– התכנית שהביא הרצל בדבר יישוב היהודים באוגנדה, איימה לפלג את התנועה הציונית. חובבי ציון, התנגדו להצעה בתוקף. הם דבקו ברעיונותיהם בדבר יישום הציונות באופן מעשי, כלומר – הגשמת הרעיון הציוני ע"י קביעת עובדות בשטח ועלייה לארץ ישראל. העלייה לא"י הייתה פעולת מחאה נגד הצעת ההתיישבות במזרח אפריקה (הצעת אוגנדה) ורצון להוכיח שאין ליהודים מקום אחר מלבד א"י. הזעזוע ממותו של הרצל גרם ליהודים להגשים את הרעיון הציוני ולעלות לא"י ובכך להגשים את חזונו של הרצל.

3. **"הקול הקורא" של יוסף ויתקין**"- ב- 1905 פרסם המורה יוסף ויתקין, קריאה לצעירים ברוסיה לעלות לארץ ישראל כדי לעזור לעמם. יש אנשים הסבורים כי קריאה זו הגבירה את העלייה: "עורו, עורו צעירי ישראל, קומו לעזרת העם! עמנו גווע, ארצו עוד מעט תחמוק ממנו לנצח, חושו מהרו לעזרתו.... שכחו על מה שהיה לכם יקר עד עתה, עזבום לעולם בלי כל צל של חרטה- ובואו לעבודת העם!"

4. **רעיונותיו של פינסקר בדבר "אוטואמנסיפציה"** – מנהיג תנועת "חובבי ציון" הטיף להשגת פתרון לאומי ליהודים בדרך של מאבק עצמאי. **רק ב"ארץ משלנו" תופסק תלותו של העם היהודי בגויים** והוא ייהפך לעם ככל העמים. אוטואמנציפציה היא שחרור עצמי, ופינסקר דגל במוטו: "אם אין אני לי-מי לי?"

5. **<u>סיבה אידיאולוגית - השאיפה להקים חברה שוויונית סוציאליסטית</u>** – רבים מקרב אנשי העלייה השנייה, התאפיינו בהיותם משכילים, אשר תמכו ברעיונות של סוציאליזם - **יצירת חברה שוויונית ללא פערים מעמדיים וכלכליים בין חבריה**. בשל האנטישמיות הגוברת במזרח אירופה, הם נואשו מן התקווה
לכונן (להקים) שם חברה סוציאליסטית-שוויונית, בה ליהודים יוקנה מעמד שווה לשאר האוכלוסייה. עלייתם לארץ ישראל נבעה מן המניע האידיאולוגי ומן השאיפה להקים בה את החברה הסוציאליסטית המיוחלת. הם רצו להפוך לפועלים, ליצרניים ולהקים בארץ מעמד פועלים, כדי להשתתף בעתיד במהפכה הסוציאליסטית.

<u>הקשיים של העולים ומקורות סיוע:</u>

1. **<u>מחסור בכסף</u>** - המושבות סבלו בעיקר מחוסר כסף. בניית המושבות הצריכה חפירת באר, הקמת מערכת השקייה, בניית מוסדות ציבור (בתי ספר, מקווה, בתי ספר) וגם היכולת לשרוד במשך חמש שנים עד שהאדמה תניב יבול. האיכרים במושבות הגיעו למצב של רעב. בנוסף, הכסף שהיה צריך להגיע מ"חובבי ציון" מרוסיה לא הגיע מכיוון שהאגודות היו על סף פשיטת רגל.
2. **<u>יחס השלטון התורכי</u>** – השלטונות העותמנים הקשו על היהודים, הקשו על עלייתם לארץ, על קניית אדמות והגבילו את זמן שהייתם בארץ. ולכן היהודים נאלצו לשחד את השלטונות בכסף.
3. **<u>קושי בטחוני</u>** - יהודים הותקפו בדרכים ע"י פורעים ערביים. בנוסף, השומרים במושבות היו ערבים צ'רקסים ופעמים רבות הם שיתפו פעולה עם הגנבים ולא הגנו על השדות.
4. **<u>חוסר ניסיון</u>** – אנשי העלייה הראשונה והשנייה האמינו בעבודה יצרנית-חקלאית, אך היו ללא ניסיון בעבודת אדמה ולכן התקשו להצליח.
5. **מחלת הקדחת שהפילה חללים**.

<u>מאפייני העליות הראשונה והשנייה לא"י</u>

העלייה הראשונה התרחשה בין השנים 1881/2 - 1903 ובמהלכה עלו כ-25,000 יהודים- רובם ממזרח אירופה, מרוסיה ורומניה, ומיעוט מארצות האסלאם.

<u>מאפייני העלייה הראשונה:</u>

- ✓ פעילי תנועת חיבת ציון, בעלי משפחות, חלקם איכרים
- ✓ התארגנו מראש בקבוצות בארצות מולדתם וקנו קרקעות בארץ
- ✓ רובם מסורתיים\דתיים, בוגרי ישיבה.

העלייה השנייה התרחשה בין השנים 1904-1914, ובמהלכה עלו כ-30,000 יהודים. כ-90% מעולי העלייה השנייה עזבו את הארץ, מפני שהתקשו להסתגל לתנאי החיים בה.

מאפייני העולים:

- ✓ צעירים, ללא משפחות. רובם מרוסיה.
- ✓ סוציאליסטים- רצו לתקן ולהקים חברה חדשה, שוויונית וצודקת.

מפת ההתיישבות

עלייה ראשונה- מרבית העולים בעלייה הראשונה בחרו להתיישב בערים. רק כרבע מן העולים בעלייה זו בחרו בהתיישבות חקלאית. **בתקופת העלייה הראשונה הוקמו 24 מושבות** ממטולה בצפון ועד גדרה בדרום.

המושבות הוקמו בשלושה גושים:

א. **מושבות יהודה**- פתח תקווה, ראשון לציון, נס ציונה, מזכרת בתיה, באר טוביה, מוצא, הרטוב ורחובות.
ב. **מושבות השומרון**- זיכרון יעקב, חדרה, שפיה, בת שלמה וחדרה.
ג. **מושבות הגליל**- יבניאל, כפר תבור, ראש פינה, יסוד המעלה, משמר הירדן, עין זיתים, סג'רה (אילנייה), מנחמיה ומטולה.

עלייה שנייה- מרבית העולים בחרו להתיישב ביישוב היהודי העירוני, בעיקר ביפו, חיפה ובירושלים. מעטים התיישבו ביישובים שהקימו עולי העלייה הראשונה. 7% מכלל העלייה השנייה היו צעירים שפנו להתיישבות חקלאית והם אלה שהעניקו להתיישבות את ייחודה.

א. **מושבות יהודה-** כפר אוריה, חולדה, רוחמה
ב. **מושבות השומרון**- כפר סבא, כפר מל"ל, תל-אביב (העיר העברית הראשונה), בן שמן
ג. **מושבות הגליל**- יסוד המעלה, מחניים, מגדל, כפר חיטים, מצפה, פוריה, כנרת (קבוצה- מושבה), דגניה, תל עדשים, מרחביה.

צורות התיישבות חדשות- עלייה ראשונה ושנייה

עלייה ראשונה- צורת התיישבות חדשה- המושבה

בתקופת העלייה הראשונה, התנועה הציונית עדיין לא הייתה קיימת ולכן היחידים שעסקו בקניית אדמות היו הברון רוטשילד וחברת יק"א (הוקמה ע"י הברון הירש). רכישת קרקעות מן הממשלה התורכית ומן הערבים הייתה הכרחית להקמת ההתיישבות היהודית. הקרקעות שנרכשו נמצאו באזור החוף והעמקים, שם ניתן לגדל דגנים (פלחה).

1. **המושבה- איכרים בעלי קרקע- צורת התיישבות האופיינית לעלייה ראשונה**

- המושבה הייתה קהילה כפרית שהתבססה על **התיישבות חקלאית**.
- לכל איכר במושבה הייתה **בעלות פרטית על האדמה**, על המשק החקלאי ועל הבית שנרכשו על ידו באופן פרטי. כל משק חקלאי התבסס על ענף אחד: מטעים או פלחה. גם השיווק והרווח של כל איכר היה פרטי.

- **השירותים במושבה היו משותפים**. הם הקימו מערכות חינוך ופעילות חברתית תרבותית והונהגה עזרה הדדית של המתיישבים. בנוסף, כל מושבה כתבה ספר תקנות שעל פיו חיו המתיישבים וניהלו את המושבה.
- אורח החיים במושבות נשא **אופי דתי מסורתי**.
- העלייה הראשונה ניסתה ליצור **טיפוס יהודי חדש, חלוץ, קשור לאדמה** השונה מהטיפוס היהודי בגולה או ביישוב הישן.
- עד תום העלייה הראשונה הוקמו 24 מושבות ממטולה בצפון ועד באר טוביה בדרום: ראשון לציון, ראש פינה, זיכרון יעקב, יסוד המעלה, פתח תקווה, עקרון (מזכרת בתיה), נס ציונה, גדרה ובאר טוביה.
- בתחילת דרכן של המושבות הן נתמכו על ידי "חובבי ציון", אך האגודות של "חובבי ציון" לא עמדו במעמסה הכלכלית ולעזרת המתיישבים נרתם הברון רוטשילד.

עלייה שנייה- צורת התיישבות חדשה- הקבוצה

בעלייה השנייה התנועה הציונית כבר הייתה קיימת. בתקופה זו הוקם **המשרד הארצישראלי** שביטא את השינוי בעמדת התנועה, שהחלה לתמוך בהתיישבות בארץ ישראל גם ללא צ'רטר, ולא הסתפקה בפעילות מדינית בלבד (השגת צ'רטר). המשרד הארצישראלי רכש קרקעות תמך בהתיישבות וסייע למתיישבים.

חלק קטן מהעלייה השנייה, האמינו בעבודת כפיים, עבודה חקלאית ויצרנית (הסוציאליסטים) ולכן גם נקראו "עליית הפועלים". הם האמינו **בעבודה עברית** ולכן פנו לאיכרים ממושבות העלייה הראשונה כדי לעבוד במשקיהם, אך אלה סירבו להעסיקם והעדיפו פועלים ערבים שמכירים את העבודה. סיסמתם הייתה: **"שמירה עברית, כיבוש העבודה וכיבוש הקרקע".**

מאפייני הקבוצה- התיישבות שיתופית במקום קבוע

- יישוב קבע- **התיישבות שיתופית**, שהתבססה על רעיון **הסוציאליזם**- התיישבות ללא מעמדות, כולם שווים, הכל של כולם, עזרה הדדית, חברה יצרנית, כל אחד תורם על פי יכולתו ומקבל על פי צרכיו.
- **אין רכוש פרטי**. יש **קופה משותפת** אליה נכנסים הרווחים של הקבוצה.
- הקרקע היא לאומית, שייכת לכולם ואינה פרטית, משום שהיא נקנתה על ידי המוסדות הלאומיים (קק"ל) והוחכרה- הושכרה על ידי הקבוצה. ההחלטות התקבלו בצורה משותפת.

- הקבוצה הראשונה שהוקמה הייתה **דגניה- "אם הקבוצות"**, על גדות הכינרת, ב- 1909. הקבוצה מנתה 12 איש. מודל זה היה הבסיס להקמת הקיבוץ בהמשך והיווה דוגמה ומופת לקבוצות אחרות ולביסוס רעיון השיתופיות ביישוב היהודי.
- **העלייה השנייה האמינה <u>בכיבוש הקרקע</u> -** עבודת אדמה, עבודת כפיים; **<u>בעבודה עברית</u>**-עבודה חקלאית המבוססת על כוח העבודה העצמי של חברי הקבוצה בלבד ללא עבודה של שכירים מבחוץ או של ערבים; **<u>ובשמירה עברית</u>** - השומרים הם יהודים בלבד.
- החיים בקבוצה ייצרו כמה "מוסדות" ייחודיים בהתיישבות בא"י: קופה משותפת, חדר אוכל משותף, הוקם בית ילדים משותף ונוסדה מערכת של חינוך משותף.

<u>ההבדלים בין מושבה לקבוצה:</u>

1. **במושבה**- לכל איכר במושבה הייתה בעלות <u>פרטית</u> על האדמה, על המשק החקלאי ועל הבית שנרכשו על ידו באופן פרטי.
בקבוצה- הקרקע הייתה <u>לאומית</u> ונקנתה ע"י המוסדות הלאומיים הציוניים והוחכרה ע"י הקבוצה.

2. **במושבה**- החקלאות נועדה ליצור בסיס לחברה חדשה שהעולים שאפו להקים: יהודי חדש, חלוץ, קשור לאדמה מבחינה מוסרית-לאומית, ובעיקר שונה מהטיפוס של היהודי הגלותי. בהתחלה העבודה במושבה התבססה על עבודה עברית, אך במרוצת השנים העסיקו האיכרים פועלים שכירים ערבים שיעבדו במקומם.
בקבוצה- הייתה <u>עבודה עברית בלבד</u> המבוססת על כוח עבודה עצמי של חברי הקבוצה ללא עבודה של שכירים.

3. **במושבה**- <u>ניהול עצמי</u> , כל איכר אחראי על משק ביתו בעצמו.
בקבוצה- <u>ניהול שיתופי</u> והחלטות ע"י הרוב.

***דוגמאות למושבה**: עד תום העלייה הראשונה הוקמו 24 מושבות ממטולה בצפון ועד באר טוביה בדרום: ראשון לציון, ראש פינה, זיכרון יעקב, יסוד המעלה, פתח תקווה, עקרון, מזכרת בתיה, נס ציונה, גדרה ובאר טוביה. ***דוגמאות לקבוצה**- דגניה- אם הקבוצות, כינרת, סג'רה.

<u>התיישבות עירונית- יסוד "אחוזת בית"- העיר העברית הראשונה- תל-אביב וערים עירוניות נוספות</u>

רוב העולים שהגיעו לארץ היו עירוניים והם ביקשו להתגורר במסגרת עירונית מודרנית. ערב העלייה הראשונה החלה התפתחות של ערים, ושכונות חדשות נבנו בירושלים וביפו. חלק ניכר מהעולים בעלייה השנייה הגיעו לנמל יפו ונשארו לגור ביפו או עברו לירושלים. בירושלים הוכפלה האוכלוסייה היהודית בשנים 1900-1914 והוקמו בה שכונות חדשות. בחיפה הושלשה האוכלוסייה היהודית וב- 1912 החלה בניית הטכניון בעיר.

מוסדות התנועה הציונית ("המשרד הארצישראלי") שכנו ביפו. תוך חמש שנים הוכפלה אוכלוסייתה היהודית של יפו והדבר גרם לצפיפות רבה. האוכלוסייה היהודית חיפשה פתרון מגורים וכך ב- 1906 הוקמה אגודת "אחוזת בית" שמנתה 60 חברים מחוץ ליפו על חולות כפר ערבי קטן. מטרת האגודה הייתה להקים שכונה חדשה מחוץ לעיר, שכונה נקייה, מסודרת, ירוקה מודרנית עם איכות חיים גבוהה, בניגוד לצפיפות ולליקויי התברואה שהיו ביפו. ב- 1909 החלו להקים את הבתים הראשונים של שכונת "**אחוזת בית**" שהפכה מאוחר יותר לעיר תל אביב.

העיר תל אביב התאפיינה במודרניות, חינוך עברי, מוסדות בידור, בתי קפה, תאטרון, מפעלים, תעשייה ועוד.

לייסוד העיר ת"א הייתה משמעות לאומית:

א. זו הייתה השכונה העברית הראשונה שניתקה עצמה מהאוכלוסייה הערבית.

ב. בת"א דיברו רק בעברית.

ג. בת"א הצעירה היה גלום פוטנציאל עצום להתפתחות והיא משכה אליה עולים רבים בעליות הבאות.

אישים וארגונים שסייעו לפעילות הציונית: הברון רוטשילד וארתור רופין (המשרד הארצישראלי)

הברון רוטשילד- עלייה ראשונה

המושבות הראשונות עמדו בפני קשיים רבים: מחסור בכסף, חוסר ניסיון בעבודה חקלאית. קשיים אלה ואחרים הביאו לסכנת התמוטטות של מפעל ההתיישבות בעלייה הראשונה. נוכח סכנת התמוטטותן של המושבות הראשונות, התגייס הברון אדמונד דה רוטשילד, "הנדיב הידוע", להצלתן. הברון התחיל בתרומות חד פעמיות ובעילום שם (תמך בראשון לציון) ולאחר זמן התרחב הסיוע של הברון והקיף עוד מושבות: זיכרון יעקוב, עקרון, יסוד המעלה, ראש פינה ופתח תקווה- הן היו תלויות לחלוטין בתמיכתו. חלק מהמושבות כמו גדרה, רחובות נאבקו כדי להתנהל באופן עצמאי. רוטשילד לקח חסות כמעט על כל המושבות בעלייה ראשונה באופן גלוי (חוץ מהמושבה גדרה שהתנגדה) והציל אותן מהתמוטטות - המחיר שתבע היה ניהול מלא של המושבות באמצעות פקידים שמונו מטעמו.

משטר האפוטרופסות- משטר "חסות" של רוטשילד

החסות של הברון על המושבות התבצעה בעזרת פקידים יהודים שנשלחו מצרפת לארץ ישראל. משטר החסות התנהל כך: מטרת הפקידות היא לנהל את חיי המושבות ואת כלכלתם. הברון דרש

מהמתיישבים- האיכרים ציות מוחלט לפקידים. הפקידים הם אלה שקבעו את שכרם, החליטו אילו גידולים חקלאיים יהיו ומה תהיה כמותם. הם אלה שסיפקו את כלי העבודה החקלאיים וקיבלו החלטות ללא התייעצות במתיישבים.

יתרונות משטר ה"חסות"- במה בא לידי ביטוי הסיוע למתיישבים:

- רכישת קרקעות, תמיכה וסיוע לפיתוח המושבות וביסוסן כמו: פיתוח תעשייה - יקבים בראשון וזיכרון, מפעל בשמים ביסוד המעלה, מטוויית משי בראש פינה, בית חרושת לזכוכית בטנטורה, פיתוח מטעים של הדרים: זיתים, אפרסקים, פרי הדר, טבק, כותנה.
- הקמת מושבות חדשות - מטולה, בת שלמה, באר טוביה
- ניקוז ביצות, קידוחי מים, פיתוח דרכים.
- הקמת שירותים קהילתיים- הקמת מרפאות, סיוע סוציאלי, בניית מבני ציבור, בטחון.
- שיחד את השלטונות התורכים וכך סיפק הגנה משפטית למתיישבים.
- רכש אדמות והשיג אישורים לבניית יישובים ובתים תמורת שוחד.

החסרונות במשטר ה"חסות"

- הפקידים היו בעלי מנטאליות שונה (מערב אירופה), **ללא אידיאולוגיה ציונית**. הם זלזלו והתנשאו, גילו חוסר אמון במתיישבים, ולא הקשיבו לדעתם וחיו חיי מותרות אל מול המתיישבים שחיו בעוני ובקושי רב.
- הפקידים קבעו אילו גידולים יהיו(כרמים, מטעים, פלחה) ויצרו **תלות** מוחלטת של המתיישבים במשטר הפקידות. הפקידים התערבו בחיי היום יום ולא נתנו לאיכרים לנהל את חייהם ודיכאו כל יוזמה פרטית. במקום להדריך את המתיישבים העדיפו להביא פועלים ערבים זולים ומיומנים לעיבוד השדות. הם העדיפו שעבודת האדמה תעשה בידי הערבים ובכך דיכאו את התלהבותו של האיכר העברי לעבודת כפיים וליצירת "היהודי החדש".
- חלוקה לא הוגנת של שכר למתיישבים- חלק מהאיכרים נהנו מפרוטקציה וקיבלו יותר כספי תמיכה מהפקידים ולכן הפסיקו לעבוד בעצמם והעסיקו פועלים ערבים זולים. כך נוצרו פערים חברתיים ושחיתות.(הכסף ניתן על פי מידת הצייתנות ולא ע"פ מידת החריצות. האיכרים הפכו לתלותיים בפקידים.
- הפקידים עוררו את זעם המתיישבים. ב-1897 נערך מרד איכרים בראשון לציון ובזיכרון יעקב. האיכרים התנפלו על הפקידים עד שהשלטונות התורכיים נאלצו להתערב. בראש פינה סילקו התושבים את פקידי הברון.

לסיכום: למרות הקשיים, הודות לתמיכת הברון התבססו המושבות מבחינה כלכלית וללא תמיכתו הן לא היו שורדות. בשנת 1900 הפסיק הברון לנהל את המושבות, **והן עברו לניהולה של חברת יק"א** (הוקמה ע"י הברון הירש).

פעולות יק"א היו : יעילות- קיצוץ במספר הפקידים, הכשרת המתיישבים לחקלאות, פיתוח המושבות הקיימות, בניית מושבות חדשות, הקמת מפעלי תעשייה, מתן הלוואות למתיישבים, העברת מלוא האחריות למשק החקלאי לאיכרים, עידוד עבודה עצמית או עבודה ערבית זולה- מתן ניהול עצמי למושבה.

ארתור רופין והמשרד הארצישראלי- עלייה שנייה

ב-1908 ארתור רופין, בשליחות ההסתדרות הציונית, הקים את המשרד הארצישראלי ביפו, ומאז ועד יום מותו הקדיש את עיקר זמנו למפעל ההתיישבות בארץ. ה**משרד הארצישראלי שיקף את תפיסת העולם של הציונות בתקופה זו (לאחר מות הרצל): השגת הצ'רטר ובמקביל עלייה והתיישבות בא"י.**

מטרות ופעולות של המשרד הארצישראלי:

1. לסייע לעולים בא"י להקים בית לאומי ליהודים. רופין עבד בשיתוף פעולה הדוק עם אנשי העלייה השנייה.

2. הכשיר (לימד) את הפועלים עבודה חקלאית ולימד אותם על הכנסת גידולים חדשים ושיטות עיבוד חדשות בחקלאות. הוא הקים את החוות החקלאיות בן שמן , חולדה וכנרת, בהן הכשיר את הפועלים. רופין העסיק בהן פועלים יהודים בלבד.

3. הקימו צורות התיישבות חדשות ושיתופיות כמו הקבוצה. לדוגמא: הקמת דגניה.

4. רכשו קרקעות רבות בצורה מאורגנת ומתוכננת. רופין יזם רכישת קרקעות בעמק יזרעאל, באחוזת בית (ת"א), בחיפה ובירושלים.

5. עודדו התיישבות עירונית ומשיכת הון פרטי לארץ, פעילות שעודדה את הקמת העיר העברית הראשונה ת"א.

6. המשרד הארצישראלי תרם רבות לתחומים אחרים בחיי היישוב ההולך ומתפתח - תעשייה, בנקאות ואף תרבות ואמנות.

הערה- חשוב להדגיש כי ארתור רופין אִפשר עצמאות ואי תלותיות של החקלאים, זאת בשונה מרוטשילד.

הישגי הישוב היהודי בתחום הביטחון

מושבות העלייה הראשונה נאלצו להתמודד עם מעשים רבים של גניבות. בתחילה ארגנו המתיישבים בעלייה הראשונה הגנה עצמית. מאוחר יותר החלו לשכור שומרים ערביים ולשחד את נציגי השלטון העות'מאני כדי שימנעו גנבות ופגיעה במושבות.

אנשיי העלייה השנייה, לא השלימו עם תלותם של האיכרים בשומרים הערבים. הם שאפו להקים כוח הגנה עברי עצמאי ובלתי תלוי. ב- 1907 הקימו מספר צעירים, מבני העלייה השנייה, ארגון בשם **"בר גיורא",** שהפך בשנת 1909 לארגון **"השומר".** מטרת הארגון הייתה **כיבוש השמירה** – העברת השמירה מידי הערבים לידי שומרים יהודים שילמדו להשתמש בנשק.

חברי "בר גיורא" הסכימו לשמור על מושבות **בשני תנאים:**

1. בתנאי שהמושבה עליה הם ישמרו יעסיקו אותם גם כשומרים אך גם כעובדי אדמה.

2. בתנאי שמושבה עליה שמרו, תעסיק אך ורק יהודים ולא ערבים.

חברי בר גיורא מימשו כך את הסיסמא בה האמינו:

"כיבוש העבודה"- עבודה עברית, "כיבוש השמירה"- שמירה יהודית ו"כיבוש הקרקע"- עבודת אדמה, עבודת כפיים.

ארגון "בר גיורא" התרחב והוא הפך מארגון מחתרת חשאי, שפעולתו מוגבלת, לארגון גדול יותר.

ב-1909 הוקם ארגון "השומר"- ארגון שצמח מארגון "בר גיורא". ארגון השומר הצליח להרחיב את מעגל הישובים שחבריו שמרו ועבדו בו. המטרה הייתה לפתח ארגון של שומרים יהודים המגֵנים על יישוביהם.

תנאי קבלה לארגון: המועמדים לארגון "השומר" נדרשו לעמוד במבחני מיון וקבלה, הם חויבו להוכיח אומץ, דבקות במטרה, יושר, משמעת עצמית, הכרת מנהגי השכנים הערבים, הבדואים והצ'רקסים ולכבדם. בתלבושת דמו אנשי "השומר" לשומרים הערבים: כאפיות ולבוש מסורתי ערבי, רכיבה על סוסים והצטיינות ברכיבה. חברי "השומר" נדרשו גם לעבוד כפועלים עובדי אדמה בנוסף לתפקידם כשומרים. מבחינתם, **השילוב של עבודה עברית ושמירה עברית יביאו לתחייה לאומית**.

ארגון "השומר" שכלל בעיקר אנשי עלייה שנייה, **הצליח לשנות את הדימוי** של היהודי הגלותי, הנרדף- ליהודי חדש, עובד אדמה, יצרני, לוחם, נושא נשק ואחראי לביטחונו, המסוגל להגן על עצמו ללא תלות בסביבה.

"השומר" הרחיב את פעילותו גם להקמת התיישבות חדשה והקים את **תל עדשים** ומאוחר יותר את **כפר גלעדי**.

מטרות הארגון ותרומתם של השומרים:

1. **לשפר את מצב הביטחון במושבות**, להגן על התושבים ולמנוע גניבות של יבולים, הצתות של שדות ורציחות. מהר מאוד מושבות רבות רצו את שירותיהם. הם עבדו במושבות הגליל, השפלה ועוד.
2. בזכותם התפשטה **העבודה העברית** בארץ. מושבות רבות החליפו עובדים ערביים ביהודים, מכיוון שכל מושבה שביקשה את השמירה של ארגון ה"שומר", התחייבה להעסיק אך ורק יהודים. כך התלות בערבים פחתה בתחום החקלאות מכיוון שהעבודה החקלאית החלה לעבור באופן הדרגתי מפועלים ערבים לפועלים עבריים, וכך גם בשמירה.

3. יצירת **דמות של יהודי חדש**, נועז, אמיץ שיודע להגן על עצמו. יהודי "שאינו גלותי". ארגון השומר הצליח לשנות את הדימוי היהודי הגלותי הנרדף- לדימוי של יהודי חדש, עובד אדמה, יצרני, לוחם נשק, אחראי לביטחונו, המסוגל להגן על עצמו ללא תלות באחר. זו הייתה הפעם הראשונה מזה אלפיים שנה שהוקם ארגון שהוא כוח מגן על היהודים.
4. השומר קבע את ערכי הנשק של היישוב בארץ ואת המושג **"טוהר הנשק"** שעליו מתבסס צה"ל, משום שהם התנגדו למעשי נקם ולרצח ובדקו היטב לפני שעשו פעולות תגמול.

הישגים בתחום הפוליטי: ארגונים ומפלגות

הקמת מסגרות פוליטיות: בתקופת העלייה השנייה קמו לראשונה בתולדות הישוב שתי מפלגות, שמטרתן הייתה לחזק את מעמדו וחשיבותו של הפועל העברי בא"י: **"הפועל הצעיר", ו-"פועלי ציון"**.

המכנה המשותף של שתי המפלגות:

1. שתיהן ביקשו **לייצג את מעמד הפועלים בארץ**, לסייע לקליטתו בא"י, לשמור על זכויותיו של העובד, לעזור לו להשתלב בחיי היום יום ובעצם, לחזק את מעמדו וחשיבותו של הפועל העברי בא"י.

2. שתי המפלגות האמינו **ברעיון הסוציאליזם** (התיישבות שיתופית, שוויון, הכל שייך לכולם, אין רכוש פרטי).

3. המפלגה בתחילת דרכה הייתה הרבה יותר מאשר מסגרת פוליטית: היא דאגה למגוריו ולשכרו של הפועל, סיפקה לו ארוחות מדי יום, שירותי מכבסה. למעשה, המפלגה הייתה כמו בית עבור הפועל. הפועל חש שיש מי שיתמוך בו. המפלגה היא ביתו של הפועל העברי, אשר דאגה למגוון צרכיו: עיתונות, ספרות, הוצאה לאור, שיעורי ערב ללימוד השפה העברית, ספריות ציבוריות, הקמת מטבחים משותפים, קופות סיוע, עזרה בדיור, ארגון לשכות עבודה, הלוואות.

המפלגות הוציאו לאור עיתונים: מפלגת הפועל הצעיר הוציאה לאור עיתון שנקרא "**הפועל הצעיר**" ואילו מפלגת פועלי ציון הוציאו לאור את העיתון שנקרא: "**עיתון האחדות**".

הישגי הישוב היהודי בתחום התרבותי-חינוכי

1. **פעילותו של אליעזר בן יהודה- החייאת השפה העברית**

בני העלייה הראשונה והשנייה פעלו להחייאת השפה העברית בכל תחומי החיים בהשראת חזונו של **אליעזר בן-יהודה** (מחייה השפה העברית, שעד כה שימשה בעיקר כשפת קודש ותפילה). החייאת השפה העברית הייתה חלק מהחייאת הלאומיות היהודית. הם פעלו להפוך את השפה העברית לשפת יומיום, לשפת החינוך וההוראה במוסדות הלימוד ולשפת התרבות. אליעזר בן יהודה טען שכדי להפוך

את העם היהודי ללאום בעל תודעה וכדי לאחד אותו לעם אחד, הוא חייב שתהיה לו שפה משותפת שתאחד אותו מצד אחד ותייחד אותו מצד שני.

עיקר מפעלו התרבותי של אליעזר בן יהודה:

בן-יהודה, שעלה לארץ ב – 1881 היה העולה הציוני הראשון. הוא הקדיש את חייו למפעל החייאת השפה העברית, **והקים את הבית העברי הראשון בעולם** – כל השיחות בו התנהלו בעברית.

בן יהודה ייסד ב-1889 את **"וועד הלשון העברי"** בירושלים (בעתיד ייקרא **"האקדמיה ללשון עברית"**), מייסד ועורך **עיתון "הצבי"-** בעברית, **חידש את השפה העברית** על בסיס התנ"ך והפך אותה לשפה מדוברת, חיבר מילון של השפה העברית- **"מילון בן יהודה",** הוא חידש מילים רבות כדי להפוך את העברית לשפה מדוברת, למרות היעדר מורים, חומרי לימוד, ואף מילים בעברית. החינוך הפך לסמל של מאבק למען התרבות והשפה העברית.

2. **מלחמת השפות**- ארגון "עזרה" (של יהודים מגרמניה) דרש שילמדו במוסדות שהוא תומך בהם בשפה הגרמנית. עובדה זו גרמה לשביתת מורים ותלמידים בבית הספר הריאלי בחיפה ובטכניון. כך נפתחה **"מלחמת השפות"** על השפה בה ילמדו. בסופו של דבר ניצחה **העברית** והיה בכך **סממן עיקרי לתחייה הלאומית היהודית בארץ ישראל**.
בנוסף התנהל מאבק עם אנשי היישוב הישן (החרדים) שהתנגדו לשימוש היום יומי בשפת הקודש.

בן יהודה פתח מאבק ללמד את הילדים בשפה העברית ולכן נפתחו במושבות בתי ספר וגני ילדים. כבר בהתחלה למדו מקצועות כמו: ידיעת הארץ, תולדות העם היהודי. בגנים נכתבו שירי ילדים וסיפורים בעברית.

משמעות המאבק:

- ✓ ניצחון השפה העברית.
- ✓ פרישת מורים ותלמידים מרשת "עזרה" סייעה להקמת מוסדות חינוך עבריים עצמאיים. למשל, בית המדרש למורים בירושלים בהנהלת דוד ילין, וביה"ס הריאלי בחיפה.
- ✓ "כיבוש" השפה העברית מצטרף לשורת הישגיה הגדולים של העלייה השנייה: כיבוש העבודה העברית וכיבוש השמירה העברית. באופן הדרגתי, השפה העברית הפכה להיות חלק בכל מוסדות החינוך.
- ✓ ב- 1897 הוקם בי"ס עברי ראשון, 1898"חביב" ראשון לציון גן ילדים עברי ראשון, התפתחות עיתונות בעברית (הצבי, החבצלת,הצפירה) ב- 1903 יזם אוסישקין את הקמת הסתדרות המורים וזו נתנה דחיפה להקמת בתי ספר כללים בעלי תפיסה לאומית חילונית. ב- 1905 הוקמה גימנסיה הרצליה ובה לימדו עברית תוך טיפוח רוח לאומית, וב-1910 הוקמה בירושלים הגימנסיה העברית רמת הלימודים בגימנסיה הייתה מאוד גבוה ומקרב בוגריה יצאו רבים ממנהיגי הישוב. הוקמו בתי ספר למוזיקה ולאומנויות" בית הספר הראשון לחינוך מוזיקלי, 1910- "הקונסרבטוריה למוזיקה", בית הספר לאומנויות-"בצלאל"-1906, בירושלים.

הפיכת השפה העברית לשפת יום יום הייתה חלק מהמהפכה הציונית ומטרתה הייתה ליצור מכנה משותף תרבותי-לאומי לכל היהודים. לאחד ולייחד את העם, לקיים אורח חיים בעברית וליצור שפת תקשורת משותפת לכל בני האדם בארץ וליצור תרבות עברית.

סיכום: חשיבות העליות בשנים 1882-1914 ותרומתן:

- ✓ הניחו את התשתית להתיישבות העברית בארץ, הם היו הראשונים, החלוצים.
- ✓ כיבוש העבודה העברית, הקימו יישובים חקלאיים, פיתחו התיישבות חקלאית.
- ✓ תרמו לשינוי התפיסה הביטחונית ותחושת הביטחון של היישוב.
- ✓ הקימו מפלגות פועלים וחיזקו את מעמד הפועלים בארץ.
- ✓ תרמו לפיתוח שפה, תרבות וחינוך עברי. פיתוח מוסדות חינוך בעברית: גני ילדים, בתי ספר, כתיבת ספרים בעברית, תרגול מורים בשפה העברית.

התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ ישראל בזמן מלחמת העולם הראשונה

1. עמדת מנהיגי התנועה הציונית כלפי הצדדים הלוחמים בזמן מלחמת העולם הראשונה: הצגת העמדות והשיקולים לכל אחת מהן

במלחמת העולם הראשונה, נלחמו זה בזה שני מחנות:

1. **מדינות המרכז**: גרמניה, אוסטרו-הונגריה, בולגריה ותורכיה (האימפריה העות'מנית).
2. **מדינות ההסכמה**: אנגליה, צרפת, רוסיה, איטליה, וארה"ב (שהצטרפה ב-1917).

היהודים חיו בשני צִדֵי החזית – בשטחי מדינות ההסכמה ובשטחי מדינות המרכז.

בפני התנועה הציונית העולמית עמדה השאלה: באיזה צד לתמוך – מדינות המרכז או מדינות ההסכמה?

אם יעמדו לצד מדינות ההסכמה – ייפגעו יהודי גרמניה, אוסטריה, וגם היהודים מן היישוב היהודי בא"י שחיים תחת שלטון עותומני.

אם יעמדו לצד מדינות המרכז – תהיה בכך בגידה מצד הציונות במדינות הדמוקרטיות (בריטניה בעיקר).

הפתרון שהציעה ההסתדרות הציונית בתחילת המלחמה היה **לשמור על עמדה נייטרלית**.
השיקולים לבחירה בעמדה זו:

א. היהודים הצטרפו לצבאות של המדינות בהן הם חיו כאזרחים, ונאלצו להילחם אלה באלה (מרכז מול הסכמה).

ב. הצורך לשמור על הביטחון של היישוב היהודי בא"י, שנמצא תחת שלטון האימפריה העותומנית, שלחמה לצד מדינות המרכז.

התנועה הקימה משרד קשר בקופנהגן שבדנמרק, אשר הייתה מדינה נייטרלית בזמן המלחמה. מטרת המשרד הייתה לתאֵם ולקשֵר בין כל סניפי התנועה הציונית בעולם, תוך ניסיון לשמור על נייטרליות של הקהילות היהודיות בכל מקום בו הן נמצאו.

יחד עם זאת, כל מרכז / סניף של התנועה הציונית, פעל על-פי האינטרסים שלו במדינה בה הוא נמצא. כלומר: הציונים בגרמניה (מרכז), בריטניה (הסכמה), ארה"ב (הסכמה) וכו' – הביעו אהדה כלפי המטרות של המדינה בה חיו.

רוב היישוב היהודי בא"י העדיף לשמור על נייטרליות, **מפני שחשש מן השלטון התורכי שנלחם לצד מדינות המרכז.** אבל היו גם אנשים ביישוב אשר תמכו בבריטניה, **מפני שהאמינו שהיא תנצח במלחמה ואז תגמול ליהודים על כך שהיו נאמנים לה. העמדה הזו באה לידי ביטוי בהקמת "הגדודים העבריים"– יהודים מהיישוב בא"י, שסייעו לבריטניה במלחמה.**

<u>אבל היו כאלה שהתנגדו לעמדה הנייטרלית מכמה סיבות</u>:

1. עמדה נייטרלית פירושה, שהתנועה הציונית אינה מתעניינת בשאלת עתידה של ארץ ישראל. אם התנועה תהיה נייטרלית, **<u>לא תהיה לה זכות להציג בסוף המלחמה את דרישות הציונות</u>** בקשר לא"י.
2. **<u>צריך לתמוך בגרמניה</u>** (מדינות המרכז) – מפני שתמיכה בגרמניה תקל על מצב היישוב היהודי בארץ ישראל. לאחר המלחמה תוכל התנועה הציונית להיעזר בקשרים המדיניים בין גרמניה לאימפריה העותומנית ולבקש ממנה להפעיל לחץ על ממשלת תורכיה, בעלת בריתה, להכיר בזכותו של עם ישראל בא"י.
3. **<u>צריך לתמוך בבריטניה</u>** (מדינות ההסכמה) – השלטון העותומני אינו תומך במפעל הציוני ורק ניצחון של מדינות ההסכמה יכול לסייע לתנועה הציונית ולעם היהודי. ככל שהמלחמה התפתחה, גברו הסיכויים שמדינות ההסכמה ינצחו בה, ולכן כדאי ליהודים להיות נאמנים לבריטניה ואף לתמוך בהעברת א"י לחסותה, כדי שיוכלו להשיג את דרישותיהם הלאומיות בא"י.

2. מדיניות השלטון העות'מאני (ג'מאל פחה) כלפי היישוב היהודי בא"י בזמן מלחמת העולם הראשונה: גורמים, יעדים ודרכי פעולה

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 מנה היישוב היהודי בא"י 85,000 נפש. עד פרוץ המלחמה נראה כי היישוב נמצא בתקופה של פריחה, התיישבות ועשייה. המלחמה הערימה קשיים רבים על היישוב בארץ, והייתה סכנה להמשך קיומו. תורכיה ששלטה בא"י, הצטרפה למלחמה לצידן של מדינות המרכז וזה הוביל לשינוי לרעה במצבו של היישוב היהודי.

ג'מאל פחה עמד בראש השלטון העות'מאני בא"י ובסוריה ותפקידו כמושל עליון הקנה לו כוח רב, שאותו ניצל תוך גילויי עריצות ואכזריות כלפי היישוב היהודי. ג'מאל פחה חילק את הארץ לאזורי שליטה (נפות) ומינה את אנשיו הנאמנים למושליהם.

המניע למדיניותו האכזרית הייתה שחיתות, רדיפת בצע ושנאה גלויה למפעל הציוני. במשך המלחמה 1914-1918, סבל היישוב היהודי מקשיים כלכליים ומגזרות השלטון התורכי. ג'מאל פחה הטיל גזרות על היהודים בפרט ועל נתיני האימפריה בכלל (נתין- אינו אזרח במדינה).

- **מה הניע את המדיניות העות'מאנית (מהם הגורמים למדיניות זו כלפי היישוב היהודי)?**

1. יחס עוין לעולים הציוניים שהגיעו ממדינות שהשתייכו ל"מדינות ההסכמה" - במטרה למנוע קשר בין יהודים בא"י לבין המדינות הנלחמות באימפריה העות'מאנית - בריטניה ורוסיה:

- **לתנועה הציונית היו קשרים טובים עם בריטניה**, אויבת התורכים. א"י הייתה קרובה פיזית למצריים שהייתה בחסות בריטניה. ג'מאל פחה חשד במעשי ריגול של יהודים לטובת הבריטים. החשודים במעשי הריגול ואי נאמנות לתורכיה, גורשו מהארץ.
- רוב העולים הציונים באו מאויבת אחרת של תורכיה- **רוסיה**, ולכן ג'מאל פחה ראה בהם "גַיִס חמישי" לטובת מדינות ההסכמה. תורכיה חששה שהעולים יפגינו נאמנות לרוסיה ויעזרו לה.

2. עוינות למיעוטים לאומיים בגלל אופייה של האימפריה העות'מאנית כאימפריה רב-לאומית -

- חשש מאויבים פנימיים בתוך האימפריה העות'מאנית - **מיעוטים לאומיים הדורשים עצמאות**. הציונות היא תנועה לאומית שפועלת בלב האימפריה, והציונים עלולים להתקומם נגד האימפריה ולדרוש שתצא מא"י, כדי שהם יממשו את שאיפתם הלאומית לעצמאות בטריטוריה שלהם.
הגזרות ודיכוי הציונות נעשו כדי לאסור ביטויי לאומיות שעלולים לעודד מרד ופעולות נגד השלטונות וכדי להבטיח נאמנות של כל התושבים ושליטה מלאה עליהם בזמן המלחמה.

- ג'מאל פחה, המפקד הראשי של הצבא העותומאני בא"י והמושל הכללי של הארץ, ראה ביישוב היהודי ובתנועה הציונית גורמים עוינים, **וחשש מקרבתם של היהודים לחזית הלחימה**.

3. צרכי הצבא התורכי בזמן המלחמה -

המאמץ המלחמתי תבע מהתורכים משאבים כלכליים וכוח אדם. כדי לספק את צרכיה הכלכליים של תורכיה, הטיל ג'מאל פחה שורה של גזרות כלכליות כדי לסייע לשלטון התורכי וכדי לחזק את הצבא העות'מאני ולספק את צרכיו בזמן המלחמה.

4. שנאה ועוינות כלפי מנהיגי היישוב היהודי מצד ג'מאל פחה.

- **יעדי השלטון העות'מאני (הסבר המדיניות/ מה רצה ג'מאל פחה להשיג?)**

1. פגיעה בפעילות התנועה הלאומית היהודית – הציונות נחשבה בעיניו כאויבת האימפריה.

2. סיפוק צרכי המלחמה באמצעות היישוב היהודי.

3. רצון להבטיח בדרכים שונות את נאמנות כל התושבים ואת השליטה המלאה עליהם בזמן המלחמה.

4. רצון למנוע זיקה בין המתיישבים היהודים למדינות העוינות לאימפריה.

- **דרכי פעולה – הצעדים שנקט השלטון העות'מאני כלפי היישוב היהודי כביטוי למדיניותו:**

א. בתחום הכלכלי

1. התחבורה הימית לארץ וממנה נעצרה, ובעקבות כך סחורות ותוצרת חקלאית לא עזבו את הנמלים, ולא הגיעו אליהם. האיכרים לא יכלו לייצא תוצרת מקומית החוצה ולהתפרנס וגם לא לייבא מוצרים בסיסיים מחו"ל

2. כספי החלוקה" (התרומות מיהודי הגולה ל"ישוב הישן" - יהודים שחיו בא"י לפני העלייה הראשונה, בעיקר למדו תורה ולכן התקיימו מ"כספי החלוקה") **הפסיקו להגיע**, בעיקר ממועד כניסתה של ארה"ב למלחמה באפריל 1917. ה"יישוב הישן" סבל מרעב, שכן עסק בלימוד תורה והיה תלוי בכספי התרומות מחו"ל.

3. תורכיה הטילה **מס מלחמה** כבד על היישוב, כדי לתמוך כלכלית בצבא התורכי. הם החרימו גידולים חקלאיים, כלי עבודה, בהמות עבודה וסחורות. בנוסף, הוחרמו נשק ורכוש לטובת הצבא התורכי.
(את הארץ פקדה ב- 1915 מכת ארבה שפגעה עוד יותר בחקלאות).

5. כתוצאה מהמחסור בכסף ובמצרכים בסיסיים רבים **הופסקה הפעילות הבנקאית והמסחר השתבש**. מוסדות חינוך ובריאות נאלצו גם הם להפסיק את פעילותם בהיעדר תקציבים.

גזירותיו הכלכליות של ג'מאל פחה גרמו למשבר כלכלי ולסכנת קיום של היישוב היהודי בארץ ישראל.

ב. בתחום האזרחי – דיכוי לאומי

1. גיוס חובה- תורכיה הכריזה על **גיוס כללי,** וכל מי שלא נשא עמו תעודת אזרחות של מדינה אחרת חויב להצטרף לצבא, או לגדודי עבודה. תנאי השירות והעבודה היו קשים מאוד וגרמו לסבל רב., הם נאלצו לעשות עבודות כפייה למען הצבא.

2. ביטול הקפיטולציות- ביטול זכויות מיוחדות שניתנו לנתינים הזרים בא"י שהיו בעלי אזרחות של מדינה אחרת בתוך האימפריה העות'מנית. הקפיטולציות זיכו את המחזיקים בהן בהגנה משפטית על פי חוקי מדינתם, ובשירותי דואר של מדינת האם. עקב ביטול הקפיטולציות הופקרו היהודים, שהיו בעלי אזרחות

נוספת (בריטית, צרפתית, רוסית) לשרירות ליבו של השלטון הטורקי העוין, שראה ביהודים אויבים של האימפריה העות'מנית, שכן רובם הגיעו מרוסיה, שלחמה נגד תורכיה.

3 . **מניעת קשר עם המדינות הנלחמות נגד האימפריה** - הפסקת שירותי דואר, הפסקת סחר והזרמת הון בין א"י לאירופה.

4. **חובת התעתמנות**- בפני היהודים שהיו בעלי אזרחות של מדינות אויב ("מדינות ההסכמה": בריטניה, צרפת, רוסיה), הועמדה האפשרות **"להתעתמן"** (לקבל אזרחות עות'מאנית), או **לעזוב את הארץ**. 15,000 יהודים ויתרו על אזרחותם הזרה והתעת'מנו, כדי להישאר בארץ.

מי שלא התעת'מן נחשב כנתין ולכן גורש מהארץ (בן גוריון, למשל). 11,000 יהודים עזבו את הארץ לאלכסנדריה שבמצרים. 700 יהודים מיפו, שלא התעתמנו או עזבו, הופרדו בדצמבר 1914 על ידי השלטונות ממשפחותיהם, והועלו בכוח על אנייה שלקחה אותם למצרים.

5. **הגירוש הגדול**- כשהתקרב הצבא הבריטי במרץ 1917 לדרום הארץ, ביצעו התורכים גירוש נוסף של כ-5000 יהודים מתל-אביב - יפו ומושבות המרכז לצפון הארץ, כדי שלא יגישו עזרה לבריטים. אנשים אלה נשארו ללא בית, ללא עבודה וללא תנאי מחייה בסיסיים. רובם עברו לגליל, חלקם לכפר סבא, לירושלים ולפתח תקווה. חשוב לציין, כי בשל לחץ מצד דעת הקהל היהודי בעולם על תורכיה- הגירוש לא מומש במלואו. אין ספק שהיישוב ספג פגיעה קשה, בעיקר כי חלק ממנהיגי היישוב גורש כמו: בן גוריון, יצחק בן צבי ועוד.

ג. גזירות נגד הציונות

1. נאסרה שמירה עברית (ארגון "השומר") במושבות, ונאסר על היהודים לשאת נשק- נשקם הוחרם לטובת הצבא התורכי.

2. נאסר השימוש בסמלים ובסממנים לאומיים, כמו הנפת הדגל, שימוש בשפה העברית בשילוט ובמכתבים.

3. צומצמה הפעילות של בנק אפ"ק.

4. נאסרה מכירת קרקעות ליהודים.

5. היישוב היהודי נאלץ ללמד את השפה התורכית בבתי הספר.

6. גורשו מהארץ מנהיגים ציונים, ביניהם דוד בן-גוריון, יצחק בן-צבי, ד"ר ארתור רופין - ראש המשרד הארצישראלי, ישראל ומניה שוחט - חברי "השומר", בן ציון מוסינזון - מנהל הגימנסיה העברית הרצליה.

3. דרכי התמודדות של היישוב היהודי בא"י - ארגון ניל"י

באפריל 1915 הוקמה מחתרת ריגול מחתרתית בשם ניל"י (נצח ישראל לא ישקר). הקבוצה פעלה על דעת עצמה ובאופן עצמאי, למרות התנגדותם של רבים ביישוב היהודי לפעולותיה.

חברי הארגון:

- **אהרון אהרונסון**- אגרונום במקצועו ומדען בעל שם עולמי, הקים בעתלית תחנה מדעית ראשונה מסוגה בארץ לניסיונות להשבחת זני דגן, ומטעם התורכים עמד בראש המאבק בארבה שהתפשט בארץ. במסווה תפקיד זה נע בחופשיות ממקום למקום, אסף מידע מודיעיני חיוני לבריטים וגייס חברים נוספים למאבק של ניל"י. אהרון אהרונסון העביר את פעילותו לקהיר שבמצרים, ומשם ניהל את הקשר בין ניל"י למודיעין הבריטי.
- **אבשלום פיינברג**- עסק בפעולות אבטחה באזור זיכרון יעקב והצטרף לקבוצת ניל"י.
- **שרה אהרונסון ואבשלום פיינברג,** בזיכרון יעקוב ובעתלית, **נעמן בלקינד ויוסף לישנסקי** בדרום הארץ- ריכזו את פעולות רשת הריגול שמרכזו היה בתחנה בעתלית.
הקבוצה מנתה בסך הכול- **40 חברים** מזיכרון יעקב, חדרה ומראשון לציון.

בספטמבר 1915 נוצר הקשר הראשון עם המודיעין הבריטי שישב במצרים.

פעולותיה של ניל"י:

- העבירה ידיעות מודיעיניות חיוניות לבריטים שהיו במצרים, באמצעות **איתותים** מחוף זיכרון יעקב לספינה בריטית ובאמצעות **יוני דואר**.
- המידע שהועבר סייע לבריטים לאתר את **מקומות הריכוז של הצבא התורכי ברחבי הארץ**, ולתכנן את התקפתם הצבאית על הארץ.
לדוגמא, המחתרת הודיעה על ריכוז צבא תורכי גדול באזור עזה, ולעומת זאת, על היעדר כוחות צבא באזור באר שבע. הצבא הבריטי חדר לארץ דרך באר שבע ניצח במערכה ונחסכו מהם אלפי אבידות.

מטרת ניל"י ותרומתה

1. קבוצת ניל"י האמינה ש"מדינות ההסכמה" ינצחו, ופעלה כדי **לעזור לבריטניה לכבוש את א"י** במהירות האפשרית ולסיים את השלטון העות'מאני. בטווח הארוך, המטרה הייתה **לקבל סיוע מבריטניה בעתיד בהקמת בית לאומי בא"י**, וזאת בתמורה לסיוע שנתן היישוב היהודי לבריטים בזמן המלחמה. המסר הוא שהיהודים בעלי ברית שראוי לשתפם בפירות הניצחון.
2. ניל"י היו הגוף היחיד שהצליח **להעביר לא"י את הזהב** שתרמו יהודי ארצות הברית, כשכבר לא התאפשרה העברתו באניות אמריקניות בשל כניסת ארה"ב למלחמה. העברת הזהב נעשתה דרך מצרים.

3. באמצעות הקשר עם בריטניה העבירה ניל"י **לעולם מידע** על מה שקורה בארץ ותרמה להתערבותו.

מדוע התנגדו לניל"י ביישוב היהודי

1. **חשש מעונש קולקטיבי**- קבוצת ניל"י הייתה מודעת לסכנה העצומה שהם עלולים להטיל על היישוב היהודי אם תתגלה רשת הריגול. התורכים דרשו מהיישוב היהודי להסגיר לידם את אנשי ניל"י ואם לא, היישוב יושמד כולו.
2. פעילותה של קבוצת ניל"י הייתה **מנוגדת לעמדתה של מנהיגות היישוב** ולקו המוצהר והגלוי של התנועה הציונית- עמדה ניטרלית, אך הם חשבו שהם משרתים את האינטרס הלאומי, והיישוב יבין שהם צודקים בדרכם.

הציבור היהודי בא"י, כעס מאוד על אנשי המחתרת- ניל"י והתנער מהם ואף גילה עוינות כלפיהם, עד כדי הסגרתם וניסיונות נקם.

משמעותה ההיסטורית של ניל"י: אנשי ניל"י פעלו כמרגלים מתוך סיבות לאומיות בלבד, שלא על מנת לקבל פרס או תמורה אישית. הם ראו בעבודתם אמצעי שיחייב את הבריטים לתת זכויות לאומיות ליהודים בא"י. כישלונם נבע מחוסר ניסיונם בתחומי הריגול, הם לא קיבלו את המרות של התנועה הציונית או של היישוב היהודי.

גורלה של ניל"י: בתחילת שנת 1917 יצאו יוסף לישנסקי ואבשלום פיינברג למצרים ובדרכם הותקפו ע"י בדואים. פיינברג נהרג ולישנסקי הצליח להגיע פצוע למצרים ולחדש את הקשר עם אהרונסון. הרשת נחשפה במקרה בשנת 1917. יונת-דואר שנשלחה עם ידיעה לבריטים, נתפסה על-ידי התורכים והם פתחו במסע חיפוש ביישוב היהודי. רבים מחברי ניל"י נתפסו ועונו קשות. שרה אהרונסון התאבדה ביריה לאחר שעונתה במשך ימים בידי חוקריה. בלקינד ולישנסקי נתפסו והוצאו להורג בתלייה.

בעקבות גילוי רשת ניל"י רדפו התורכים גם את חברי ה"שומר", אף שהיו ממתנגדי ניל"י. עשרות מהם נאסרו והוגלו לדמשק.

הצהרת בלפור

תוכנה, הקשיים הנובעים מנוסח ההצהרה, האינטרסים של בריטניה במתן ההצהרה, וכיצד קיבלו אותה הציונים, היהודים המשתלבים והערבים

במהלך מלחמת העולם הראשונה נעשתה בלונדון **עבודת הסברה** של ציוניים, אשר נועדה לרכוש את אמון הבריטים **ולשתף את בריטניה בשאיפותיהם של הציונים לבית לאומי בארץ ישראל**.

אחד האנשים הבולטים ביותר בתחום ההסברה היה **ד"ר חיים וייצמן**, שניהל שיחות עם ראשי בריטניה, עד ש**בשנת 1917** נשאו השיחות הללו פרי – **הבריטים פרסמו את הצהרת בלפור**.

ייתכן שהיה זה וייצמן ששכנע אותם בכדאיות ההצהרה מתוך נקודת מבט בריטית - ציונית. כלומר, וייצמן ראה בשיתוף הפעולה בין היהודים לבריטים דבר שיעזור לשני העמים.

תוכן ההצהרה והקשיים הנובעים מניסוחה:

בין היהודים לבין הבריטים התנהל משא ומתן על פרסום נוסח ההצהרה.

הבריטים פרסמו הצהרה, שתומכת בשאיפותיהם של היהודים לבית לאומי בארץ ישראל. נוסח ההצהרה התגבש באופן סופי לאחר שנרשמו מספר נוסחים קודמים ע"י התנועה הציונית.

נוסח מס' 1 - הנוסח הציוני:

נוסח זה היה הרבה יותר מחייב והרבה יותר חד משמעי מן הנוסח הבריטי:

"ממשלת הוד מלכותו מקבלת את העיקרון כי יש לכונן את ארץ ישראל כבית לאומי לעם היהודי. ממשלת הוד מלכותו תעשה כמיטב מאמציה להבטיח השגת מטרה זו ותדון בדרכים ובאמצעים הדרושים עם ההסתדרות הציונית".

נוסח מס' 2 - הנוסח הבריטי הסופי שהתקבל: הצהרת בלפור:

"ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה את ייסודו של בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל ותפעל כמיטב מאמציה להקלת השגתה של מטרה זו, מתוך הנחה ברורה שלא יעשה שום דבר שעלול לפגוע בזכויות האזרחיות והדתיות של העדות הלא יהודיות או בזכויותיהם של היהודים בכל ארץ אחרת".

הנוסח הסופי של ההצהרה נשלח **ב-2 בנובמבר 1917** ע"י **ג'יימס בלפור, שר החוץ הבריטי**, ללורד ליונל רוטשילד. **רוטשילד היה נשיא הכבוד של הפדרציה הציונית האנגלית**.

משרד החוץ, 2 בנובמבר 1917

לורד רוטשילד היקר,

לעונג לי להעביר לידיך, בשמה של ממשלת הוד מלכותו, את הצהרת ההזדהות עם השאיפות היהודיות-הציוניות כפי שהוגשה לקבינט ואושרה על ידו:

"ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה הקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל ותעשה את מיטב מאמציה להקל על השגת מטרה זו, בתנאי ברור שלא ייעשה דבר שעלול יהיה לפגוע בזכויות האזרחיות והדתיות של הקהילות הלא-יהודיות הקיימות בארץ ישראל, או בזכויות ובמעמד המדיני מהם נהנים היהודים בכל מדינה אחרת."

אודה לך אם תביא את ההצהרה לידיעת ההסתדרות הציונית.

בכבוד רב, ארתור ג'יימס בלפור

הקשיים הנובעים מניסוח ההצהרה:

נוסח ההצהרה היה מתון, וחיים וייצמן הביע את אכזבתו מהפער בין ההצהרה הסופית לבין הנוסח הראשוני, כשאמר: **"לא לילד הזה פיללתי".**

הנוסח הסופי של ההצהרה היה מעורפל מבחינת הציוניים, מפני שזוהי אינה הצהרה חד משמעית ויש בה הרבה מאוד סימני שאלה.

	הנוסח הציוני	הנוסח הבריטי - הנוסח הסופי של הצהרת בלפור
1	ממשלת הוד מלכותו **מקבלת את העיקרון**: יש כאן אמירה ברורה, מחייבת, חד-משמעית.	ממשלת הוד מלכותו **רואה בעין יפה**: אמירה פאסיבית, פחות מחייבת, שאין בה תחושה של הבטחה. הביטוי "**רואה בעין יפה...**" אינו קובע כי בריטניה מתכוונת לנקוט צעדים להשגת המטרה, אלא רק שהרעיון מוצא חן בעיניה.

2	לכונן את **ארץ ישראל כבית לאומי** לעם היהודי. כלומר, א"י תהיה הבית הלאומי של העם היהודי.	ייסודו של בית לאומי לעם היהודי **בארץ ישראל**. כלומר, בתוך א"י אך לא בכולה.
3	בפועל **"לכונן"** יש משהו יותר אקטיבי שקשור לקבלת העיקרון. מדובר על הקמה של ביית לאומי.	בפועל **"לייסד"** מדובר יותר על הנחת יסודות, בסיס, אך לאו דווקא על התחייבות מצד הבריטים לעשות זאת.
4	**להבטיח** את השגת המטרה.	**להקל** על השגת המטרה. אך שוב אין שום דבר מחייב מצד הבריטים.
5	**לדון עם ההסתדרות הציונית** – הכרה בגוף זה כגוף המייצג את היהודים הציוניים, והתחייבות לדון עִמו בדרכים להשגת המטרה.	**אין בכלל התייחסות** להסתדרות הציונית.
6	**אין התייחסות למיעוטים** בארץ.	**יש התייחסות לעדות לא יהודיות** – לא לפגוע בזכויותיהן.

- המושג "**בית לאומי**" מעורפל למדי ולא ברור האם הכוונה היא למדינה יהודית עצמאית או רק לאוטונומיה יהודית בחסות בריטית. האם בית לאומי הוא מדינה? מה גודלו של הבית הלאומי? הבריטים ניסחו הצהרה שהבטיחה להקים בית לאומי בארץ ישראל, ולא לראות את ארץ ישראל כבית לאומי של היהודים.
- שטחי ההגדרה של הבית הלאומי מעורפלים אף הם. ברור שאין הכוונה להכיר בכל ארץ ישראל כשטח המיועד לבית הלאומי היהודי, אך גם לא ברור מהם השטחים שיוקצו להקמת בית זה (נכתב "בית לאומי **ב**ארץ ישראל". כלומר **בתוך** ארץ ישראל).
- הביטוי "**תעשה את מיטב מאמציה...**" אינו מפרט כמה ואלו מאמצים תעשה. האם תסייע באופן ממשי, תיתן סיוע חומרי, או האם הסיוע יתבטא רק באופן דיפלומטי-מדיני?
- מה יחסה של בריטניה כלפי הערבים? הערבים לא מוזכרים מפורשות בהצהרה ולא ברור האם כשנאמר ש**אין לפגוע בזכויות של הקהילות הלא יהודיות**, מדובר בזכויות לאומיות.
- מדוע בריטניה הזכירה את **יהדות העולם** וקבעה כי אין לפגוע בזכויות אלה במדינות אחרות? - סעיף זה נוסף בלחץ יהודים שחיו בבריטניה ואשר חששו שההצהרה והקמת מדינה יהודית תפגע במעמדם המשפטי- אזרחי בחו"ל.

בכל מקרה, צריך לקחת בחשבון שזו הייתה מטרת הבריטים - לא לנסח הצהרה חד משמעית, כדי לא להתחייב יותר מדי, ואולי גם כדי שתהיה להם אפשרות לסגת ממנה.

- ⇦ **הבריטים לא רצו להתחייב יותר מדי** - כנראה עקב **לחץ של חוגים אנטי ציוניים בבריטניה**, שחששו שההצהרה תפגע במעמדם.
- ⇦ כמו כן, הבריטים לא רצו להתחייב באופן חד משמעי כדי לא להרוס את יחסיהם עם הערבים.
- ⇦ עוד צריך לקחת בחשבון, שבשנת 1915 **הבריטים התחייבו כלפי חוסיין** (איגרת מק-מהון), מנהיג מכה בערב הסעודית, **להקים מדינה ערבית באזור שיכלול את ארץ ישראל**, וזאת כתנאי להשתתפות הערבים במלחמה לצד הבריטים.

האינטרסים של בריטניה במתן ההצהרה:

1. בריטניה פרסמה את הצהרת בלפור כדי **לזכות באהדת יהדות ארה"ב**. בריטניה הניחה, שליהודים בארה"ב יש כוח גדול בתחום הפוליטי ולפיכך, הצהרה שתתמוך בשאיפותיהם של הציוניים תגרום לכך שיהדות ארה"ב תלחץ על הממשל האמריקאי להיכנס למלחמת העולם הראשונה, לצד בריטניה ומדינות ההסכמה.

ניסיון למנוע את פרישתה של רוסיה ממלחמת העולם הראשונה: ב - 1917 פרצה ברוסיה המהפכה הבולשביקית (הקומוניסטית), אשר 25% ממנהיגיה היו יהודים. הבריטים חשבו, שהצהרה אוהדת כלפי היהודים תבטיח את המשך המלחמה של רוסיה לצד מדינות ההסכמה. (אולם, רוסיה פרשה מהמלחמה באותה שנה, כדי להתמודד עם בעיות הפנים שלה).

2. בריטניה פרסמה את הצהרת בלפור מתוך **רצון לתקן עיוותים הסטורים שנעשו ליהודים ומתוך אהדה כנה של מנהיגי בריטניה לרעיון הציוני**. לויד ג'ורג' וג'יימס בלפור (שני אישים מרכזיים בממשלה הבריטית), האמינו שהצהרת שתתמוך בשאיפותיהם של הציונים תתקן את העוול שנעשה ליהודים והתבטא לאורך ההיסטוריה באנטישמיות פיזית ומילולית. כמו כן, הם ראו בעזרה ליהודים זכות גדולה, מתוך אמונה נוצרית עמוקה.

3. הצהרת בלפור ניתנה מתוך **מניעים ביטחוניים- אסטרטגים**. כלומר, לבריטים היה אינטרס אסטרטגי לבוא לעזרת היהודים עקב חשיבותה של ארץ ישראל:

א. ארץ ישראל שולטת על תעלת סואץ והיא דרך חשובה מבחינת הבריטים להודו, שהייתה מושבה בריטית. שליטת הבריטים בתעלת סואץ ובדרך אל סוריה ועיראק תסייע לבריטים בשליטתם בהודו. ארץ ישראל תשמש את הבריטים הן כבסיס ימי והן כבסיס אסטרטגי.

ב. ארץ ישראל הייתה חשובה מבחינת **מיקומה כצומת בין יבשות**.

ג. היה אפשר להפוך את ארץ ישראל **לבסיס הצבאי של הבריטים במזרח התיכון.**

4. הבריטים רצו **להקדים הצהרה פרו - ציונית של גרמניה**. היו שמועות שהגרמנים נאבקים על תמיכתם של היהודים בזמן המלחמה ולכן הם עומדים לפרסם הצהרה אוהדת כלפי הציונות. הבריטים החליטו להקדים אותם במאבק על תמיכת היהודים.

5. **ביטול הסכמי סייקס – פיקו 1916**: בריטניה ביקשה למצוא דרך להתחמק מהסכם סייקס פיקו שחתמה עוד קודם עם צרפת, ולפיו אזור המזה"ת יחולק בתום המלחמה בין צרפת לבריטניה. בריטניה הייתה מעוניינת לצמצם עד כמה שאפשר את השפעתה של צרפת באזור והניחה כי גישה פרו-ציונית מצידה תאפשר את דחיקתה של צרפת לאזורים שמצפון לשטחי א"י.

הצהרת בלפור נועדה לממש את חלומם של היהודים, ובדרך זו הבריטים לא נתפסים כגורם אימפריאליסטי-כובש, אלא **כגורם משחרר**. הבריטים חשבו שההצהרה תגרום לכך שתהיה להם לגיטימציה לשלוט על ארץ ישראל ולממש את הצהרת בלפור.

6. הצהרת בלפור היא **תוצאה של שיתוף פעולה יהודי - בריטי** שבאה לידי ביטוי בהקמת הגדודים העבריים, הקמת ניל"י ועזרתו של וייצמן למאמץ המלחמתי ע"י המצאת האצטון כתחליף לאבק השריפה. ויצמן היה מיוזמי הצהרת בלפור. קרבתו למדינאים הבריטים, אישיותו המיוחדת וקשריו גם בקרב העיתונות, הובילו להתייחסותם החיובית של רבים מבכירי הממשל לרעיון הציוני.

כיצד קיבלו הציוניים, היהודים המשתלבים והערבים את ההצהרה?

מצד אחד, הצהרת בלפור עוררה גל של **התלהבות** בקרב היהודים. יש אנשים שהִשוו את הצהרת בלפור להצהרת כורש, כאשר בשני המקרים נתנו עמים חזקים ליהודים אפשרות לחזור לארצם.

בריטניה הגדולה הכירה בזכותו של העם היהודי להקים לעצמו בית לאומי בארץ ישראל. כלומר, הכרה בלאומיותו של העם היהודי ובזכותו לגור בארץ.

ניתן גם לומר שזאת ההצהרה שחיפש הרצל (צ'רטר, הכרה מצד העמים), אך לא הצליח להגיע אליה בתקופתו.

הצהרת בלפור מהווה צומת חשוב בתהליך הקמת המדינה, זהו אירוע היסטורי משמעותי שדומה מבחינת עוצמתו לקונגרס הציוני הראשון ב- 1897.

מצד שני, הצהרת בלפור עוררה **אופוריה מוגזמת**: כאמור, זו הייתה הצהרה מעורפלת, שנוסחה באופן כזה שהבריטים יכלו תמיד לסגת ממנה.

המשמעות של הצהרת בלפור מנקודות מבט שונות:

במישור היהודי:

- דעת הקהל של יהדות העולם **(ברוסיה, בארה"ב ואפילו בגרמניה) הביעה** התלהבות ואהדה **כלפי הממשלה הבריטית.**
- **הצהרת בלפור חיזקה את הקשר בין היישוב בא"י לבין התפוצות, בכך שהיא** חיברה בין עם ישראל לארץ ישראל. **ההצהרה ליכדה את שורות העולם היהודי-ציוני בהעמידה אתגר משותף לכל יהודי העולם. היא העלתה את מורל היהודים ברחבי הגולה, הפיחה בהם תקווה להתחדשות עם ישראל בארצו, ועזרה** להגביר את העלייה ארצה.

במישור הציוני:

- **הצהרת בלפור היוותה** המשך לציונות המדינית של הרצל. **הרצל שאף להשיג צ'רטר בינלאומי ליהודים, ע"י כריתת ברית עם אחת המעצמות – ברית שתתבסס על אינטרסים משותפים.** מדובר בהישג המדיני המשמעותי הראשון של התנועה הציונית. בפעם הראשונה הכירה מעצמה זרה במסמך רשמי בזכויותיהם של היהודים לבית לאומי בא"י.
- **ההצהרה העניקה לתנועה הציונית יוקרה רבה, חיזקה את מעמדו של ד"ר חיים ויצמן בתנועה הציונית והפכה אותו למנהיגה הנערץ של ההסתדרות הציונית.**

מבחינת היהודים המשתלבים:

- **היהודים המתבוללים** היו נגד הצהרת בלפור מכיוון שחששו שהצהרה זו **תפגע בניסיונותיהם להשתלב בחברה בה הם חיים**. האמינו באמנציפציה ובהשתלבות וחששו עוד יותר שהשלטונות יאמרו להם לעזוב את מדינותיהם וללכת לארץ ישראל.
- **האורתודוכסים** - היהודים הדתיים החרדים התנגדו להצהרת בלפור מכיוון שלדעתם יש לעלות לארץ ישראל ולהפוך אותה למדינה **רק עם בוא המשיח**.

במישור היחסים הבינלאומיים:

- **הצהרת בלפור זכתה** לתמיכה מצד רוב המדינות הדמוקרטיות המערביות, **והיא נתפסה כחוזה בין בריטניה לבין העם היהודי.**
- **הציונות זכתה להכרה כתנועה פוליטית בעלת** "בית לאומי", **אשר נתפס בקרב המדינות** כמדינה ריבונית.
- **הבריטים התייחסו לארץ ישראל כאל** מקום מיוחד במינו, **ולא כאל עוד שטח בעולם הערבי. הם טענו, ש"ליהודים יש זכות היסטורית לבית בארצם העתיקה".**

- ההצהרה תהווה בסיס להתמקחות עתידית של היהודים מול הבריטים (והערבים) על עתידו של היישוב היהודי בארץ.
- ההצהרה זכתה לתמיכה בינלאומית נרחבת. **חבר הלאומים** אימץ את ההצהרה ובהתבסס עליה העניק לבריטניה מנדט על א"י.

במישור היחסים עם הערבים:

יום מתן ההצהרה היה יום שחור מבחינת הערבים.

- באותן שנים החלה להתגבש התנועה הלאומית הערבית.
- הערבים התנגדו בתוקף להצהרת בלפור בטענה שנעשה כאן **עיוות היסטורי**: הם ראו בהצהרת בלפור **בגידה מצד השלטון הבריטי כלפיהם** בשל אי-קיום הסכמי חוסיין-מק-מהון מ-1915. לטענתם, בריטניה הבטיחה להם בעבר ממלכה ערבית שתכלול את סוריה, ירדן וארץ ישראל.
- הם טענו, שלא ייתכן שהם - **הרוב** בארץ ישראל, **שחיים בה מאות שנים ברציפות**, אינם מקבלים הבטחה לבית לאומי, ואילו היהודים שהם **מיעוט ורק הגיעו לארץ ישראל**, מקבלים הבטחה שכזו.

לסיכום:

הצהרת בלפור היוותה צעד נוסף של התנועה הציונית בדרך להכרה בינלאומית.

דוד בן-גוריון טען, שאחרי שבריטניה, המעצמה הגדולה, הכירה בציונות וברעיון הקמת בית לאומי ליהודים בא"י – חייב העם היהודי לפעול בצורה מעשית כדי לבנות את ארצו.

ההצהרה גררה תמיכה מצד מדינות רבות בעולם, **ומנהיגים פרו-ציוניים רבים המשיכו את דרכו של בלפור ותמכו ברעיון של הקמת מדינה יהודית בא"י.**

התנועה הציונית הביעה את תודתה לבריטניה **ע"י הקמת הגדודים העבריים שסייעו לצבא הבריטי בזמן מלחמת העולם הראשונה, וע"י התנדבות לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה.**

השוואה בין התנועה הציונית בראשית דרכה ובין תנועות לאומיות של עמים אחרים באירופה במאה ה – 19

נקודות שוני בין התנועה הציונית לבין שאר התנועות הלאומיות באירופה:

1. **עיתוי\זמן**

השוני בין הלאומיות היהודית ללאומיות האירופאית נובעת מהעיתוי שבו התעוררה. **הלאומיות האירופאית** התפתחה בשלהי (בסוף) המאה ה-18 והגיעה לשיאה ב"אביב העמים" באמצע המאה ה-19.

הלאומיות היהודית החלה להתפתח **אחרי** הלאומיות האירופאית – רק בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה-19, מפני שעד אותה תקופה היהודים קיוו שהאמנציפציה תהיה הפתרון לבעיה היהודית. רק כאשר היא נכשלה והאנטישמיות התגברה - הגיעו היהודים למסקנה שהפתרון הוא מדינה יהודית.

2. **העדר טריטוריה**

העם היהודי מפוזר בעולם ונדרש מבצע עצום כדי להעביר את העם אל המקום שבו תוקם המדינה. **בתנועות הלאומיות האחרות רוב העם כבר חי בטריטוריה אחת**.

רוב **עמי אירופה** שנאבקו על עצמאותם הלאומית, ישבו על אדמתם. כבר **הייתה להם טריטוריה מוגדרת**, והן ריכזו את מאמציהם במימוש שאיפותיהם לשטח (טריטוריה) אשר בה כבר ישב הרוב הלאומי. כלומר, הם ניהלו את מאבקם לסילוק השלטון הזר, בתוך המדינה שלהם.

לעומת זאת, **לעם היהודי לא הייתה טריטוריה**. כאשר התעוררה הלאומיות היהודית, **היהודים היו מפוזרים בארצות שונות ללא טריטוריה משותפת**, והדבר השפיע על אופי המאבק הלאומי - מאבק על מעבר/הגירה לטריטוריה משלהם.

ארץ ישראל, אשר הייתה שאיפתם הטריטוריאלית של היהודים (הייתה להם זיקה אליה וחלום להגיע אליה), לא הייתה בהישג יד, מפני שהיא הייתה בשליטה עותומנית. כך נוצר מצב מאתגר בו **פעילות התנועה הלאומית היהודית** לא התרחשה בטריטוריה המבוקשת – בארץ ישראל, אלא **באירופה**. על מנת שיהיה אפשר לבטא את רעיון הלאומיות היה צורך להעביר את העם היהודי לארץ ישראל, מה שכמובן היה בלתי אפשרי.

- ראוי לציין שלא תמיד חשבו הוגי דעות שארץ ישראל היא הפתרון ואולי אפשר למצוא אזור אחר להתיישבות יהודית כמו ארגנטינה או אוגנדה.

3. העדר שפה משותפת

השפה היא כלי מלכד של קבוצה לאומית: דרך השפה מעבירים לעם אידיאולוגיה, תרבות ומסורת- שהן המרכיבים המייחדים קבוצה לאומית.

לכל עמי אירופה שנאבקו על עצמאותם, היו **שפה ותרבות משותפות**, שאיחדו וייחדו אותם.

המאפיין המשותף לכל היהודים אינו ברור, והוא נשען על מרכיב אחד בלבד - **הדת**. אפילו ההיסטוריה של העם אינה אחידה.

ליהודים לא הייתה שפה מדוברת אחידה - העם היהודי, בשל פיזורו בעולם, דיבר בשפות רבות (שפת המקום בו חי) ולכן היה בעל תרבויות מגוונות. לפיכך, הלכידות הלאומית שלו לא הייתה ברורה.

מכיוון שהיהודים היו **פזורים בארצות שונות**, לא הייתה להם **שפת דיבור** משלהם. בסוף המאה ה-18 ובמהלך המאה ה-19 שפת הדיבור של חלק מן העם היהודי הייתה יידיש, של חלק אחר- לדינו (ספרדית), ואחרים דיברו בשפת הסביבה בה חיו, כדי להשתלב בחברה הנוכרית ולהראות הזדהות עם בני העם בתוכו חיו (סופרים יהודיים כתבו בשפת המקום).

יחד עם זאת, לעם היהודי הייתה שפה עתיקה, משותפת, וזיכרון היסטורי שאיחד את העם.

העברית נחשבה ל"שפת קודש"- שפת התפילה ושפת התרבות של העולם היהודי.

המשכילים היהודים השפיעו על **החייאת השפה העברית** עוד לפני ההתעוררות הלאומית, בעיקר במזרח אירופה, והדבר התבטא בהתפתחות הספרות העברית, תרגומי ספרות לעברית ועיתונות עברית. החייאת השפה העברית, שנזקפת בעיקר לזכותו של אליעזר בן-יהודה, מבטאת את **תחיית הלאומיות היהודית** ולכן היה זה **הישג מרשים של התנועה הציונית**.

4. מאפייני המאבק של התנועה היהודית

התנועה הציונית, בניגוד לתנועות הלאומיות באירופה, לא הייתה תנועת שחרור פוליטית, היא לא ביקשה להפיל את המשטר הפוליטי בארצות בהן חיו יהודים, זאת לעומת המאבק הפולני שהיה צריך לסלק שלטון זר, או המאבק היווני, שרצה להתנתק מהאימפריה העות'מאנית ולהיות עצמאים, או המאבק של המושבות באמריקה, שנאלצו למרוד בשליט רחוק- בריטניה. בניגוד לעמים אחרים, **היהודים היו תלויים בהסכמתן של מעצמות אחרות** כדי להקים מדינה עצמאית ולכן הרצל ניהל משא ומתן לקבלת צ'רטר על א"י, עם העות'מאנים, הגרמנים והבריטים.

בנוסף, **התנועה הציונית לא השתמשה במאבק אלים**, אלא במשא ומתן ודרכי דיפלומטיה כדי לקבל אישור להתיישבות בארץ ישראל (ניסיון להשגת הצ'רטר ע"י הרצל בפנייתו לסולטן התורכי, הקיסר הגרמני ובריטניה). התנועה הציונית שמרה על אופיה הדמוקרטי והפלורליסטי ולא קראה לשנאת זרים, בעוד שתנועות לאומיות אחרות היו עסוקות במאבקי דמים ובשנאה אחד של השני.

נקודות דמיון בין התנועה הציונית לבין שאר התנועות הלאומיות באירופה:

1. הגורמים להתעוררות התנועות הלאומיות:

התנועות הלאומיות, האירופאית והיהודית, הושפעו מן **המודרניזציה** שהתחוללה באירופה במאה

ה-19: **התיעוש, העיור** (מעבר מהכפר לעיר), **התפתחות אמצעי התקשורת וכלי התחבורה, החילון, הדמוקרטיזציה, תנועת ההשכלה והרומנטיקה**.

- **תהליך העיור** - אלפי אנשים שעברו מהכפר לעיר ויצאו ממסגרות מוכרות - חיפשו לכידות ושייכות, ולכן הצטרפו לתנועות הלאומיות.
- רעיונות החופש, השוויון והאחווה של **המהפכה הצרפתית** השפיעו על התנועה הלאומית האירופאית וגם על התנועה הלאומית היהודית.
- כל התנועות הושפעו מ**רעיונות ההשכלה** ומהרעיון לפיו לכל אדם יש חופש בחירה. במאה ה- 19 גדלה החשיבות של **ההמון**, שרצה להשתחרר מהמשטרים האבסולוטיים והחל להניע תהליכים.
- **השפעת הרומנטיקה** - התנועה הציונית, בדומה לתנועות הלאומיות האחרות, הושפעה מהתנועה הרומנטית והדגישה את המאפיינים המייחדים של העם היהודי. הציונות, בהשפעת הרומנטיקה, ביטאה געגועים לעבר, להיסטוריה של העם היהודי, בעיקר לתקופת בית שני. התנועה הדגישה את גיבורי העם שסימלו מאבק לעצמאות ולגבורה כמו המכבים ובר כוכבא.
- **תופעת החילון** - יהודים ולא יהודים החלו להתרחק מן המסגרות המסורתיות. מעמדן של הדת ושל הכנסייה, ירד. מסגרות אלה לא נעלמו, אלא איבדו את כוחן והשפעתן. המסגרת הדתית הפסיקה להיות המסגרת היחידה שהשפיעה על כל תחומי החיים. בלי החילון לא הייתה נוצרת תופעת הלאומיות. בקרב היהודים, יצר תהליך **החילון** חשיבה רציונאלית והבנה שאין לחכות למשיח כדי להקים מדינה.

2. מטרה לאומית משותפת:

- המטרה של כל התנועות הייתה **הקמת מדינת לאום עצמאית וריבונית על קרקע ספציפית, משוחררת משיעבוד של שלטון זר.** התנועות חתרו לעצמאות לאומית, לשחרור לאומי ולמימוש ריבונותם במדינה אחת.

- **<u>התודעה הלאומית</u>** החלה להתפתח ונוצרו **סמלים לאומיים** כמו דגל, המנון וכדומה. כל התנועות השתמשו **בטיפוח התודעה הלאומית כמכשיר להשגת תמיכה במאבק הלאומי**. כל אחת מהתנועות הלאומיות חיפשה את **השורשים הקדומים של העם** וניסתה להציג חיבור אליו בעזרת סיפורים, שירה, ציור ועוד. סיפורי גבורה על לוחמים קדומים, כמו סיפוריו של דה-אמיציס באיטליה ("הלב"). בדומה לתנועות לאומיות אחרות, טיפחה התנועה הציונית את המיתוס של הגיבור הקדום - בר כוכבא (ל"ג בעומר), יהודה המכבי (חנוכה).

3. <u>דפוסי ההנהגה:</u>

מנהיגים כריזמטיים ומשכילים, ממעמד הביניים-הגבוה, שהחלו לצמוח **בזכות מעשיהם** ולא בזכות ירושה או מעמד. <u>המשותף לכל המנהיגים</u> : הם הקרינו ביטחון והאמינו שהם יכולים לבצע את השינוי. חלקם היו בעמדות דת בכירות, חלקם סופרים ומשוררים.

השכבה שמנהיגה את המאבק היא תמיד שכבת האינטליגנציה, שמפרסמת כתבים וסוחפת אחריה המונים. בדומה לתנועות לאומיות אחרות, גם את התנועה הציונית הנהיגה **<u>שכבת האינטליגנציה</u>** היהודית-אנשים משכילים, שהצליחו לסחוף אחריהם המונים, כמו: פינסקר, הרצל, אחד העם, נורדאו, רופין ועוד.

4. <u>הדרכים שנקטו התנועות להשגת מטרותיהן:</u>

רוב התנועות הלאומיות הבינו כי **תמיכה של משטרים של מעצמות גדולות** יכולה לסייע להן. למשל, חברי התנועה הלאומית ביוון נעזרו באימפריה הבריטית, בצרפתים וברוסים.

גם היהודים הבינו שהם זקוקים להכרת המעצמות במטרה להגשים את מטרותיהן. הציונות קיבלה עזרה <u>מהבריטים</u>. הפעילות הדיפלומטית היוותה כלי מרכזי בהשגת יעדי התנועה הלאומית הציונית. כך היה במאבקו של הרצל לקבלת הכרה להתיישבות היהודית בארץ ישראל - **הצ'ארטר**, ובהשתדלות של גורמים יהודים רבי השפעה לקבל את **הצהרת בלפור**.

כמו כן, ניסתה התנועה הציונית **לבנות תדמית בינלאומית** ומימשה זאת על ידי **הקמת מוסדות**, על ידי **יצירת סמלים** שעזרו לה להפיץ את האידיאולוגיה ועל ידי כינוסם של **הקונגרסים הציוניים**.

5. <u>חילוקי דעות וקשיים בתוך התנועות:</u>

הדרך לבניית התנועה הלאומית האירופית והדרך של התנועה הלאומית היהודית היו **מלוות בחילוקי דעות בין החברים השונים בתוך התנועה**. בתוך התנועות הלאומיות היה מאבק בין ליברלים לשמרנים, בין דתיים (הכנסייה) לחילוניים.

גם בתנועה הלאומית היהודית הייתה מחלוקת לא רק בין הגישות השונות, אלא גם בתוך כל גישה. היו מספר **זרמים** אשר ייצגו דעות שונות: ציונות מדינית, מעשית, סינתטית, סוציאליסטית, דתית. הוויכוח הבולט: פולמוס אוגנדה.

פרק שלישי:

בונים מדינה יהודית ודמוקרטית במזרח התיכון

1. המאבק להקמת המדינה ומלחמת העצמאות

בשנים 1945 - 1949

מאבק היישוב היהודי בשלטונות המנדט הבריטי

בתחומים: מאבק צבאי, העפלה והתיישבות

<u>מאבק היישוב מתבטא בפעולות בתחומים שונים שבוצעו ב-זמנית:</u> מאבק בתחום הצבאי, בתחום העלייה / ההעפלה ובתחום ההתיישבות.

1. המאבק הצבאי

- **הקמת "תנועת המרי העברי":**

גורמים, דרכי פעולה, מבצעים עיקריים, נסיבות פירוקה

במשך כל שנות מלחמת העולם השנייה לא ביטלו הבריטים את "הספר הלבן" של 1939, למרות שיתוף הפעולה ההדוק של היישוב עם השלטונות הבריטיים בא". במהלך המלחמה ולאחריה, ציפה היישוב לביטול הספר הלבן ולפתיחת שערי א"י בפני פליטי השואה. אולם **הצהרת בווין**, הקוראת לפליטי השואה לחזור לארצם ומולדתם באירופה, ו**סירובה של בריטניה לקלוט 100,000 עקורים בא"י** - הולידו בקרב הנהגת היישוב את הצורך לצאת במאבק צבאי נגד הבריטים ולפתוח במגעים ראשונים בין ה"הגנה" לבין הארגונים ה"פורשים" (האצ"ל והלח"י).

כך הוקמה **"תנועת המרי העברי"** – מסגרת משותפת לשלושת ארגוני המחתרת: ה"הגנה", האצ"ל והלח"י. התנועה הייתה **תחת פיקוח מלא של הסוכנות היהודית**. בשל סירוב האצ"ל לפיקוד אחיד, הושג הסדר לפיו לא יהיה איחוד מלא, אלא תוקם ועדה משותפת - **"ועדת X"** שתפקידה יהיה לכפות

משמעת על שלוש המחתרות ולאשר את תכניות הפעולה של תנועת המרי העברי. כלומר, כל מחתרת פעלה בנפרד, אך הייתה כפופה למשמעת ועדת X.

תנועת המרי פעלה כ - 10 חודשים וביצעה כמה פעולות נגד הבריטים:

- **הפריצה למחנה המעצר בעתלית** (9/10/1945) – כמאה אנשי פלמ"ח פרצו למחנה בו היו כלואים 200 מעפילים, השתלטו על המחנה, העלו אותם על משאיות תוך כוונה לפזר אותם בין יישובי הסביבה. בסופו של דבר, הגיעו רק עד קיבוץ יגור.
- **"ליל הרכבות"** (1/11/1945) – תנועת המרי חיבלה ב - 153 מסילות ברזל, וגם פגעה בספינות משמר בריטיות שנלחמו נגד המעפילים היהודיים.
- **תקיפה של תחנות משטרה בריטיות** (25/11/1945) – תחנות המשטרה בגבעת אולגה ובסידני עלי (ליד הרצליה), היו מוקדי מלחמה שבהן נלחמו הבריטים נגד ההעפלה.
- **התקפה על מרכזי הבולשת הבריטית**
- **פיצוץ הראדאר על הר הכרמל** – כדי להקשות על הבריטים לזהות את אוניות המעפילים שמתקרבות לחופי הארץ.

בתגובה לפעולות, הקיפו חיילים בריטיים את הישובים היהודיים באזור. הם האשימו את התושבים בכך שהשתתפו בפעולות. היהודים ניסו להתנגד, והבריטים הרגו שמונה אנשים.

התגובה ביישוב היהודי - ויכוח בין המתונים לאקטיביסטים: **המתונים** טענו, שצריך להתרכז בעלייה ובהתיישבות. האקטיביסטים **טענו, שצריך להחריף את המאבק נגד הבריטים.**

בחודש אפריל 1946, הבין היישוב בארץ שהממשלה הבריטית החליטה **לדחות את מסקנות הוועדה האנגלו-אמריקנית**, לפיהן יש לאפשר ל- 100,000 פליטים יהודים לעלות לארץ. בשלב זה החליטה תנועת המרי העברי **להמשיך בפעולות נגד הבריטים** ואפילו להחריף אותן:

- ב10- ביוני 1946, תקף האצ"ל את **תנועת הרכבות** וגרם נזק חומרי כבד לממשלה הבריטית.
- **"ליל הגשרים"** (16 ביוני 1946) – יחידות פלמ"ח תקפו 11 גשרים המחברים בין ארץ ישראל למדינות השכנות. גם הפעולה הזו גרמה נזק כבד לבריטים, אולם נהרגו בה 14 לוחמים יהודים.
- **פיצוץ בתי המלאכה של הרכבת בחיפה** – פעולה שבוצעה ע"י הלח"י ונהרגו בה 11 אנשים.

התגובה הבריטית - **"השבת השחורה":** ביום שבת, ה29- ביוני 1946, עצרו הבריטים 2,700 אנשים וכלאו אותם במחנות מעצר ברחבי הארץ. הבריטים ערכו חיפושים בכל הארץ, וגילו את **מחסן הנשק המרכזי של ה"הגנה" בקיבוץ יגור**. הם עצרו רבים ממנהיגי היישוב וכלאו אותם במחנה המעצר בלטרון.

"השבת השחורה" הייתה המכה הקשה ביותר מצד הבריטים במשך 30 שנות המנדט הבריטי בארץ ישראל.

לאחר "השבת השחורה" קבעו ראשי ה"הגנה", כי כוח הארגון לא נשבר. הם תכננו פעולות נוספות שנועדו לכל שלוש המחתרות. האצ"ל התבקש לדחות את הפעולה המתוכננת כדי לשמור על אחדות תנועת המרי. אולם, מנחם בגין, ראש האצ"ל, המשיך לתכנן את מבצע **פיצוץ מלון המלך דוד**.

ב - 22 ביולי, הצליח הארגון להחדיר למלון כדי חלב ממולאים בחומר נפץ. לפני הפיצוץ הודיע האצ"ל להנהלת המלון לפנות את האנשים, אך הבריטים לא התייחסו לאזהרות.

בפיצוץ נהרס האגף הדרום-מערבי של המלון, ונהרגו 25 בריטים, 17 יהודים ו – 40 ערבים.

<u>בחודש יולי 1946 פורקה "תנועת המרי העברי":</u>

1. **פיצוץ מלון המלך דוד** גרם, במישרין, לפירוק התנועה.
2. **"השבת השחורה"** הוכיחה שאין טעם להמשיך בפעילות נגד הבריטים, מפני שכל היישוב היהודי נמצא בסכנה.
3. מרגע שהוקמה תנועת המרי העברי, ליוו **חשדנות והססנות** את פעולות המחתרות: ה"הגנה" חשדה ב"פורשים", ואצ"ל ולח"י חשדו ב"הגנה" שתאלץ אותם לקבל את מרותה.

פעילותה של "תנועת המרי העברי" נמשכה כעשרה חודשים, והיוותה הישג חשוב לעוצמתו הצבאית של היישוב היהודי, אשר הוכיח את כושרו המבצעי נגד הצבא הבריטי.

חשיבותה של תנועת המרי היא **במאבק היישוב היהודי כולו תחת קורת גג אחת**, וכמו כן, **בתשתית הצבאית** והכנת היישוב למאבקו בערבים ב - 1948.

• מאבק צמוד ומאבק רצוף –

מאפייני כל מאבק והבהרת השוני בינהם

בעקבות אירועי "השבת השחורה" ופיצוץ מלון "המלך דוד", התחדד בקרב ההנהגה הציונית הויכוח בדבר אופי המאבק אותו יש לנקוט מול הבריטים. באוקטובר 1946 התקיימה בפריז ישיבה של הנהלת הסוכנות היהודית בפריז. בישיבה הוחלט, שיש להתרכז בעיקר **<u>במאבק מדיני</u>** שמטרתו לזכות בתמיכת ארצות הברית בשאלת הקמת המדינה העברית. כמו כן, הוחלט להתרכז **<u>"במאבק צמוד"</u>** שפירושו: **הפסקת המאבק המזוין בשלטון הבריטי והתמקדות בנושאי העפלה והתיישבות**.

ארגון **"ההגנה"**, שהיה כפוף למוסדות הלאומיים, קיבל על עצמו את העיקרון של **"המאבק הצמוד".** אך ארגוני **ה"אצ"ל" וה"לח"י"**, שלא קיבלו על עצמם את מרות המוסדות הלאומיים, ונחשבו ל**"פורשים"**, המשיכו ב**"מאבק רצוף"** שפירושו: **פגיעה מתמשכת במוסדות שלטון המנדט הבריטי בארץ ישראל ונציגיו.**

תומכי **<u>"המאבק הצמוד"</u>** הצדיקו מאבק שבא **<u>בתגובה להתגרות</u> הבריטים או נקיטת פעולות ביוזמת היישוב, שאינן פוגעות בבריטים**. הם נמנעו מלתמוך בפעולות שתמכו בבריטים.

למשל, תמכו המתונים בהורדת מעפילים, אך גינו פגיעה במסילות ברזל ומחנות צבא.

טענותיהם:

1. היישוב אינו מסוגל להתמודד עם בריטניה, ופעולות אלימות ימיטו שואה על היישוב.
2. ההתיישבות וההעפלה הן המאבק החשוב נגד הבריטים.
3. הימנעות מטרור נגד הבריטים תזכה את היישוב באהדת העולם.
4. השימוש בטרור ובמבצעים יזומים יטשטשו את ההבדלים בין מחנה הפועלים לבין הארגונים "הפורשים" (האצ"ל והלח"י).

תומכי **"המאבק הרצוף"** טענו, שאין להסתפק רק בהעפלה ובהתיישבות, אלא **להשתמש גם בכוח צבאי** ולפגוע בכל המטרות הקשורות בספר הלבן: גשרים, ראדאר, ספינות ותחנות משטרה, שדות תעופה, מסילות ברזל וכו'.

הם האמינו כי יש לנקוט בדרך דיפלומטית, להמשיך בהעפלה ובהתיישבות, אך לא לוותר על דרך המאבק המזוין.

כאמור, ה"הגנה", שהייתה כפופה למרות הלאומית, קיבלה על עצמה לנהל "מאבק צמוד" – להתמקד בנושאי ההעפלה וההתיישבות. לעומת ה"הגנה", המשיכו האצ"ל והלח"י במאבק מזוין – "מאבק רצוף" בכל היעדים הבריטיים.

אצ"ל ולח"י יצאו מחוזקים מ"תנועת המרי העברי": היישוב הורגל לראותם כגופים "לגיטימיים", והם זכו לאהדה בעיקר בקרב בני הנוער.

מספטמבר 1946 ועד אוקטובר 1947 ביצעו שני הארגונים מספר מבצעים, שהצליחו לערער את שיווי המשקל של הצבא הבריטי בארץ: הם תקפו מחנות צבא, תחנות משטרה, קווי תחבורה, ומתקני נפט –בכמה מקומות בארץ. הלח"י גם תקף רכבות ופוצץ מכלי דלק בבתי הזיקוק בחיפה.

המבצע הנועז ביותר היה **הפריצה לכלא עכו** ע"י אנשי אצ"ל. בכלא ישבו עשרות אסירים חברי המחתרות, אשר נידונו לתקופות מאסר ולהוצאות להורג. האסירים פוצצו את שערי הברזל באמצעות חומר נפץ שהוברח פנימה, ונמלטו. הבורחים נתקלו בבריטים, ובקרב שהתפתח נהרגו 5 חברי אצ"ל.

שלושה חברי אצ"ל שנתפסו, נידונו למוות. האצ"ל חטף שני סרג'נטים (סָמַלִים) בריטים ואיים להוציאם להורג אם לא ישוחררו חבריו. למרות פניות היישוב והאו"ם להימנע מהריגת אנשי האצ"ל, הם נתלו בכלא עכו. למחרת, נמצאו שני **הסרג'נטים** תלויים בחורשה ליד נתניה.

אנשי האצ"ל היו גאים במעשיהם, אבל היישוב היהודי גינה את המעשה. ראשי הסוכנות היהודית לא הסכימו עם דרכם של האצ"ל והלח"י. הם האמינו שצריך להמשיך לנסות לפעול בדרכים מדיניות.

הם אף חששו שאם היישוב יצטרף למאבק האלים נגד הבריטים – זה יסכן את קיומו.

החל מקיץ 1946 השתנתה המדיניות הציונית, והמאבק נגד הבריטים התרכז בשני תחומים: העפלה והתיישבות.

2. ההעפלה – המאבק להבאת עולים לארץ

<u>העפלה</u> - עלייה בסתר של יהודים מארצות הגולה לארץ ישראל, בימי המנדט הבריטי, למרות האיסור מצד השלטונות. העלייה הבלתי חוקית לארץ נולדה במטרה לצאת נגד מדיניות "הספר הלבן" אשר הגביל את העלייה לא"י.

המעפיל היהודי ניסה להוכיח לבריטים ולעולם כולו, כי העלייה לא"י זו זכותו הלגיטימית, שאינה זקוקה לאישורים או להסכמות פוליטיות של עם זה או אחר.

המעפילים היו אותם עקורים ששהו במחנות באירופה ואשר שאפו להגיע לא"י בכל דרך.

<u>הקשיים של מפעל ההעפלה:</u>

1. תגובת הבריטים:

הבריטים ניסו למנוע את עלייתם של ניצולי השואה לא"י בכל דרך אפשרית. הם מנעו את כניסתם לארץ ע"י אי מתן אשרות כניסה, ניסו למנוע את יציאתם מארצות המוצא באירופה ומנעו את ירידת העולים בחופי א"י.

הבריטים סגרו את שערי א"י ועשו שימוש בתחנות מכ"ם, שיגרו מטוסי סיור וספינות ועצרו כל ספינה חשודה.

2. היעדר מיומנות וידע:

האנשים שארגנו את מבצעי העלייה, לא הכירו את הים ולא ידעו לנווט סירות. הם נזקקו לסיוע מקצועי של ימאים זרים – חלקם התנדבו וחלקם עשו זאת תמורת כסף רב.

3. בעיות מימון:

מפעל ההעפלה נזקק לסכומי כסף אדירים לרכישת האוניות או חכירתן, קניית ציוד ומזון, תשלום למלחים הזרים ותשלומי שוחד במעברי הגבול. היישוב הצליח לגייס תרומות מכל תפוצות העם היהודי.

<u>היקף התופעה:</u>

- **במהלך מלחמת העולם השנייה** הצליחה אונייה אחת להגיע בשלום לחופי הארץ. 6 אוניות טבעו בדרכן, 9 הופנו למקומות אחרים, בעיקר לאיסטנבול, ו-10 אוניות נתפסו ע"י הבריטים.
- **מסוף מלחמת העולם השנייה** ועד הקמת המדינה יצאו מאירופה **65 אוניות מעפילים**, ועליהן 85,000 מעפילים. רוב האוניות יצאו מנמלי איטליה, דרום צרפת, יוון, בולגריה ורומניה. **רק 19** מהן הצליחו לעבור את המחסום של הבריטים (לאנשים אלה מותר היה להיכנס לארץ רק על חשבון **מכסת רישיונות העלייה** שבריטניה קבעה), וכל השאר נתפסו והמעפילים נעצרו במחנה המעצר שבעתלית.

בין ינואר 1946 ועד מאי 1948 ניסו להגיע לחופי ישראל 58 אוניות מעפילים. 46 מהן נתפסו ע"י הבריטים, 39 מתוכן נשלחו לקפריסין, לאחר שבאוגוסט 1946 החמירו הבריטים את מדיניותם,

ושלחו את המעפילים למחנות מעצר בקפריסין. הם הוחזקו בקפריסין עד הקמת המדינה, ורק אז עלו לארץ.

סיפור ההעפלה המפורסם ביותר היה של האונייה **"אקסודוס – יציאת אירופה תש"ז"**. האונייה יצאה מנמל בדרום-צרפת ביולי 1947, כשעליה יותר מ-4,500 מעפילים.
בניגוד לחוק הבינלאומי, תקפו אותה משחתות בריטיות מחוץ למים הטריטוריאליים של ארץ ישראל.
בקרב הזה נהרגו 3 מעפילים ועוד עשרות נפצעו.
האונייה נגררה לחיפה והבריטים החליטו לגרש את הנוסעים בחזרה לאירופה, במקום למחנות המעצר בקפריסין. הם העלו את הנוסעים בכוח על אוניות גרוש בריטיות, שהפליגו לצרפת, לנמל שממנו יצאה "אקסודוס" בהתחלה.
הנוסעים התנגדו בכל הכוח לכך שיורידו אותם מן האוניות, ואחרי 24 ימים הם הפליגו לנמל המבורג שבצפון-גרמניה.
ב-8 בספטמבר 1947 הורידו הבריטים בכוח את המעפילים. פרשה זו התפרסמה בכל העולם, ומאות עיתונאים מעיתונים חשובים בעולם, ראו כיצד החיילים הבריטים גוררים בכוח את המעפילים היהודיים.
המאבק בין המעפילים לבריטים נשא, לעיתים, אופי אלים. ככל שגברה ההתנגדות היהודית והאלימות הבריטית, כך גברה האהדה בקרב אומות העולם כלפי העם היהודי ומאבקו להגיע למולדתו בכל מחיר. כך הפכה ההעפלה לנשק פוליטי כנגד הבריטים.

לסיכום:
המאבק המתמשך להבאת מעפילים לא"י למרות המדיניות המגבילה של הבריטים, היה כרוך במאמצים רבים, שכללו את רכישת האוניות, ארגון הצוות, ארגון העולים המוכנים לעלות, המסע, מבצע הורדת המעפילים לחוף והסתרתם בקיבוצים.

3. המאבק בתחום ההתיישבות

הקמת נקודות התיישבות חדשות הייתה חלק מהמאבק של היישוב היהודי בשלטון הבריטי עוד משנות השלושים (חומה ומגדל). **המטרות בתחום זה היו :**

א. מלחמה **במדיניות "הספר הלבן" השלישי** (1939) **ובחוק הקרקעות** (1940) שאסרו רכישת קרקעות ע"י יהודים במקומות רבים.

ב. שאיפה להגשים את **הרעיון הציוני** ואת **בניין הבית הלאומי** - העלייה וההתיישבות היוו חלק מרכזי בבניין הבית הלאומי.

ג. ההתיישבות באה **לקבוע עובדות בשטח** כדי להרחיב את מעגל ההתיישבות **ולקבוע את גבולות המדינה העתידיים** - הגבול יעבור מעבר לאזורים בהם יהיו יישובים יהודים.

ד. הפעילות ההתיישבותית התמקדה באזורי הספר, שהיו ריקים מיהודים, ובכך חשיבותה האסטרטגית – מניעת ניתוקם של יישובים מבודדים.

שתי דוגמאות בולטות ביותר בנושא המאבק בתחום ההתיישבות היו:

- **סמל המאבק להתיישבות – פרשת ביריה:** בתחילת 1945 הוקמה התיישבות ביריה שליד צפת במטרה לחזק את ההתיישבות בגליל העליון, ע"י גרעין של "בני עקיבא". בתחילת 1946, בעקבות פעולת חבלה של תנועת המרי העברי ליד ביריה, עצרו הבריטים וכלאו את כל אנשי ביריה, וכוחות בריטים החזיקו ביישוב. היישוב העברי החליט להגיב ולא להשאיר את ביריה בידי הבריטים. מאות מבני "תנועת הנוער העובד" יחד עם מתנדבים, עלו והשתלטו על ביריה. הבריטים שלחו כוחות צבא שכבשו את ביריה ובפעם השנייה המקום נהרס. הוחלט שוב לארגן עלייה המונית של אלפי אנשים לגליל וביריה הוקמה בפעם השלישית. הפעם הבריטים נאלצו לוותר וביריה נשארה בידי היישוב היהודי. ביריה הפכה סמל להתיישבות והמאבק של היישוב היהודי להתיישב בארצו בכל מחיר.

- **"מבצע י"א הנקודות" / "אחד עשר היישובים":** כאשר התפרסמה תכנית מוריסון-גריידי, לפיה תחולק א"י לשלושה אזורי שליטה, כאשר הנגב יימצא תחת שליטה בריטית - החליטו ראשי היישוב להעמיד את מפעל ההתיישבות בנגב בראש סדר העדיפויות. בערב יום הכיפורים של שנת 1946, הוקמו בלילה אחד 11 יישובים במתכונת "חומה ומגדל". כל יישוב מנה 30 איש. בין היישובים שהוקמו היו שובל, חצרים, נבטים, משמר הנגב ועוד.

המטרה המרכזית הייתה מדינית - קביעת גבולות המדינה העתידית, כך שהנגב יהיה כלול בתחומי המדינה. **במשך שנות המלחמה הוקמו 46 יישובים ובשנים 1945-1947 הוקמו עוד 50 יישובים.**

ד. העברת שאלת ארץ ישראל לאו"ם

שיקולי הבריטים בהעברת שאלת א"י לאו"ם
(שיקולי מדיניות חוץ ופנים)

הנשיא האמריקני, טרומן, הודיע שהוא תומך בדרישה הציונית להעלות לארץ 100,000 יהודים ולהקים מדינה יהודית בחלק מא"י. הבריטים, כמובן, לא שמחו לשמוע שזוהי עמדת ארה"ב, מפני שלא רצו לאפשר את עלייתם של היהודים לא"י.

ב -15 בפברואר 1947 הודיע בווין, שר החוץ הבריטי, באופן מפתיע, על העברת שאלת ארץ ישראל לאו"ם. הבריטים טענו, שהם אינם מתכוונים לוותר על המנדט בא"י. הכוונה היא רק לקבל את עצת האו"ם.

<u>על החלטה זו של בריטניה השפיעו מספר שיקולים</u>:

1. <u>הדיונים בשאלת א"י יצרו קרע בין בריטניה לארה"ב</u> (במיוחד מסקנותיה של הוועדה האנגלו-אמריקנית) - דבר שבריטניה לא יכלה להרשות לעצמה. למרות שבריטניה הייתה בין המדינות המנצחות במלחמת העולם השנייה, היא איבדה מעוצמתה הצבאית והכלכלית במהלך המלחמה. בריטניה הייתה חייבת לשקם את כלכלתה ולקלוט 5 מיליון חיילים שחזרו הביתה אחרי המלחמה. ניהול א"י והמשך המנדט הבריטי שם, הכבידו מאוד על בריטניה מבחינה כלכלית, **והיא נזקקה לעזרתה של ארה"ב.** לכן היא חששה להגביר את המתח בינה לבין ארה"ב, וקיוותה שאם תעביר את שאלת א"י לאו"ם – ארה"ב תתמוך בה.

2. <u>דעת הקהל בבריטניה</u> – האופוזיציה (המפלגה שאינה נמצאת בשלטון) בראשותו של וינסטון צ'רצ'יל, וחלק מדעת הקהל בבריטניה, דרשו להחזיר את הבנים – החיילים הבריטים שמשרתים בא"י, הביתה. הטענה בבריטניה הייתה, **שהמלחמה בא"י היא חסרת תכלית**, נהרגים בה חיילים בריטים במעשי טרור של המחתרות היהודיות, והדבר הנורא מכל הוא, שהחיילים הבריטים נלחמים נגד מעפילים ניצולי שואה.

3. <u>מעמדה של בריטניה במזרח התיכון וכוחו של האו"ם</u> - ממשלת בריטניה שאפה לחזק את קשריה עם המדינות הערביות במזה"ת, וסברה, כי כאשר האו"ם, כארגון בינלאומי, יכפה עליה הסכם בעניין א"י - הקשרים בינה לבין העולם הערבי לא ייפגעו. מאידך, סברה בריטניה כי האו"ם, שהוקם רק ב-1945, לא יוכל לפתור את בעיית א"י, בשל היותו ארגון חסר ניסיון. במצב כזה, תתבקש בריטניה להמשיך לשלוט על א"י, ואז תוכל לבצע את מדיניותה ביתר קלות.

4. <u>החלטת בריטניה לצאת מהודו</u> - השליטה על א"י הייתה חשובה לבריטניה כי באמצעותה היא הבטיחה לעצמה את הדרך להודו, המושבה שנחשבה ל"יהלום שבכתר" האימפריה הבריטית. אך כאשר בריטניה החליטה לצאת מהודו, וזו הפכה למדינה עצמאית באוגוסט 1947, פחתה חשיבות השליטה על א"י מבחינת הבריטים.

5.<u>ייאוש ממציאת פתרון מדיני</u> - היהודים סירבו לוותר על הקמת מדינה יהודית, והערבים התנגדו בקיצוניות לכל פשרה אפשרית. הבריטים הבינו, כי **בכל הסדר עתידי צפויה מלחמה קשה בין הצדדים** שתביא להרוגים רבים ולעלויות כלכליות גבוהות.

6. <u>מאבק המחתרות היהודיות נגד המנדט הבריטי</u> - פעולות "תנועת המרי העברי" ופעולות הטרור מיררו את חיי הבריטים בארץ, ובווין ביקש מוצא של כבוד באו"ם. המאבק הצבאי של האצ"ל והלח"י **התיש את שלטונות המנדט** וחייב אותם להחזיק צבא גדול שעלה כסף רב.

הדיון בעצרת הכללית של האו"ם – עמדתן של בריה"מ וארה"ב

<u>הרקע לעמדתן של ארה"ב ובריה"מ – "המלחמה הקרה":</u>

במהלך מלחמת העולם השנייה, **ברית המועצות וארה"ב שיתפו פעולה** למען המטרה המשותפת – **הכנעת הנאצים**. בתום המלחמה שתי המעצמות ניצבו זו מול זו כאשר כל אחת מעוניינת **בעליונות מדינית בעולם**.

חילוקי הדעות ביניהם יצרו **עימות עולמי** שנמשך עד סוף שנות ה-80, ובא לידי ביטוי בכל תחומי החיים – **מדיני, פוליטי, צבאי, כלכלי, אידיאולוגי ותרבותי**. העימות הזה נקרא **<u>"המלחמה הקרה".</u>** זו הייתה **מלחמה שכללה את כל תחומי החיים, אך היא הייתה <u>מלחמה ללא שימוש בנשק</u>.**

המלחמה הקרה התנהלה באזורי מתיחות באירופה, באסיה, באפריקה, בדרום אמריקה וגם במזרח התיכון.

<u>ארה"ב ובריה"מ ייצגו שתי גישות חברתיות ופוליטיות, השונות בתכלית זו מזו:</u>

- **ארה"ב** היא **דמוקרטיה ליברלית, חוקתה מכירה בחירויות הטבעיות של כל בני האדם, ורשויות השלטון במדינה מאזנות ומרסנות זו את זו.** ה**כלכלה הליברלית-קפיטליסטית** מעודדת את התחרות, את היוזמה הפרטית ואת השוק החופשי.

- **בריה"מ** היא מדינה **קומוניסטית טוטליטרית** שרצתה להקים **משק סוציאליסטי**. בראש המדינה עמד מנהיג חזק ששלט בכל תחומי החיים במדינה: כלכלה, צבא וביטחון, תקשורת ותרבות.

אמנם, האידיאולוגיה הקומוניסטית חתרה להקמת חברה שישררו בה שוויון וצדק חברתי, אבל רעיונות אלה לא הוגשמו. זכויות האדם נרמסו והטרור והכפייה שלטו במדינה. השלטון המרכזי תכנן בקפידה את חיי הכלכלה וחיסל כל גילוי של יוזמה חופשית.

בעקבות חילוקי הדעות הללו ומידת ההשפעה שהייתה לכל אחת מהמעצמות, נוצרו בעולם שני "גושים" מרכזיים:

- **הגוש המזרחי (הקומוניסטי-טוטליטארי)** – מדינות בשליטת **בריה"מ** או בהשפעה שלה – בעיקר מדינות מזרח-אירופה ומספר מדינות באסיה.
- **הגוש המערבי (הקפיטליסטי-דמוקרטי)** – מדינות המתנגדות לאידיאולוגיה הקומוניסטית. מדינות ליברליות (חופשיות) ודמוקרטיות, בהשפעת ובהנהגת **ארה"ב** – בעיקר מדינות מערב-אירופה, אבל לא רק הן.

בשנים 1946 - 1947 הקימה בריה"מ **מדינות חסות שהיו גרורותיה לאורך גבולותיה המערביים**, וייסדה בהן משטרים קומוניסטיים: גרמניה המזרחית, פולין, צ'כוסלובקיה, הונגריה, רומניה, בולגריה, אלבניה, יוגוסלביה. אולם, בריה"מ לא הסתפקה ב**"חגורת הביטחון"** הזאת ושאפה להרחיב את השפעתה המדינית, הצבאית והכלכלית, ולהפיץ את האידיאולוגיה שלה גם אל **מדינות הגובלות אליה מדרום**: איראן, תורכיה ויוון. מדינות אלה הפכו למוקדי המתיחות של ראשית המלחמה הקרה.

ארה"ב ראתה עצמה **אחראית לבלימת התפשטות הקומוניזם** ו**לחיזוק המשטרים הדמוקרטים** הקיימים, בעיקר באירופה. היא פיתחה את **"דוקטרינת טרומן"** במטרה **לסייע למדינות נחשלות** ולחסל בהן את הרעב והעוני - הגורמים לפריחת משטרים טוטליטריים. כמו כן, סייעה ארה"ב **לשקם את כלכלתן של המדינות הדמוקרטיות**, ובכך - לחזק את המשטרים הדמוקרטיים בהן, באמצעות **"תכנית מרשל"**.

מאפיין מרכזי של המלחמה הקרה היה החִיץ שנוצר בין מזרח אירופה למערבה, וכונה **"מסך הברזל"**. "מסך הברזל", שבריה"מ הייתה אחראית ליצירתו, חצץ בין המדינות הקומוניסטיות - מדינות הגוש המזרחי, לבין המדינות הדמוקרטיות - מדינות הגוש המערבי. הוא נועד לחסום את מזרח אירופה בפני חדירת תרבות, כלכלה ורעיונות מערביים.

עמדת ברית המועצות:

- **נאום גרומיקו כביטוי לעמדת בריה"מ:**

שאלת ארץ ישראל עלתה במושב מיוחד של עצרת האו"ם באפריל 1947, והוקמה וועדת חקירה מיוחדת לשאלת א"י - וועדת אונסקו"פ (הרחבה בהמשך).

עוד לפני סיום המושב המיוחד של האו"ם, נאם **שר החוץ הרוסי, אנדריי גרומיקו,** נאום, שבו הביע בשם ממשלתו **אהדה לשאיפות הלאומיות של היהודים לבנות את ביתם הלאומי בארץ ישראל. הוא טען שיש לבטל את המנדט על הארץ ולהעניק לארץ עצמאות.**

הנאום הפתיע את כל משתתפי העצרת. הייתה זו הפעם הראשונה שבה בריה"מ הביעה יחס חיובי לשאיפות הלאומיות היהודיות. בנאומו זה העלה שר החוץ על סדר היום הבינלאומי גם את שאלת חלוקת הארץ:

א. תמיכה בהקמת **מדינה ליהודים**.

ב. הוא הודיע, כי **בריה"מ תומכת בהקמת מדינה דו-לאומית, יהודית-ערבית,** עם זכויות שוות ליהודים ולערבים.

ג. במידה ושני העמים לא יסכימו להקמת מדינה דו-לאומית, צריך **לשקול את האפשרות לחלק את פלשתינה לשתי מדינות עצמאיות ואוטונומיות –אחת יהודית ואחת ערבית, זו לצד זו.**

הכרזה זו עוררה **תדהמה,** כי **עד אותו זמן בריה"מ לא תמכה בהקמת מדינה ללאום היהודי**. אין ספק, שהצהרה זו תרמה להחלטת האו"ם. בעקבות תמיכת בריה"מ, הלכו גם **כל מדינות הגוש הקומוניסטי** (=הדמוקרטיות העממיות).

- **המניעים למדיניותה של בריה"מ (ההסברים למדיניות הסובייטית):**

1. גרומיקו דיבר על **מצוקת העם היהודי** ועל הסבל שנגרם לו במלחמת העולם השנייה ו**השואה,** בה הושמדו היהודים פיזית, כמעט לחלוטין. הוא אף הדגיש את סבלם של **הפליטים** שנמצאים במחנות העקורים וממשיכים לסבול מעוני ומחסור. גרומיקו היפנה אצבע מאשימה כלפי אומות העולם שאפשרו את שואת העם היהודי.

2. **<u>הרצון של בריה"מ להחליש את כוחה של בריטניה במזרח התיכון</u>** ולהשפיע בעצמה על האזור. בריה"מ <u>תמכה בגירוש הבריטים מא"י</u> וקיוותה כי המדינה שתקום בא"י תהיה ידידותית כלפי בריה"מ - דבר שיקל על חדירתה לאזור המזרח התיכון.

3. **<u>ליישוב היהודי בא"י היו מאפיינים סוציאליסטיים</u>**, שבאו לידי ביטוי בהקמת הקיבוצים. בריה"מ קיוותה שמדינת ישראל שתקום בעקבות ההחלטה לתת ליהודים מדינה עצמאית, תהפוך לתומכת של בריה"מ במלחמה הקרה.

4. בריה"מ **<u>סברה שארה"ב תומכת בצד הערבי כדי ליצור חזית אנטי קומוניסטית</u>**, לכן החליטה לנקוט עמדה הפוכה מזו של ארה"ב כדי לגייס את היהודים לצידה.

<u>עמדת ארה"ב והגורמים לעיצובה:</u>

משרד החוץ האמריקאי **התנגד לרעיון חלוקת א"י בין היהודים והערבים**, מחשש שזה יפגע באינטרסים האמריקאים באזור המזרח התיכון (בעיקר בנוגע לנפט ממדינות ערב). ההסכמה האמריקאית לחלוקה ניתנה רק בספטמבר 1947, **שבוע לאחר שבריה"מ הכריזה על תמיכתה ברעיון החלוקה**.

- **<u>מניעי ארה"ב לתמוך בהחלטת החלוקה:</u>**

1. **<u>הידיעה כי הרוסים יתמכו בתכנית החלוקה</u>**, הביאה את שר החוץ האמריקאי מארשל ויועציו לפעול במהירות, מתוך הנחה כי הגשמת החלוקה תשחרר את ארה"ב "מהתסבוכת הארץ ישראלית". להתערבות זו של האמריקנים היה חלק מכריע בגורל ההצבעה באו"ם בכ"ט בנובמבר.
2. ארה"ב תמכה בציונות בשל **<u>שיקולי דעת קהל</u>** – מעשי הזוועה נגד היהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה היו זכורים היטב בארה"ב.

3. מתוך אינטרס בשליטה במזה"ת - **<u>א"י נמצאת במקום אסטרטגי למניעת התפשטות הקומוניזם</u>**.

4. בנוסף, טרומן עמד לפני **בחירות** בארה"ב והיה **<u>זקוק לקולות היהודים</u>**.

חשוב להדגיש כי ל"מלחמה הקרה" הייתה השפעה רבה בשיקולי המעצמות בהצבעה.

הוועדה שהוקמה ע"י האו"ם כדי להציע פתרון לשאלת א"י – וועדת אונסקו"פ – UNSCOP

(**U**nited **N**ations **S**pecial **C**ommittee **o**n **P**alestine)

כאמור, בחודש **אפריל 1947** מינתה עצרת האו"ם את **'וועדת האו"ם המיוחדת לשאלת א"י' – אונסקו"פ**. וועדה זו הייתה צריכה לבדוק את הבעיה ולהציג לאו"ם את מסקנותיה כעבור 5 חודשים.

הרכב הוועדה:

הוועדה הורכבה מנציגים מ-11 מדינות שונות. לאף אחת מהמדינות הללו **לא היה אינטרס במזרח התיכון ובא"י.** הוועדה הייתה **ניטראלית לחלוטין**, ו**המדינות שהשתתפו בה היו**: אוסטרליה, קנדה, הולנד, שוודיה, צ'כוסלובקיה, יוגוסלביה, הודו, איראן, אורוגוואי, גואטמלה (כדאי לקרוא את רשמיו של הנציג בעמ' 88 בספר הלימוד), פרו.

נציגי המעצמות הגדולות – ארה"ב, בריה"מ ובריטניה, לא השתתפו בוועדה.

לערבים וליהודים לא הייתה נציגות בוועדה.

פעילות הוועדה:

ביקורים במחנות **העקורים ובמחנות הפליטים באירופה**, **ביקור בא"י** ופגישה עם ראשי היישוב היהודי. **הערבים לא הסכימו להיפגש עם חברי הוועדה**.

ועדת אונסקו"פ ביקרה באי בחודשים יוני-יולי 1947. בעת ביקורה החל **המאבק של מעפילי האונייה אקסודוס**, ושניים מחברי הוועדה הגיעו לנמל חיפה והיו עדים להעברת המעפילים לאוניות הגירוש.עיתונאים וצלמים שליוו את חברי הוועדה פרסמו ידיעות וצילומים מן האירוע, וכך גם נחשפו האונייה אקסודוס ומאבק המעפילים בכלי התקשורת במדינות שונות.

טענות הצדדים בפני הוועדה:

ערבים - מנהיגי הערבים בא"י **החרימו** את הוועדה משום שלא הסכימו לכל סוג של חלוקה בא"י.

יהודים - וועדת אונסקו"פ שמעה עדויות מפיהם של חלק ממנהיגי היישוב היהודי, כמו **דוד בן-גוריון**:

- **היהודים חייבים מדינה משלהם** על מנת למנוע שואה נוספת.
- הדגשת **הקשר ההיסטורי בין היהודים לבין א"י**.
- **הציונות פיתחה את א"י** ואת היכולת הכלכלית הרבה שיש ליישוב היהודי. הסוכנות היהודית הציגה לוועדה **תכנית חלוקה** לא"י. לפי התכנית הזאת, חלק מהשטחים יהיו של היהודים, חלק של הערבים, וירושלים תישאר אזור בפיקוח בינלאומי.

חברי הוועדה **סיירו במחנות העקורים באירופה** והתרשמו ממצבם הקשה של העקורים. זה היה **הישג למדיניות הציונית, שקשרה בין פתרון בעיית העקורים היהודים באירופה לבין הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל.**

בחודש **ספטמבר 1947** הוועדה סיימה את עבודתה והגישה לעצרת האו"ם **שתי הצעות** – הצעת הרוב והצעת המיעוט.

<u>לפי הצעת הרוב (7 חברים):</u>

א. יש **לסיים את המנדט הבריטי** בארץ ישראל.

ב. יש **לחלק את ארץ ישראל לשתי מדינות עצמאיות לחלוטין**, **ערבית ויהודית**, שיקיימו ביניהן **שיתוף פעולה כלכלי.**

לפי המלצה זו: **המדינה היהודית** – תכלול **62%** משטחי א"י (למרות שהיהודים היו מיעוט בארץ) **המדינה הערבית** – תכלול רק **38%** משטחי א"י.

ג. **ירושלים** תהיה אזור **בינלאומי** בפיקוח האו"ם. אחרי 10 שנים ייבדק שוב המצב וייבחן מחדש מעמדה של העיר.

ד. בשנתיים הראשונות תאושר עלייה של **150,000 יהודים** לא"י.

- **הערבים דחו** את המלצת ועדת אונסקו"פ, ודרשו להקים **מדינה ערבית בכל שטחי ארץ ישראל**.
- **היישוב היהודי והתנועה הציונית הודיעו על קבלת המלצות הוועדה.**
- **הבריטים** הודיעו שהם **מקבלים את המלצות הועדה** אבל הבהירו ש**לא יהיו שותפים ליישומה**. יש הטוענים, כי ההחלטה של וועדת אונסקו"פ הפתיעה את בריטניה, שקיוותה כי האו"ם יתמוך בהמשך שלטונה בארץ ישראל.
- **גם ג'ורג' מרשל, מזכיר המדינה של ארה"ב, תמך בהמלצות הוועדה.**

כעת נערכה המשלחת הציונית יהודית (בראשות משה שרת) להצבעה הגורלית באו"ם על המלצות ועדת אונסקו"פ, ובשבועות שלפני ההצבעה התאמצה המשלחת לשכנע את נציגי המדינות באו"ם להצביע בעד הצעת החלוקה.

החלטת כ"ט בנובמבר
הפעילות הדיפלומטית היהודית לגיוס תומכים בה , תוכנה ומשמעותה

ההכנות של המשלחת הציונית היהודית להצבעה על המלצות וועדת אונסקו"פ, היו בשיאן. עפ"י חוקת האו"ם - החלטות העצרת הכללית יכולות להתקבל רק בתמיכת שני שלישים ממשתתפיה. לכן, בשבועות שלפני ההצבעה התאמצה המשלחת באו"ם, בראשותו של משה שרת, לשכנע את נציגי המדינות להצביע בעד הצעת החלוקה.
הסוכנות היהודית ניהלה **מאמץ דיפלומטי** כבד להעברת ההחלטה בעצרת האו"ם, והפעילה לחצים על נשיא ארה"ב הארי טרומן ועל אישים אחרים בעולם לצורך זה.

ההצבעה באו"ם - 29 בנובמבר 1947 (כ"ט בנובמבר)

העצרת הכללית של האו"ם התכנסה להצבעה על המלצות ועדת אונסקו"פ. הצעת הוועדה הובאה להצבעה אבל בשינויים קלים:

1. שטחה של המדינה היהודית יהיה על **55% משטח ארץ ישראל והמדינה הערבית תתפוס 45%** מהשטח.
2. **סיום המנדט הבריטי עד ה-1 באוגוסט 1948** ומוקדם ככל האפשר, **ופינוי הצבא הבריטי** עד לתאריך זה.
3. **בריטניה תודיע לוועדת הביצוע של האו"ם על התאריך שבו יש בכוונתה לסיים את המנדט**. וועדת הביצוע של האו"ם (ועדת החמישה) מונתה כדי לפקח על ביצוע החלטת כ"ט בנובמבר.
4. **הקמת שתי מדינות לשני עמים**, כלומר הקמת מדינה יהודית עצמאית ומדינה ערבית עצמאית וממשל בינלאומי בירושלים (**ירושלים לא תהיה חלק מן המדינה היהודית** אלא תהיה **עיר בינלאומית** בחסות האו"ם) - ייכונו לאחר שבריטניה תפנה את צבאה מא"י, ולא יאוחר מ-1 באוקטובר 1948.

הצעת החלוקה הובאה לעצרת האו"ם להצבעה, שנערכה ב - 29 בנובמבר (כ"ט בנובמבר) 1947.
תוצאות ההצבעה: **33 מדינות הצביעו בעד, 13 התנגדו ו – 10 נמנעו.**

בעד: אוסטרליה, אוקראינה, אורוגוואי, איסלנד, אקוודור, ארצות הברית, בוליביה, בלארוס, בלגיה, ברזיל, ברית המועצות, גואטמלה, הרפובליקה הדומיניקנית, דנמרק, דרום אפריקה, האיטי, הולנד,

ונצואלה, לוקסמבורג, ליבריה, נורבגיה, ניו זילנד, ניקרגואה, פולין, הפיליפינים, פנמה, פרגוואי, פרו, צ'כוסלובקיה, צרפת, קוסטה ריקה, קנדה, שבדיה.

נגד: איראן, אפגניסטן, הודו, טורקיה, יוון, לבנון, מצרים, סוריה, עיראק, ערב הסעודית, פקיסטן, קובה, תימן. (פרט ליוון וקובה, כל המדינות המתנגדות היו ערביות או מוסלמיות).

נמנעו: ארגנטינה, אתיופיה, בריטניה, הונדורס, יוגוסלביה, מקסיקו, סין, צ'ילה, אל סלוודור, קולומביה.

נעדרה: תאילנד (אז "סיאם").

החלטת עצרת האו"ם התקבלה ברחבי הארץ בתרועות שמחה, בשירת "התקווה" ובריקודים. למרות השמחה, הנהגת היישוב הייתה מודעת לבעיות שנוצרו בגלל החלוקה:

1. **כ – 30 יישובים יהודיים** לא נכללו במדינה היהודית, ובהם **ירושלים**.
2. **משאבים כלכליים** – תחנת הכוח בנהריים ומפעלי ים המלח לא נכללו במדינה היהודית.
3. **גבולות** – הגבולות בין המדינות היו **צרים וארוכים**.
4. **אוכלוסייה ערבית** - נמצאה בגבולות המדינה היהודית.

הגורמים שסייעו לקבלת ההחלטה:

1. **המאבק בין בריה"מ לארה"ב** על אזורי השפעה בעולם, הביאה את שתי המעצמות לתמיכה בתוכנית החלוקה.
   - **ארצות-הברית** חיזקה את מעמדה במזה"ת עם היחלשותה של בריטניה, והבינה כי אסור לה להפקיר את האזור להשפעה קומוניסטית. סבלם של ניצולי השואה ומאבקם לעלות לא"י הועלו תכופות ע"י יהודי ארה"ב ויצרו לחץ ציבורי על הממשל, במיוחד לקראת הבחירות בהן נזקק טרומן לקולות היהודים.
   - **ברית-המועצות** הרחיבה בתקופה זו את אזורי השפעתה במזרח אירופה, וביקשה לחדור גם למזרח התיכון. לכן הדגיש נציגה באו"ם (נאום גרומיקו) את הזדהותה עם סבלם של היהודים, שהיה דומה לסבלם של הרוסים בימי הנאצים. בריה"מ אף סברה שתוכל לחזק את השפעתה בא"י בעזרת מפלגות הפועלים של היישוב ובעזרת ההתיישבות השיתופית, שהיה בה ביטוי ליסודות אידיאולוגיים משותפים.

2. **השואה** הוכיחה לכולם שחייב להימצא פתרון לבעיית העם היהודי. מלחמת העולם השנייה הסתיימה שנתיים לפני הדיון באו"ם וזיכרונות המלחמה השפיעו עד מאוד על דעת הקהל

3. העולמית, וזו השפיעה על המדינאים שחלקם הרגישו אשמה על כך שלא עשו כדי למנוע את שואת יהודי אירופה.
על כך נוספו **מצבם הקשה של הניצולים במחנות העקורים ומאבקם העיקש לעלות לא"י.**
(המתנגדים לטענה זו טוענים, כי השואה ובעיית העקורים רק סייעו להסברה הציונית ולא השפיעו על ההצבעה באו"ם).

4. **תהליך התפתחות הבית הלאומי היהודי** - היישוב היהודי הגיע לשלב שבו הוא **מסוגל לנהל מדינה ריבונית**: הוא התחזק מבחינה מספרית, כלכלית וצבאית. כמו כן, היישוב הקים מוסדות שיכלו לנהל את ענייני המדינה היהודית שתקום. הייתה לו הנהגה אחראית ודרכי מאבק שהצביעו על בשלות להקמת מדינה.

5. **מדינות חדשות תמכו בעצמאותה של המדינה היהודית** – אחרי מלחמת העולם השנייה מדינות רבות באסיה ובאפריקה קיבלו עצמאות, ותמכו בכל מאבק למען קבלת עצמאות. לכן מדינות אלה תמכו בהצעת החלוקה של האו"ם.

התנגדות להחלטה –

בקרב היישוב היהודי, הפלסטינים ומדינות ערב

תגובת הערבים: הערבים **הגיבו בזעם** על החלטת האו"ם לחלוקת הארץ לשתי מדינות. הם דחו את ההחלטה והכריזו שפלשתין היא המולדת הבלעדית שלהם וכי ליהודים אין שום זכות עליה. ההחלטה עוררה את זעם הפלסטינאים, הן בשל עצם העיקרון של חלוקת הארץ, והן משום שהותירה רבים מהם בשטח שהוקצה ליהודים, בעיקר בערים מעורבות כמו חיפה (הערים המעורבות יפו, לוד ורמלה נועדו להיות מובלעות פלסטיניות בשטח המדינה היהודית).

ה"וועד הערבי העליון" החליט על **שביתה כללית** בת 3 ימים מה-1/12/47. **אוטובוס נוסעים** שהיה בדרכו מנתניה לירושלים נורה ושישה מנוסעי האוטובוס נהרגו.
בתקופה זו התגברו פעולות הערבים נגד היישוב היהודי. בערים המעורבות (ירושלים, חיפה , טבריה, יפו וסביבתה) הפעילו צלפים, פוצצו בתים והחדירו מכוניות תופת לשכונות היהודיות. במקביל, לחמו באכזריות בדרכים אל הערים והיישובים היהודיים, אשר בחלקן הגדול עברו בין היישובים הערביים. מטרתם הייתה להכשיל בכוח את תכנית החלוקה טרם ביצועה, מתוך מחשבה שיצירת תוהו-ובוהו בארץ ושימוש בכוח יגרום לביטול התוכנית. הם רצו להביא לניתוק היישובים ולהריסתם. התוצאות היו מרות וקשות בקרב היישוב היהודי; נגרמו נזקים רבים ברכוש ואבידות רבות בנפש. הבריטים סייעו לערבים במסירת נקודות אסטרטגיות בא"י, וכן עריקים מהצבא הבריטי סייעו לערבים בפעולות חבלה .התנכלויות אלה של הערבים, הביאו לראשיתה של מלחמת העצמאות.

<u>תגובת הבריטים</u>: הבריטים **לא ממלאים אחר החלטת האו"ם מכ"ט בנובמבר**, שאומרת שעליהם לשתף פעולה ולאפשר הגעת ועדה מטעם האו"ם שתמלא את מקומם ותעביר את השלטון לשתי המדינות החדשות.

ממשלת בריטניה הודיעה כי לא תחבל בהחלטת האו"ם, אך לא תשתף פעולה עם ועדת הביצוע של האו"ם. כלומר, הממשל האזרחי, הצבא והמשטרה לא יתערבו, מרגע זה והלאה, במה שקורה בא"י. בנוסף, **בריטניה הודיעה כי כל המנהל האזרחי וכוחות הצבא יתפנו עד ה – 1 באוגוסט 1948.**

<u>תגובת היישוב היהודי:</u> החלטת החלוקה הייתה **נקודת מפנה בתולדות העם היהודי**. ההחלטה הייתה למעשה **הכרה בינלאומית** בדרישות לריבונות יהודית בארץ. לפי ההחלטה היה ברור שבארץ ישראל המערבית (מהירדן ועד הים) יקומו שתי מדינות יהודית וערבית שלהן גבולות ברורים. קבלת תכנית החלוקה הייתה **החלטה קשה וכאובה ליהודים**, משום שהקצתה להם רק חלק קטן משטח ארץ ישראל, והותירה יישובים רבים בתחום שהוקצה לפלסטינאים (ביניהם נהריה ויישובי הגליל המזרחי, המרכזי והתחתון).

יחד עם זאת, הנהגת היישוב והתנועה הציונית **קיבלו בברכה** את הצעת החלוקה ורבים הדגישו שזה המקסימום שניתן להשיג באותה העת. קבלת ההחלטה עוררה **התפרצות ספונטנית של שמחה ביישוב.**

למחרת ההצבעה, ב - 30 בנובמבר 1947, הותקף אוטובוס יהודי ליד שדה התעופה לוד. כך החל **השלב הראשון של מלחמת העצמאות**.

ו. ההכרזה על הקמת מדינת ישראל והקמת צה"ל

מבוא – מלחמת העצמאות וסיום המנדט הבריטי על ארץ ישראל

מלחמת העצמאות הייתה המלחמה על עצמאותה של מדינת ישראל כנגד ערביי ארץ ישראל ומדינות ערב, שרצו למנוע הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל המנדטורית, בהתאם לתוכנית החלוקה של עצרת האומות המאוחדות. המלחמה החלה מיד לאחר קבלת תכנית החלוקה של האו"ם בכ"ט בנובמבר 1947, והסתיימה רשמית ב-20 ביולי 1949, אף כי הקרבות הסתיימו כבר במרץ 1949, כעשרה חודשים לאחר הכרזת העצמאות.

בשלב ראשון פתחו ערביי ארץ ישראל בלחימה, כשהם נעזרים בכוחות ערביים בלתי סדירים שבאו מבחוץ. **בשלב השני מדינות ערב הצטרפו למלחמה**, עם צבאותיהן הסדירים, בפלישה למדינה שזה עתה הוקמה, מיד עם תום המנדט הבריטי ב - 15 במאי 1948 ולאחר ההכרזה על הקמת המדינה.

הוויכוח על הכרזת המדינה

נסיבות ההכרזה - המצב בחזיתות:

הישגי תכנית ד', נפילת גוש עציון, מצור בעיר העתיקה, עזיבת הבריטים

⇦ **תכנית ד'** הייתה תכנית שהוכנה על ידי **ה"הגנה"** במרץ 1948, **כהכנה למלחמת העצמאות**. הרעיון שמאחורי תכנית זו היה **מעבר מאסטרטגיה הגנתית להתקפית**.

מטרתה של התוכנית הייתה **לערוך שינויים בהיערכות כוחות ההגנה וליטול את היוזמה מידי הערבים**. במסגרת תכנית ד' נערכו שינויים ארגוניים במטה ההגנה **ומעבר לחטיבות ולפיקודים**.

מטרות התוכנית מבחינה מבצעית:

1. הוחלט **לנסות ולהשתלט על כל האזורים שנועדו להיכלל במדינה היהודית עפ"י תכנית החלוקה של האו"ם**, כולל יישובים ערביים שנכללו בשטח זה.
2. השתלטות על **הערים המעורבות**.
3. **כיבוש משלטים** לאורך צירי תחבורה **וכפרים ערביים** שישבו על צירי התחבורה.
4. תפיסת **תחנות משטרה בריטיות** שפונו, לפני שהערבים ישתלטו עליהן.
5. **ביצור יישובים**.

תוצאות תכנית ד':

ביצוע התוכנית הסתיים, ברובו, בהצלחה.

1. הושג **רצף טריטוריאלי** בין חלקי היישוב היהודי, ממטולה בצפון ועד הנגב. בגליל נוצר רצף טריטוריאלי.
2. הושג **רצף בין השכונות בערים המעורבות**.
3. **חלק מהערים הערביות עברו לשליטת היישוב היהודי**, ובכך הושג נכס אסטרטגי חשוב של היישוב היהודי. עד להכרזת המדינה נכבשו העיר **יפו** והחלקים הערביים של **טבריה**, **חיפה וצפת** וכן עשרות **כפרים ערביים**. באמצע מאי נכבשה גם **עכו**.

   שכונת קטמון, מגרש הרוסים, בניין ימק"א ומחנה אלנבי שבירושלים נכבשו.
4. **החלה המנוסה של ערביי ארץ ישראל**, שהפכו לפליטים וכך נוצרה בעיית הפליטים הפלסטינים. כ-600,000 פליטים פלשתינאים נעקרו ממקומם במהלך מלחמת העצמאות עד הפינוי הבריטי.

ארגון ההגנה הוכיח את הפוטנציאל הצבאי של היישוב היהודי, ושינה מיסודו את מצבו של הישוב היהודי שנראה היה כעומד להתמוטט בסוף חודש מרץ 1948.

הצלחתה של תכנית ד' העמידה את היישוב במצב אסטרטגי משופר לקראת הכרזת המדינה ופלישת צבאות ערב.

⇦ **עזיבת הבריטים –** בטרם התקבלה החלטת כ"ט בנובמבר, הכריזה בריטניה כי היא אינה מתחייבת לקבל את החלטת האו"ם. למרבה הפלא, **נמנעה בריטניה** בעת ההצבעה באו"ם. לאחר קבלת ההחלטה היו ניסיונות בריטיים להקשות על ביצועה - ניסיונות שהתבטאו באי-שיתוף פעולה עם האו"ם, בסיוע לכוחות ערביים בא"י ובמיוחד בתמיכה באינטרסים הטריטוריאליים של עבר-הירדן (שאיפה לכלול את הנגב בחלק הערבי של המדינה) במהלך מלחמת העצמאות. אולם במקביל לפעילות זו, שנועדה ליצור תוהו ובוהו שיגרום אולי לזימונם מחדש לא"י, החלו הבריטים בפינוי כוחותיהם.

הדיון ב-12 במאי - הסבר מניעי התומכים בהכרזה על הקמת המדינה עם עזיבת הבריטים:

ערב סיום המנדט הבריטי, החלו מנהיגי היישוב היהודי והתנועה הציונית לדון במימוש העצמאות המדינית היהודית בא"י. המוסדות הלאומיים החליטו על הקמת שני מוסדות: **"מועצת העם" ו"מִנהלת העם"**, שיהוו את הצעד הראשון לקראת הקמתה של מדינה עצמאית.

"מועצת העם" – מעין **גוף מחוקק זמני**, שמנה 37 נציגים ממגוון הקשת הפוליטית ביישוב.

"מנהלת העם" – מעין **רשות מבצעת**, שמנתה 13 חברים מנציגי מפלגות **הקואליציה**.

על רקע הידיעות הקשות שהגיעו מגוש עציון בנוגע לנפילת הגוש, והמצב הקשה בו היה נתון הרובע היהודי בירושלים, התכנסה ב - 12 במאי 1948 "מנהלת העם". כל הנוכחים היו **מודעים** לכך, שצפויות נפילות דומות של יישובים יהודיים במהלך המלחמה עם צבאות ערביים סדירים שעומדים לפלוש ארצה.

בישיבת "מנהלת העם" ב-12 במאי 1948 התנהל דיון בנוגע להכרזה על הקמת מדינה יהודית עצמאית בתום המנדט הבריטי בארץ. הדיון נסב סביב **האפשרות להיכנע לדרישת ארה"ב ולדחות את ההכרזה בשלושה חודשים**, או **להכריז על כינון המדינה** למרות הלחץ האמריקני והסכנות האזוריות-ביטחוניות בהן נתון היישוב היהודי.

שיקולים בעד דחיית ההכרזה על הקמת המדינה – הסיכונים בקבלת החלטה להכריז על הקמת המדינה:

הסיכונים בקבלת ההחלטה להכריז על הקמת מדינת ישראל:

א. **לחצים כבדים מצד ארה"ב**, שאיימה להקפיא את כספי הסיוע של יהודי ארה"ב ליישוב היהודי. ארה"ב גם שללה מראש כל אפשרות של סיוע צבאי-אמריקאי למדינה החדשה, במידה ותקום.

ב. **חשש שהמדינה לא תעמוד בהתקפה משולבת של כוחות ערב -** פלישה צבאית של צבאות סדירים עם נשק כבד, שריון ומטוסים תסכן קיומית את היישוב. העולם לא יתייצב לימיננו.

ג. **סכנה של ריב פנימי,** שעלול להשפיע לרעה על כושר הלחימה של היישוב היהודי ועל המוראל של חייליו. המוראל יכול לצנוח לשפל איום אם צבאות ערב יצליחו בקרבות הראשונים. מאסון זה העם לא יתאושש דורות רבים.

ברוב של שישה חברים, התנגדות של ארבעה והיעדרותם של שלושה – החליטה "מועצת העם", כי הסיכויים גוברים על הסיכונים, ולכן יש לקבל את יוזמתו של דוד בן גוריון ולהכריז על כינונה של מדינה יהודית עצמאית ודמוקרטית בא"י.

השיקולים שהִנחו את הנהגת היישוב להכריז על הקמת מדינת ישראל (הסיכויים) ב-ה' באייר תש"ח, 14 במאי 1948:

א. הצורך **למלא את החלל המשפטי-מדיני שייווצר עם סיום המנדט הבריטי** ב -15 במאי 1948. ההכרזה תעניק **רצף שלטוני ליהודים**, עם תום המנדט, ותממש את החלטת האו"ם כלפי העולם באופן חוקי.

ב. היישוב היהודי מוכן ומאורגן לקראת הקמת מדינה עצמאית מבחינת מוסדות ממשל עצמי, חינוך, בריאות, תשתית כלכלית, כוח צבאי, מערך שירותים חברתי - כלכלי, אשר פעלו קרוב לשלושים שנה, בתקופת המנדט הבריטי. זה היה בהחלט גורם שדחף לקבלת ההחלטה: **היישוב מוכן לעצמאות בכל המישורים, ויוכל לעמוד באתגרים העומדים בפניו כיישוב עצמאי.**

ג. הפלישה של צבאות ערב תהיה לתוך **מדינה עצמאית וריבונית** – דבר שיקל על הצגת המאבק בפני המוסדות הבינלאומיים.

ד. כינון מדינה ריבונית יאפשר **הפעלת גיוס חובה, ארגון הכוח הצבאי ורכישת נשק** – פעולות הכרחיות בתנאי מלחמה קשים.

ה. התחושה, כי דחיית ההכרזה על מדינה תפעל לרעת היישוב ותהיה **החמצה לדורות,** בבחינת "עכשיו, או לעולם לא". זוהי שעה היסטורית לה מחכה היישוב זמן רב, וחייבים לנצל אותה.

הקמת צה"ל, פירוק המחתרות ופירוק מטה הפלמ"ח

הקמת צה"ל - נוסח השבועה

בעקבות המציאות הביטחונית הקשה ופלישת צבאות ערב, פרסם ראש הממשלה בי"ז באייר תש"ח, ה – 26 במאי 1948, את פקודה מס' 4 בדבר הקמת צה"ל. זהו ביטוי חוקתי למעמד "ההגנה" והפיכתה לצבא סדיר הכפוף לממשלה, כלומר: **גוף צבאי אחד הנתון למרותו של הדרג המדיני ובהתאם לחוקי המדינה** – כפי שנהוג בכל מדינה מתוקנת, דמוקרטית ומודרנית.

לפי הפקודה:

- ⇦ צה"ל יהיה מורכב **מחילות היבשה, האוויר והים.**
- ⇦ בשעת חירום יונהג **גיוס חובה לצבא**, כאשר גיל חייבי הגיוס ייקבע ע"י הממשלה הזמנית.
- ⇦ כל מתגייס חויב **להישבע אמונים למדינת ישראל**, לחוקיה ולשלטונותיה המוסמכים.
- ⇦ נאסר על הקמת כוח מזוין חוץ מצבא ההגנה לישראל. בן גוריון הסביר זאת בנימוק, כי **"נגד אויב חיצוני אפשר לעמוד רק בכוח צבאי אחיד, המציית לממשלה אחת ולפיקוד עליון אחד".**

בצה"ל, כמו ברוב צבאות העולם, נהוג להשביע כל חייל אמונים למדינתו. שבועת האמונים בצה"ל, מתחלקת לשני חלקים:

- <u>השבועה האישית</u>: נעשית באמצעות חתימה על טופס 500 – "שבועה לצה"ל".
- <u>השבועה ביחידה</u>: נעשית בטקס חגיגי המשולב בקבלת הנשק האישי (ביחידות לוחמות).

פקודת צה"ל, התש"ח-1948, קובעת כי כל אדם המשרת בצה"ל חייב להישבע אמונים למדינת ישראל, לחוקיה ולשלטונותיה המוסמכים (סעיף 3).

נוסח שבועת האמונים:

"הנני נשבע(ת) ומתחייב(ת) בהן צדקי לשמור אמונים למדינת ישראל לחוקיה ולשלטונותיה המוסמכים, לקבל על עצמי ללא תנאי וללא סייג עול משמעתו של צבא הגנה לישראל, לציית לכל הפקודות וההוראות הניתנות על ידי המפקדים המוסמכים ולהקדיש את כל כוחותיי ואף להקריב את חיי להגנת המולדת ולחירות ישראל".

מבנה השבועה:

השבועה נכתבה בכוונה ללא סימני פיסוק כלשהם על מנת להדגיש שהטקסט כולו הינו מקשה אחת, למרות שניתן לחלקו לשלושה חלקים:

1. שבועת אמונים למדינת ישראל.
2. קבלת עול משמעת צבא ההגנה לישראל.
3. הקדשת כל הכוחות להגנה על חירות ישראל.

מניעי בן-גוריון לפזר את מטה הפלמ"ח, והשפעות צעד זה:

הפלמ"ח (**פלוגות המחץ**), היה **הכוח הצבאי הסדיר של "ההגנה" בארץ ישראל בשנים 1941 - 1948**. הוא נוצר מראשיתו להיות הכוח המגויס של "ארגון ההגנה" שהגדיר את עצמו כצבא העברי של המדינה היהודית שבדרך.

אחת ההחלטות של דוד בן-גוריון הייתה ההחלטה על פירוק המטה הנפרד של הפלמ"ח והטמעת יחידותיו בתוך צה"ל, כחלק בלתי נפרד ממנו. החלטה זו הייתה **חלק ממדיניותו של בן-גוריון ליצור צבא אחד ויחיד למדינה הצעירה, והיא עוררה התנגדות רבה**.

הרמטכ"ל, **יעקב דורי**, הודיע למפקד הפלמ"ח, **יגאל אלון**, כי קיום מטה נפרד של הפלמ"ח יוצר כפילויות וערבוב סמכויות, ופוגע ביכולתו הצבאית של צה"ל.

התומכים בפירוק טענו, כי אין צורך במטה מקצועי המשמש כצבא בתוך צבא. צה"ל הוא צבא אחיד, צבא של כל העם. **המתנגדים** טענו, שבשל ניסיונן הצבאי המוצלח של עוצבות הפלמ"ח, עליהן להמשיך כעוצבות סדירות שיפעלו בנפרד, במסגרת צה"ל. כך יישמר ייחודן ומורשת הלחימה הייחודית שלהן תעבור מדור לדור. המתנגדים לפירוק אף הציעו, שהפלמ"ח יישאר ככוח למשימות מיוחדות, לפעולות גרילה ולמבצעי קומנדו.

ראשי הפלמ"ח וראשי מפ"ם ערערו על החלטת בן גוריון וניסו לגייס את תמיכת מוסדות ההסתדרות, אולם אלה תמכו בבן גוריון. הוויכוח שטף את החברה הישראלית והגיע לעיתונים, לתנועות הנוער (מהן גויסו רבים מחברי הפלמ"ח) ולחוגים מפלגתיים. אולם, בן גוריון נתן את הוראת הפירוק, **וב-7 בנובמבר 1948 קיים מטה הפלמ"ח את ישיבתו האחרונה.** מחלקות וגדודים שלו צורפו לצה"ל.

פירוק אצ"ל ולח"י ושילובם במערך הצה"לי

א. ל"הגנה" לאצ"ל וללח"י היו **מנגנוני פיקוד נפרדים** שהיו כפופים לארגונים פוליטיים שונים – מצב בלתי אפשרי ובלתי נסבל במסגרת של מדינה אחת. בן גוריון הדגיש את החשיבות של הקמת **צבא אחד למדינה ריבונית** שרק הכריזו על הקמתה, מתוך **שאיפה לקיים סדרי ממשל תקינים** כנהוג בכל מדינה מתוקנת.

ב. **המצב הביטחוני העמיד את היישוב היהודי בסכנת חיים.** בן גוריון הדגיש את **הצורך בניהול המלחמה עפ"י קו מוסכם**, בעיקר בשל חילוקי הדעות בין המחתרות בתקופת המנדט.

ג. **בלימת צבאות ערב** הייתה תלויה, במידה רבה, ביכולתו של היישוב לעבור ללוחמה סדירה ולשמור על הרצף הטריטוריאלי, ולשם כך הוקם צה"ל.

ב - 29 במאי 1948 התפרק **לח"י** מנשקו וחבריו התגייסו לצה"ל ונשבעו לו אמונים. ב – 1 ביוני 1948 התפרק **האצ"ל** לאחר שישראל גילי, בשם הממשלה, ומנחם בגין בשם האצ"ל – חתמו על הסכם לשילוב כוחות האצ"ל בצה"ל. כמו כן, נמסר כל הנשק והציוד שברשותם, לצה"ל. ההסכם לא כלל את כוחות האצ"ל בירושלים שעדיין לא נכללה בריבונות ישראל.

בטקס שנערך ב-27 ביוני 1948 הפיקוד הבכיר של צה"ל נשבע אמונים למדינת ישראל.

הקשיים בביצוע הפירוק - פרשת אלטלנה כמקרה בוחן

אלטלנה הייתה ספינה של אצ"ל שיצאה מצרפת והובילה נשק, מדים, ציוד רפואי וכ- 930 עולים לישראל. הספינה הגיעה לחופי ישראל במהלך מלחמת העצמאות, ביוני 1948, כחמישה שבועות לאחר קום המדינה וכשלושה שבועות לאחר שאצ"ל הסכים להתפרק מנשקו ולהשתלב בצה"ל, חוץ מאשר בירושלים שבשל הגדרתה כאזור בשליטת האו"ם, המשיכו כוחות אצ"ל שבה להילחם בנפרד מצה"ל.

במשא-ומתן שהתקיים טרם הגעת הספינה, התגלעו חילוקי דעות בין ארגון האצ"ל בראשותו של מנחם בגין לבין הממשלה. במהלך פריקת הנשק מהספינה בחוף כפר ויתקין, כותרו כוחות אצ"ל על ידי חיילים מחטיבת אלכסנדרוני ומפקד החטיבה, דן אבן, הציב אולטימטום בן עשר דקות, לפיו יימסר הנשק שעל הספינה לרשות צה"ל. האצ"ל דרש לקבל 20% מהנשק, כדי להעבירו לאנשיו שפעלו בירושלים.

ממשלת ישראל לא הסכימה לתמוך בארגונים צבאיים מחוץ לצה"ל, ותבעה את כל הנשק. בהמשך נערכו חילופי אש בין כוחות צה"ל ואצ"ל, אשר בעקבותיהם הספינה נמלטה לכיוון תל אביב. מול חופי תל אביב המשיכו חילופי האש שבסופם, בשעות אחר הצהריים של 22 ביוני 1948 (ט"ו בסיוון תש"ח), נפגעה הספינה מפגז תותח של צה"ל, ועלתה באש.

בעימותים בין צה"ל לאצ"ל נפלו 16 לוחמי אצ"ל ושלושה חיילי צה"ל. ראשי האצ"ל החליטו לא להגיב, ובכך נמנעה מלחמת אחים בעיצומה של מלחמת העצמאות.

זמן קצר לאחר סיום הפרשה נעצרו כ-200 אנשי אצ"ל במבצע שנקרא על ידי הממשלה מבצע "טיהור", הארגון פורק ואנשיו השתלבו בצה"ל.

הסוגיות שעלו בפרשה, ובהן הצורך בצבא מאוחד, שאלת הציות לממשלה והעיקרון של הימנעות ממלחמת אחים, הסעירו את המדינה ועדיין ממשיכות לעורר פולמוס בין חברי האצ"ל ומתנגדיהם.

ח. הסכמי שביתת הנשק והיווצרות בעיית הפליטים הפלסטינים

הסכמי שביתת הנשק

הבהרת מושגים:

1. **הפסקת אש** - היא שלב בעימות צבאי, שבו שני הצדדים הלוחמים מחליטים **להפסיק את פעולות הלחימה** ביניהם, כדי **לנהל שיחות** על סיום מצב העימות, **או כדי לחדש כוחות** ולהיערך למערכה צבאית נוספת.
2. **הסכם שביתת נשק** - הסכם פורמאלי ורשמי, בו **מופסקת המלחמה לחלוטין**, בעקבות הסכמתם של הצדדים הלוחמים על צעד זה. בהסכם שביתת נשק מסכימים שני הצדדים על **סיום המלחמה** ביניהם, תוך הסכמה על תנאים מסוימים, שיאפשרו את **השמירה על מצב אי הלוחמה ביניהם**. הסכמים אלו הם בעלי תוקף בין- לאומי.
3. **הסכמי שלום שואפים ל"נירמול" היחסים בין המדינות**, כלומר: שהיחסים בין מדינות יהיו נורמאליים **גם בתחומים נוספים**, כגון: מסחר משותף, מיזמי תיירות ותשתית משותפים, חילופי דיפלומטים, פעולות ספורט ותרבות משותפות וכו'.

שביתת נשק גבוהה בדרגתה מהפסקת אש, אך נחותה מהסכם שלום, שלגיבושו נדרשת תקופה ארוכה, של חודשים ואפילו שנים.

מניעי מדינת ישראל ומדינות ערב לחתימה על הסכמי שביתת הנשק:

מלחמת העצמאות בין **מדינת ישראל** לבין ארבע מדינות ערב: **מצרים, לבנון, ירדן וסוריה** - הגיעה לסיומה עם החתימה על הסכמי שביתת הנשק ביניהן. הסכמי שביתת הנשק בין ישראל לבין המדינות השכנות **לא נועדו ליצור יחסי שכנות ושלום**, אלא **להבטיח יציבות ביטחונית והעדר לוחמה** ביניהן.

השיחות לשביתת הנשק בין ישראל לבין מדינות ערב החלו ב-12 בינואר 1949 בארמון השושנים ברודוס בתיווכו של **ד"ר ראלף באנץ** (המתווך בפועל מטעם האו"ם).

ערביי ארץ ישראל לא יוצגו כגוף נפרד במגעים אלה. **המדינה הפלשתינית לא קמה כפי שנקבע בתוכנית החלוקה, ולערביי ישראל לא היה כל גוף מדיני שייצג אותם**. ההסכמים הושגו בין מדינת

ישראל לבין המדינות הערביות שצבאן פלש אליה כדי לסכל את תכנית החלוקה, אך לא כדי להקים מדינה פלשתינית עצמאית.

- **מניעי מדינת ישראל לחתימה על ההסכמים:**

א. להוציא את ישראל ממעגל הלוחמה ולהבטיח תקופת רגיעה לביסוס חברתי וכלכלי- להערכתו של בן גוריון, הפסקת המלחמה והסדרי שלום חשובים לפריחתה של ישראל, אשר נתונה בבעיות כלכליות, מלחמה שנמשכת כבר שנה וחצי, הצורך לבנות תשתיות חדשות ועוד. מעל לכל, ישראל הייתה צריכה להתמודד עם גלי עלייה עצומים, ולכן חשוב היה **להפנות משאבים מהמצב המלחמתי בו היא נתונה לקליטת עלייה ולבניית מוסדות המדינה.**

ב. מתן אישור בינלאומי לגבולותיה החדשים של מדינת ישראל - גבולות אלה חרגו מתוכנית החלוקה של האו"ם והגדילו מאוד את שטחה של מדינת ישראל בשלבים האחרונים של המלחמה. המצב האסטרטגי שלה השתפר לאחר שהגליל כולו נמצא בידינו והמצרים נהדפו בדרום.

ההסכמים, גם אם לא היו אופטימאליים, נתנו גושפנקה משפטית בינלאומית, להישגים הצבאיים של מלחמת העצמאות, שהייתה הכרחית לביסוס היציבות הטריטוריאלית של מדינת ישראל. (גושפנקה - אישור רשמי)

ג. רצון לסיים את המתיחות ואת תחושת הארעיות בהפוגות בזמן המלחמה - ההסכמים נתנו לישראל את **השקט הביטחוני** שהיא הייתה זקוקה לו - הם קבעו את מקסימום הוויתורים שישראל יכלה להסכים להם באותה נקודת זמן היסטורית. לפיכך, הם גם נתנו לה **תחושת רגיעה**, שלא לחצה עליה להגיע להסדר שלום.

ההנחה הישראלית הייתה, כי ההסכמים יהיו בסיס למשא ומתן לשלום, שיהפכו להסדרי קבע ולסיום הסכסוך.

ד. רגישות למעמדה הבין לאומי של ישראל ו**רצון למנוע תדמית של תוקפנות צבאית**, שתפגע בקשרי ישראל עם המעצמות השונות. כמו כן, נוצר לחץ מצד ארה"ב ומדינות נוספות באו"ם, להפסקת אש.

- **מניעי מדינות ערב לחתימה על ההסכמים:**

ההישגים הצבאיים של ישראל והלחץ הבינלאומי, אילצו את המדינות הערביות, כל אחת בנפרד, להיכנס למשא ומתן על הסדר שביתת נשק. מדינות ערב הובסו, נהדפו משטחי מדינת ישראל, וצה"ל אף פלש לשטחן. עקב כך, **הן חששו מהתפשטות צבאית נוספת של ישראל, ורצו לעצור זאת באמצעות הסכמים בעלי תוקף בינלאומי.**

השליטים הערביים היו מוכנים להוציא את כוחותיהם בגלל בעיות פנים חמורות, ובדרך זו, הם יכלו להינצל מתבוסה מוחצת.

דוגמאות:

מניעיה של מצרים לחתום על הסכם:

רצון להציל חטיבה שנלכדה באזור כיס פלוג'ה - כיתור של חטיבה של הצבא המצרי במהלך מלחמת העצמאות באזור העיירה הערבית אל-פלוג'ה (סמוך לצומת פלוגות וקריית גת של ימינו). כוח זה היה חשוב לשיקום הצבא המצרי עם סיום הלחימה, והמצור על אלפי חיילים היה מנוף לחץ חשוב של ישראל להביא את מצרים לחתום עמה על הסכמי שביתת הנשק בתום מלחמת העצמאות.

כמו כן, מצרים רצתה **למנוע את העברת רצועת עזה לידי עבדאללה, מלך ירדן.**

מניעיה של ירדן לחתום על ההסכם:

ירדן שלטה על חלק ניכר מאזור **יהודה ושומרון** – חלק מהמדינה הערבית (עפ"י החלטת כ" ט בנובמבר). עבדאללה, מלך ירדן, רצה **לספחם לירדן ולמנוע כינונה של מדינה פלסטינאית עצמאית** (קיווה לתמיכה ישראלית). המשא ומתן עם ישראל היה צעד ראשון בתכנית זו .

הכרת הגבולות שנוצרו בעקבות ההסכמים והיו לגבולותיה הבינלאומיים והמוכרים של ישראל עד מלחמת ששת הימים ("הקו הירוק")

"הקו הירוק" זהו קו שביתת הנשק של מדינת ישראל עם מצרים, עם ירדן, עם סוריה ועם לבנון, כפי שנקבע בהסכמי שביתת הנשק שנחתמו בשנת 1949, לאחר מלחמת העצמאות ועד לפרוץ מלחמת ששת הימים ב- 1967. שמו ניתן לו מכך שהוא **צויר בעיפרון ירוק** על המפה שנעשה בה שימוש בדיונים. כינויים נוספים לקו הירוק הם "גבולות 4 ביוני 1967", "גבולות 67" וגם "גבולות 48".

גבולותיה של ישראל לפני 1967 שיקפו את פריסת הכוחות הישראלים והערבים מיד לאחר מלחמת העצמאות ב-1949. רשמית, לא היה זה קו גבול אלא **קו הפרדת הכוחות** בין ישראל לשכנותיה.

<u>בשנת 1949</u> הסתיימה מלחמת העצמאות בחתימה על הסכמי שביתת נשק בין מדינת ישראל הצעירה לבין שכנותיה, ונקבעו בהם גבולות זמניים חדשים:

- **שטחה של מדינת ישראל הורחב** בהשוואה לשטח שנקבע לה בתכנית החלוקה של האו"ם (1947). 80% משטחה של א"י המערבית היו מעתה בידי ישראל.
- **<u>ירדן</u> - כל אזור <u>יהודה ושומרון</u> (הגדה המערבית) נותר בשליטת ירדן.** בנוסף, **<u>ירושלים</u> חולקה לשני חלקים - עיר יהודית ועיר ירדנית**, ובין הצדדים הפרידו גבול סגור ושטח הפקר (שטח שאינו שייך לאף אחד מהצדדים).
- **<u>מצרים</u> - הכירה בכל שטח <u>הנגב</u> כשטחה של ישראל** עד קו ניצנה. אזור ניצנה הפך לאזור מפורז. **רצועת עזה** נשארה בידי המצרים.
- **<u>לבנון</u> - ישראל נסוגה מכיבושיה בתוך שטח <u>לבנון</u> אל קו הגבול הבינלאומי** - מראש הנקרה עד אזור מטולה.
- **<u>סוריה</u> - נסוגה לגבול הבינלאומי** ונקבעו **תחומים מפורזים** בין שתי המדינות באזור אל-חמה ובאזור משמר הירדן. **<u>הכינרת</u> כולה נשארה בידי ישראל, וגם האזורים המזרחיים והדרומיים שלה.**

מדינת ישראל לא הכריזה עם הקמתה על גבולותיה באופן רשמי ולפיכך שימש הקו הירוק כגבול דה-פקטו (בפועל) של ריבונותה. כיום רואות רוב מדינות העולם והארגונים הבינלאומיים את הקו הירוק בקטעים התוחמים את "הגדה המערבית" ("יהודה ושומרון") ואת "רצועת עזה" - כגבולות הריבונות של ישראל. השאלה, האם ישראל צריכה לסגת חזרה לגבולות הקו הירוק, היא אחד ממוקדי המחלוקת המרכזיים בסכסוך הישראלי-פלסטיני ובשיח הפוליטי הפנימי בישראל.

חוברת סיכומים בהיסטוריה (70%) חורף / קיץ תשע"ח 2018

גלית גולן, תיכון "אור" מטרו-ווסט רעננה

ישראל ושכנותיה בגבולות הסכמי שביתת הנשק – 1949

היווצרות בעיית הפליטים הפלסטינים

עובדות בסיסיות:

מספר הפליטים הפלסטינים נתון במחלוקת בין ישראל לעולם הערבי:

ישראל: 520,000 פליטים.

הפלסטינים: 900,000 – 1,000,000 פליטים.

אונר"א (סוכנות הסעד והתעסוקה, מטעם האו"ם, לפליטים פלסטינים במזרח התיכון): 700,000 פליטים.

א. קריסת החברה הפלסטינית ובריחת ערביי א"י בשלב הראשון של המלחמה

מדינות ערב אמנם הפסידו במלחמה, אך התבוסה הקשה מכל הייתה של העם הפלסטיני.

במהלך מלחמת העצמאות הפכה כמחצית מן החברה הפלסטינית – כ-650 אלף מהערבים שישבו בתחומי ארץ-ישראל בין הים התיכון לנהר הירדן – לפליטים. רובם עזבו וברחו, חלק קטן גורש. הם עזבו למדינות ערב השונות שם יושבים צאצאיהם עד היום. בגבולות מדינת ישראל נותרו כ-150 אלף ערבים פלסטינים בתום המלחמה, והם הפכו לאזרחי המדינה.

הגורמים לבריחת ערביי ארץ ישראל בשלב הראשון של הלחימה:

1. **חשש מאימי המלחמה -** ערבים אמידים רבים עזבו את הארץ עם ראשית הלחימה, במטרה לשוב אליה לאחר שיסתיימו הקרבות. בערים מעורבות כדוגמת חיפה, יפו וטבריה – **עזבו רבים מאוד מתוך הנחה שתבוסת היהודים תגיע בקרוב והם יוכלו לשוב בבטחה לבתיהם.** הבריטים, שעד חודש מאי 1948 היו הריבון החוקי בארץ, לא עצרו ולא מנעו את הבריחה ההמונית הערבית.

בריחת ערבים מאזור תל אביב, מתוך כתבה בעיתון הפלסטיני (מרץ 1948)

תושבי הכפר הגדול שיח' מוניס ותושבי כפרים ערביים רבים אחרים באזור תל אביב המיטו קלון על כולנו בנוטשם את כפריהם על מקנם וטפם (ילדיהם). אי אפשר שלא להשוות מנוסה מבישה זו עם העמדה האיתנה של ה"הגנה" בכל היישובים המצויים באזורים הערביים. אך מה בצע בהשוואות, שהרי **כולנו יודעים כי ה"הגנה" נחלצת לקרב באומץ לב, ואילו אנו נמלטים מפני המלחמה.**

(עיתון פלסטיני, א-צאיח, 30 במרץ, 1948)

2. **עזיבת השכבות החזקות והשפעת ההנהגה הערבית** – הראשונים לעזוב היו האמידים ובני המעמד הבינוני, כמו למשל המשפחות המנהיגות של החברה הערבית, משפחות **חוסייני**

ונאששיבי, אשר עזבו בשל התערערות תחושת הביטחון האישי - עקב האנרכיה והטרור הפנימי. עזיבה זו השאירה את הפלסטינים בלי מנהיגות, דווקא בשעתם הקשה ביותר.

3. חשוב להדגיש את **המדיניות המהוססת והבלתי עקבית, שהתפרשה כעידוד לבריחה, מצד <u>"הוועד הערבי העליון", הליגה הערבית ומפקדים ערביים מקומיים</u>** – המנהיגות המקומית הניחה שנהירה המונית של פליטים ערבים למדינות ערב תוביל ללחץ על השלטונות לסייע להם. עם זאת, ראוי לציין כי כאשר התבררו מימדי הבריחה, ניסו מדינות ערב והוועד הערבי העליון לבלום אותה, ואף פורסמו הוראות המאיימות בעונשים כבדים שיוטלו על מי שינטוש.

בריחת ערביי חיפה בעיתונות (אוקטובר 1948)

"בימים הבאים פנו השלטונות הישראליים, ששלטו עתה בחיפה שליטה מלאה, אל כל הערבים וקראו להם להישאר בחיפה והבטיחו להם כי לא יאונה להם כל רע.

לפי מיטב ידיעתי הייתה העצה שנתנו כל התושבים הבריטיים, שנשאלו על ידי ידידים ערביים, כי ינהגו בתבונה אם יישארו. גורמים שונים השפיעו על החלטתם לברוח. כמעט אין ספק, כי הגורם החזק ביותר היו ההודעות ששידר הוועד הערבי העליון, שקרא לכל הערבים לצאת מחיפה. הובהר להם, כי לאחר שיושלם הפינוי של הכוחות הבריטיים, יפלשו הצבאות של כל מדינות ערב לא"י ויזרקו את היהודים לים. נרמז בברור כי כל הערבים שיישארו בחיפה ויקבלו את חסותם של היהודים ייחשבו לבוגדים. באותו זמן עדיין היה לערביי א"י אמון מסוים ביכולתה של הליגה הערבית לקיים את ההבטחות שנתנו דובריה."

(עיתון אקונומיסט, 2 באוקטובר 1949, לונדון)

מתוך מאמר של העיתון הלבנוני 'אל הודה', חביב עיסא (יוני 1951)

מייד לאחר שהבריטים הודיעו בפומבי על מועד נטישתם את המנדט ועל צאתם מא"י, התחילה הליגה הערבית בכינוס אסיפות וועידות. המזכיר הכללי שלה עבדול רחמן עזאם פחה, פרסם הצהרות ודינים וחשבונות רבים שבהם הבטיח לעמי ערב ולכל השאר, שכיבוש א"י ותל אביב (הבירה היהודית למעשה) יהיה לצבאות ערב מעשה פשוט כמצעד צבאי. גילויי הדעת של עזאם פחה ציינו שהצבאות מצויים כבר בגבולות, ושכל המיליונים שהיהודים הוציאו על רכישת קרקעות ופיתוח כלכלי יהיו ללא ספק שלל קל לערבים, שהרי זה דבר פשוט לזרוק את היהודים לקרקעית הים התיכון.

לערביי א"י לא הייתה ברירה אלא להישמע ל"עצה" של הליגה ולהאמין שעזאם פחה ושאר אישים אחראים בליגה אמרו להם שנטישת אדמותיהם וארצם היא זמנית בלבד ותסתיים תוך ימים אחדים בהשלמתו המוצלחת של "מסע העונשין" הערבי נגד ישראל.

(עיתון יומי לבנוני 'אל הודה', 5 ביוני 1951, ארה"ב)

4. **<u>קריסה כלכלית</u> -** המנדט הבריטי עודד את היישוב היהודי ואת היישוב הערבי בארץ להקים מנגנונים עצמאיים (חינוך, בריאות, ניהול עצמי וכו'). היהודים עשו זאת, אך **הערבים נשענו על שירותי הבריטים.** לאחר החלטת החלוקה בכ"ט בנובמבר, החלו הבריטים בהכנות לפינוי הארץ. הערבים, עובדי המנגנון הפקידותי פוטרו. אי לכך, נוצרה אבטלה במיוחד בקרב המשכילים, לצד קריסת מוסדות ציבור ערביים שהעניקו שירותים סוציאליים.

בינואר 1948 הוטל בארץ **חרם כלכלי** על תוצרת יהודית, כביטוי להזדהות של מדינות ערב עם המאבק הפלסטיני. החרם גרם לקריסת החברה הערבית שמִשקה היה חלש מהמשק היהודי.
כיבוש נמלי יפו וחיפה על ידי היהודים החמיר את מצב המגזר הערבי וגרם לעליית מחירי המזון; למחסור בדלק; ולפגיעה באספקת המים.

בחלק מאזורי הלחימה, וגם באזורים אחרים, נגרם נזק כלכלי לתושבי הכפרים שנמנע מהם לעבד את אדמותיהם ולשווק את תוצרתם החקלאית. גם השירותים הציבוריים, והמגזר הפרטי בתוך הערים המעורבות, נפגעו קשות בזמן הלחימה. **בניגוד לצד היהודי שהיה מאורגן והפעיל רשתות תמיכה כלכליות, הערבים הפלסטינים נאלצו להתמודד בעצמם עם הקשיים הכלכליים שגרמה המלחמה.**

5. **<u>שמועות על טבח בידי היהודים</u> -** הקרב שהתחולל בכפר **דיר יאסין** ליד ירושלים באפריל 1948, ונגמר בכיבושו ובהרג אזרחים פלסטינים, הוצג על ידי העיתונות הערבית ועל ידי מסרים מפה לאוזן - כתוכנית הקרב של היהודים בכיבוש הכפרים והערים הערביות. הערבים הפריזו במכוון בדיווחיהם על מספר ההרוגים (250 הרוגים, כשבפועל המספר היה פחות מחצי). סיפורי זוועה על טבח אזרחים נפוצו בקרב הערבים, והובילו רבים לברוח לכיוון אזורי השליטה הערביים.
6. **<u>עידוד מצד מנהיגי ערב</u> - התעמולה הערבית** הרשמית במדינות ערב קראה לאזרחים הלא-לוחמים לעזוב את אזורי הלחימה, כדי שלא ייפגעו במהלכה. חלק מן המנהיגים הערביים הבטיחו לעוזבים שיוכלו לשוב אל יישוביהם במהרה, כשתסתיים הלחימה בניצחון ערבי.
חלק מן התעמולה נועד ליצור לחץ על הרחוב הערבי להתגייס ולהתנדב למען הלחימה הערבית. מצד שני, המנהיגות ניסתה לעצור את הבריחה, אך זה היה מאוחר מדיי.

7. **<u>קיומן של ארצות מקלט</u>** – בניגוד ליהודים, לערבים היה לאן לברוח. לכן המוטיבציה שלהם להישאר כאן ולהלחם הייתה ירודה.
8. **<u>השלכות יישום תכנית ד'</u>** – זו הייתה תכנית שהוכנה על ידי ארגון "ההגנה" במרץ 1948, במהלך השלב הראשון של מלחמת העצמאות. הרעיון מאחורי תכנית זו היה **מעבר**

מאסטרטגיה הגנתית לאסטרטגיה התקפית ויצירת רצף טריטוריאלי יהודי בשטח שהוכר כמדינה היהודית על פי תכנית החלוקה, ויצירת מצב שיקל על כוחות ההגנה לקדם את פלישת צבאות ערב.

תכנית ד' נמשכה כשישה שבועות, במהלכם התחולל שינוי חד במצב היישוב היהודי בארץ ישראל. עד פלישת צבאות ערב, לאחר הכרזת העצמאות, **נכבשו כמאה כפרים ערביים**. **בחודשים אפריל-יוני עזבו את בתיהם כ-300,000 תושבים ערבים מן הערים המעורבות ומהכפרים הסמוכים ליישובים יהודיים.** בעקבות תכנית ד' נוצר ליישוב היהודי רצף טריטוריאלי כמעט מלא, פרט לירושלים ולמספר מובלעות ערביות.
מנהיגים ערבים רבים ברחו מהארץ וההנהגה הערבית המקומית התפוררה. **הבהלה** בציבור הערבי הייתה רבה והחשש מפני הלוחמים העבריים הלך וגדל.
בנוסף, חל שינוי דרמטי גם במצבם של הכוחות העבריים, שאורגנו בחטיבות וחימושם השתפר, ובכך בעצם היוו תשתית להקמת צה"ל זמן לא רב אחר כך.

9. **גירוש מכוון** במקרים בודדים ומקומיים, גירשו כוחות ההגנה והמחתרות היהודיות האחרות את הכפריים הערביים, ולא נתנו להם לשוב, מחשש שהיעדים שנכבשו ע"י היהודים ייכבשו בשנית על ידי הצד הערבי.

מתחילת המלחמה בדצמבר 1947 ועד ה-15 במאי 1948, נטשו את בתיהם בארץ ישראל בין רבע מיליון ל-300 אלף ערבים. העזיבה הפלסטינית את הארץ לכיוון ירדן, לבנון ומצרים, גרמה להתפוררות האחדות הפלסטינית, לאיבוד עשתונות של ההנהגה, ולנפילת רוח הלחימה של הפלסטינים.

ב. עזיבה וגירוש הפלסטינים בשלב השני של המלחמה

בשלב השני של המלחמה התגברה העזיבה, והכפילה את עצמה.

1. **השפעת התמשכות המלחמה** - החשש מהתמשכות המלחמה ופגיעה בנפש בבני המשפחה, גרם לרבים לעזוב בשלב זה. בשלבים מאוחרים יותר התגברה העזיבה לאחר שרוב התושבים במקום עזבו בזה אחר זה.
2. **חשש מנקמת היהודים** – באזורים שצה"ל כבש מחדש. הפלסטינים הניחו שהיהודים ינקמו את מותם של חייליהם. לכן די היה בשמועות אלה כדי לגרום לבריחה המונית. אנשי הכפרים שפגעו בשיירת יחיעם ברחו ללבנון עוד לפני כיבוש האזור.

3. **<u>גירוש יזום מצד ישראל</u>** - תושבי יישובים מסוימים, כמו הערים לוד ורמלה, והיישובים אִקרית ובירעם, גורשו בהוראת הפיקוד של צה"ל. הוראה זו לא הייתה חלק ממדיניות-על מכוונת, והיא נבעה מתוך רצון לשמור על שטח לחימה נקי מכוחות אויב.

חלק מהערבים עזבו את מקומות מושבותיהם לאחר שנכבשו על ידי הכוחות העבריים. המקרה של **ערביי <u>חיפה</u>** שעזבו את העיר כחלק מהסכם באופן מאורגן, הוא הידוע שבין מקרים אלו. מקרה דומה אירע לאחר כיבוש העיר העתיקה של **<u>טבריה</u>**, כאשר התושבים שנותרו פונו ממנה על ידי <u>הצבא הבריטי</u>.

היקפן של כל אחת מקבוצות אלו, והמשקל שיש לייחס להם בהערכת הסיבה הכוללת לבעיית הפליטים **נתונות במחלוקת**:

- **עד לראשית <u>שנות ה-90</u> הדגישו ה<u>היסטוריונים</u> הישראלים את עניין הערבים שלא גורשו.** זאת מכיוון שרוב רובה של האוכלוסייה הערבית בארץ ישראל **ברחה**, **בעידודם של מנהיגי ארצות ערב**, מתוך אמונה כי ישובו לבתיהם עטורי ניצחון לאחר שתסתיים המערכה נגד היישוב היהודי.
- **בשנת <u>1988</u>** פורסם (באנגלית) ספרו של ההיסטוריון <u>בני מוריס</u>, **"<u>לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947- 1949</u>"** (בשנת <u>1991</u> פורסם תרגומו לעברית). בספר זה הציג מוריס **ראיות, בהן מסמכים רבים מארכיוני <u>צה"ל</u> ו<u>ההגנה</u>, לפיהן במקרים רבים גורשו הערבים ממקום מגוריהם באופן אקטיבי על ידי הכוחות היהודיים.** כן תוארו מקרים בהם פעלו כוחות ההגנה או צה"ל **להפחיד את התושבים הערביים** כדי לגרום להם לברוח או לבקש לעזוב.
- שאלה נוספת הנמצאת במחלוקת היא **האם פעולות הגירוש וההפחדה נעשו מתוך הוראה מלמעלה או ביוזמה מקומית מתוך צורך מבצעי של הקרב או רצון מקומי לסלק את הערבים מהאזור.** לטענת היסטוריונים חדשים, **<u>תכנית ד'</u>**, התוכנית של ארגון <u>ההגנה</u> לבלימת ההתקפה הערבית, **הכילה בתוכה הוראות לא מפורשות או מפורשות למחצה לפעול לגירוש מירב האוכלוסייה הערבית משטחי המדינה היהודית העתידית.** בכך הצטרפו ההיסטוריונים החדשים לטענותיהם של היסטוריונים פלסטיניים רבים.

הוויכוח בנושא זה טרם הוכרע ונמשך בין כותלי האוניברסיטאות.

במקביל לעזיבת הפלסטינים קלטה מדינת ישראל כ-650,000 פליטים יהודים ממדינות ערב.

<u>לסיכום</u>: בעיית הפליטים הפלסטינים זו **הַ**בעיה שלא נפתרה עד היום, והיא הגורם העיקרי לבעיות באזור. כשש מאות אלף פליטים שישבו בארץ-ישראל ועזבו אותה בזמן המלחמה רצו לשוב לבתיהם בסוף מלחמת העצמאות, אך ישראל סירבה. מדינות ערב גם סרבו לקלוט אותם ובירדן הם הפכו

לפליטים וחיו במחנות פליטים. ממשלת ישראל נקטה במדיניות של "חסימת השיבה" ורק הסכימה לאיחוד משפחות מוגבל של כמאה אלף פליטים והייתה מוכנה לפצותם בכסף – אך המאמץ הזה נכשל. אין ספק שבעיית הפליטים הפכה לבעיה ביטחונית עד ימינו.

פרק רביעי:

סוגיות נבחרות בתולדות מדינת ישראל

2. מדינת ישראל במזרח התיכון

א. תהליך הדה-קולוניזציה והקמת מדינות עצמאיות

הקדמה:

נושא זה ,על אף היקפו המצומצם, מאפשר לנו להמחיש שתיים מאבני היסוד של תכנית הלימודים:

א. החיבור והזיקה בין ההיסטוריה הכללית להיסטוריה היהודית והציונית: הקמת מדינת ישראל, כנלמד בפרקים קודמים, מתרחשת גם בקונטקסט האזורי של תהליך הדה-קולוניזציה, והקמת מדינות הלאום במזרח התיכון.

ב. הלאומיות המודרנית כתופעה מרכזית במאה ה-19 ובמאה ה-20: תהליך הדה-קולוניזציה מבטא את חדירת הלאומיות לאזורנו, תופעה שראשיתה באירופה.

ראוי כי שני הקשרים אלה יעמדו לנגד עינינו במהלך לימוד פרק זה.

1. ההגדרת המושג "דה-קולוניזציה"

הסבר התופעה:

כדי להגדיר את המושג יש להגדיר תחילה את המושג **קולוניאליזם - השתלטות מהירה של מעצמות (כגון בריטניה וצרפת), באמצע המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, על טריטוריות מעבר לים - באסיה, באפריקה ובאמריקה, בעזרת התיישבות והקמת מערכת שלטונית.** המעצמות הפכו את השטחים הללו לקולוניות - מושבות שלהן.

בראשית המאה ה-20 היו רוב שטחיהן של אסיה ואפריקה שייכים למספר מעצמות אירופאיות.

דה - קולוניזציה - שלילת הקולוניאליזם. תהליך שהביא בהדרגה לסיום שליטת המעצמות על המושבות מעבר לים, ולהקמת מדינות עצמאיות בארצות אלה.

כלומר, מדובר בתהליך ההתפרקות של המדינות האירופאיות מנכסים קולוניאליים - תהליך שבבסיסו עומדת ההנחה, כי הקולוניאליזם היה **תופעה שלילית** והוא גרם, בין היתר, למלחמות באירופה וסתר את רעיון זכות ההגדרה העצמית של האומות.

- **שימו לב בנושא זה אין צורך ללמוד על תופעת הקולוניאליזם, גורמיה ומאפייניה, אלא להגדיר את המושג. מומלץ להיעזר במפת השליטה הקולוניאלית באפריקה ובמזרח התיכון.**

התקופה: 1945 עד תחילת שנות ה-60

ניצני תופעת הדה קולוניאליזם מתגלים כבר בין שתי מלחמות העולם, אך השיא מתרחש **לאחר מלחמת העולם השנייה ובשנות החמישים והשישים של המאה העשרים**. רק התקופה הזו זכתה לכינוי "דה-קולוניזציה", משום שמדובר היה בתופעה רחבת היקף, שכללה, ברוב המקרים, את החלפת השלטון הקולוניאלי בהקמתן של מדינות עצמאיות.

חשוב להדגיש, כי **התהליך במזרח התיכון קדם לתהליך בצפון אפריקה**.

זירת ההתרחשות (הגדרת המקום):

התהליך מתרחש בכל אזור בו שלט הקולוניאליזם. אנו נתמקד בשני אזורים- **המזרח התיכון וצפון אפריקה.**

הדֶקולוניזציה החלה במרכז אסיה, כאשר הודו ופקיסטן קיבלו עצמאות ב-14 באוגוסט 1947. בהדרגה, התרחב מעגל המדינות שביקשו עצמאות, ובעקבות זאת התרחשו שני סכסוכים אלימים במיוחד בשנות ה-50: האחד **בהודו-סין** - אזור במזרח אסיה, שכלל את ויאטנם, לאוס וקמבודיה; והשני **באלג'יריה** שבצפון אפריקה. תושבי מדינות אלה ניהלו במשך כמה שנים מלחמה קשה **נגד השלטון הצרפתי**, עד שהשתחררו מעולו.

תהליך הדקולוניזציה חדר גם אל **אפריקה השחורה**, וגָאנָה הייתה המדינה הראשונה באפריקה שזכתה לעצמאות ב-1957.

בעקבות הדקולוניזציה והקמת המדינות החדשות, בעיקר באסיה ובאפריקה, התקבלו לאו"ם 55 מדינות כחברות חדשות, בשנים 1945 - 1965.

2. הגורמים לתהליך הדה-קולוניזציה

נשאלת השאלה, מה היו הגורמים שהביאו לתהליך הדה קולוניזציה דווקא בתקופה שלאחר
מלחמת העולם השנייה?

א. גורמים אידיאולוגיים:

1. **התפתחות רעיון הלאומיות וצמיחתן של תנועות לאומיות במושבות:** בעבר, טענו השליטים הקולוניאליים, כי אין למי למסור את המושבה / הקולוניה שהייתה בשליטתם, וכי כאשר יעזבו - תידרדר המושבה לחוסר יציבות ואף לאנרכיה מוחלטת.
אולם, העמים שחיו תחת השלטון הקולוניאלי **נחשפו לתרבות ולרעיונות האירופאים, והחלו לפתח תודעה לאומית עצמית**, הן בשל השפעות אלה והן כתוצאה מהתנאים הקשים תחת השלטון הזר. התנועות הלאומיות שהתפתחו במהלך המאה ה-20 הראו, כי יש גוף אחראי שניתן למסור לו את השלטון.

2. **התנגדות אידיאולוגית לקולוניאליזם בשתי מעצמות העל:** על אף התהום האידיאולוגית והמתח הפוליטי בין שתי מעצמות העל, בריה"מ וארה"ב - כל אחת מהן התנגדה לקולוניאליזם:
מבחינת ארה"ב - הקולוניאליזם סתר את הרעיונות הליברליים ואת זכות ההגדרה העצמית כפי שנוסחה כבר ב-14 הנקודות של וילסון (לקראת סיום מלחמת העולם הראשונה), והיה כרוך בהלאמה של המסחר, התעשייה והחקלאות- **בניגוד לתפיסת השוק החופשי**.
מבחינת בריה"מ - הקומוניזם הסובייטי התנגד לקולוניאליזם מאחר וראה בו **ביטוי לניצול על ידי בעלי ההון הקפיטליסטים**. לפיכך, בתום מלחמת העולם השנייה פתחה בריה"מ במתקפת תעמולה אנטי-קולוניאלית, ותמכה בכל העמים המבקשים עצמאות - וזאת, **כחלק ממדיניותה להחליש את המערב ולהשליט את האידיאולוגיה הקומוניסטית**.

3. **דעת הקהל בעולם:** האווירה הציבורית, בעיקר לאחר מלחמת העולם השנייה, ראתה בקולוניאליזם **מדיניות בלתי מוסרית**, ועל כן השיטה איבדה את הלגיטימיות שלה.

ב. גורמים כלכליים:

1. **משבר כלכלי לאחר מלחמת העולם השנייה:** הנזקים הכלכליים והעלות הגבוהה של הלחימה **אילצו את מדינות אירופה להשקיע את הונן בשיקום עצמי**, ולכן לא יכלו להרשות לעצמן להמשיך ולשאת בהוצאות הגבוהות הכרוכות בפיתוח התשתיות במושבות, ובהחזקת כוחות צבא ומִנהל בארצות אלה.
כמו כן, **ארה"ב** שהנהיגה את "תכנית מרשל" לשיקומה של אירופה לאחר המלחמה, התנגדה לקולוניאליזם ו**התנתה את המשך התמיכה באירופה בסיומו של השלטון הקולוניאלי.**

2. **ירידה ברווחיות המושבות:** היתרונות הכלכליים שהפיקו המעצמות מהשליטה במושבות התבססו על **הבלעדיות** שהייתה להן בהפקת התוצרת ובמסחר עם המושבות. בעידן בו הגלובליזציה הלכה והתבססה- **תפסו התחרותיות והשוק הפתוח החופשי את מקום הבלעדיות**, **ורווחיות המעצמות הצטמצמה**.

ג. גורמים פוליטיים:

1. **שינוי יחסי הכוחות בעולם והשפעת "המלחמה הקרה":** מעצמות אירופה, השחקניות הראשיות בעולם לפני מלחמת העולם השנייה, איבדו מאוד מכוחן בעקבות המלחמה, והחל עידן חדש, עידן שתי המעצמות- ארה"ב וברה"מ. הללו החלו להיאבק ביניהן על אזורי השפעה בעולם. לפיכך, **לכל אחת מהן היה אינטרס לתמוך במתן עצמאות לארצות השונות**, בתקווה שהמדינות החדשות תצטרפנה למחנה הנתון להשפעתן, וכן כדי לבלום את סכנת התפשטותה והשפעתה של המעצמה האחרת.

2. **המאבק של התנועות הלאומיות:** בארצות שהיו תחת שלטון המעצמות הקולוניאליות **קמו תנועות לאומיות שניהלו מאבק עיקש, ולעיתים ממושך ואלים, נגד השלטון הזר.** מאבקים אלה הֵסבו לבעלות הקולוניות אבדות ונזקים והתישו את כוחן. קיומן של תנועות לאומיות אלה גם שמטה את הקרקע מתחת להנחת היסוד של הקולוניאליזם, לפיה העמים באזורים אלה לא בשלים לשלטון עצמי, וכי אין למי להעביר את השלטון. **התנועות הלאומיות הוכיחו כי יהיה מי שינהל וישלוט גם אחרי הסתלקות המעצמות.**

3. **מאבק המשכילים המקומיים:** משכילים מקומיים, בני המושבות, אשר קיבלו חינוך מערבי וחיו בערי הבירה, הקימו **מפלגות פוליטיות**, שחרתו על דגלן את **חיסול השלטון הקולוניאלי** וביססו את דרישותיהן על **עקרונות זכויות האדם והאזרח** ועל **עקרון ההגדרה העצמית ללאומים** כפי שהוצג ב-14 הנקודות של וילסון.

4. **תפקידו של האו"ם:** הארגון הבינלאומי, שהוקם לאחר מלחמת העולם השנייה, הפך לזירה **מרכזית במאבקים הפוליטיים לסיום הקולוניאליזם ולהקמת מדינות עצמאיות**, בעיקר בעידודה ובתמיכתה של בריה"מ.
בעלות הקולוניות התקשו להתמודד בזירה זו, מה גם שהטענה המרכזית הייתה כי **השיטה הקולוניאלית מנוגדת לאמנת האו"ם ולעקרונותיו.**

5. **הקמת הליגה הערבית (1945):** הארגון שימש כ**גורם מדרבן ומסייע** במאבקיהם של העמים הערביים שנשלטו עדיין על ידי המעצמות הקולוניאליות.

6. **השלכות מלחמות העולם:**

- במלחמות העולם גייסו המעצמות הקולוניאליות, בעיקר צרפת ובריטניה, לצבאן - **חיילים מן המושבות**. דבר זה הגביר את השאיפות לעצמאות, במיוחד לאחר שחיילים אלו חוו לחימה למען עצמאות המדינה-האֵם. הם הושפעו מהמפגש עם החיילים האירופים וחזרו לארצותיהם **מלאים בשאיפות לחופש ובנכונות להיאבק למענו**.

- כמו כן, במהלך השירות הצבאי נפגשו בני המושבות עם החיילים האירופים והיו **עֵדים מקרוב לחולשתם בעֵת תבוסה ומשבר**. תחושות הכבוד והפחד שרחשו עד אז אל אדוניהם האירופים - נעלמו. לפיכך, כאשר שבו לבתיהם בתום המלחמה, הם **סירבו להמשיך להסכים ולהיכנע לעליונות השליטים האירופים.**

3. מאפיינים כלליים של התהליך במזרח התיכון ובצפון אפריקה

מהם המאפיינים העיקריים של תהליך הדה קולוניזציה?

ככלל, חשוב להבהיר כי **אין מדובר בתהליך אחיד וזהה אלא בתהליך מגוון ורב פנים** .עם זאת, **ניתן להצביע על מספר מאפיינים דומים**:

1. **תהליך מורכב והדרגתי -** במרבית המדינות **מדובר בתהליך שחרור מתמשך** ולא במלחמת שחרור חד פעמית.

2. **ניסיון המעצמות לשמור על האינטרסים שלהן -** המדינות הקולוניאליות ניסו לשמר את מעמדן באמצעות חתימה על הסכמים וחוזים עם התנועות הלאומיות. **הסכמים אלה הִקנו**

לתנועות הלאומיות מידה מסוימת של אוטונומיה, בתמורה לשמירה על האינטרסים של המעצמות.

3. **המזרח התיכון הקדים את צפון אפריקה -** עמי המזרח התיכון החלו את התהליך בין שתי מלחמות העולם וחלקם גם השיגו עצמאות לפני המלחמה. בצפון אפריקה החל התהליך רק לאחר המלחמה, ועל כן העמים זכו בעצמאות רק בשנות ה-50 וה-60. נראה כי ההבדל נבע משיטת השלטון השונה - **שיטת המנדטים במזרח התיכון** (אשר הייתה אמורה להכין את העמים לעצמאות), **מול שיטת הקולוניות שהונהגה בצפון אפריקה**.

4. **מאבק לאומי קלאסי -** בדרך כלל ניתן להבחין במאבקים אלה באותם שלבים שאפיינו את מאבקי עמי אירופה: **גיבוש הרעיון ויצירת תודעה לאומית על ידי אליטות משכילות שנחשפו לרעיונות האירופאים; הקמת תנועות לאומיות; הסתייעות בגורמים חיצוניים.**
יחד עם זאת, יש להדגיש כי לפחות לגבי חלק מעמי המזרח התיכון (עיראק ,סוריה ,ירדן ולבנון), התגבשות הרעיון הלאומי היה **תוצאה של חלוקת המזרח התיכון** ממרחב תרבותי, לאומי וריבוני אחד, **לישויות נפרדות** - בעת קביעת המנדטים של בריטניה וצרפת.

5. **השוני בין עמים שחיו תחת שלטון בריטי ועמים שחיו תחת שלטון צרפתי -** תהליך השחרור הלאומי של העמים שחיו **תחת שלטון בריטי** היה בדרך כלל **קל ומהיר יותר**.
נראה שהגורם לכך הוא השוני בתפיסתן הבסיסית של בריטניה וצרפת את אופי שלטונן:
בריטניה ראתה באזורי השליטה **אמצעי להבטיח את האינטרסים שלה**, בעוד ש**הקולוניאליזם הצרפתי** לווה בתחושת **שליחות תרבותית**.
לפיכך, יִישבה צרפת צרפתים בארצות אלה ואף סיפחה חלק מהן לצרפת, בעוד שבריטניה הייתה מוכנה לעזוב כל עוד הובטחו האינטרסים שלה.

מכאן, ש**ככל שדפוס השלטון הקולוניאלי היה עמוק יותר, כך תהליך הדה קולוניזציה היה קשה, מורכב וממושך יותר**. (הדוגמא המובהקת ביותר– אלג'יריה).

4. תוצאות התהליך והכרת דוגמא מארץ אחת

מה היו תוצאותיו של תהליך הדה קולוניאליזם?

עפ"י מפת המזרח התיכון וצפון אפריקה בסוף המאה ה-19 והשוואתה למפת אזורים אלה בשנות
החמישים:
גבולות המדינות העצמאיות החדשות, נקבעו על ידי המעצמות הקולוניאליות עוד בטרם הסתלקותן, ולא תמיד תאמו את השוני האתני בין העמים והשבטים השונים. דבר זה הוביל בהמשך לסכסוכים מתמשכים בין המדינות השונות.

כיצד באו לידי ביטוי מאפייני התהליך במאבקו של אחד מעמי האזור? - אלג'יריה

יש לבחור **ארץ מדגימה אחת**, מהמזרח התיכון או מצפון אפריקה, וללמוד את **השלבים העיקריים במאבק לעצמאות לאומית:**

1. המעצמה הקולוניאלית השלטת.
2. דפוס / אופי השלטון הקולוניאלי (מנדט ,חסות,סיפוח), וכמה זמן הוא נמשך.
3. שלבים מרכזיים בתהליך קבלת העצמאות:

א. כיצד התנהל המאבק הלאומי נגד השליט הקולוניאלי;

ב. מה הייתה מורשת היחסים שנוצרה בין השלטון הקולוניאלי לבין האוכלוסייה המקומית ומנהיגיה, בתקופה שקדמה למאבק הלאומי.

יש להדגיש את החיבור בין המאפיינים שפורטו בסעיף 2 שלעיל (גם אם לא כולם) לבין הדגמתם בארץ שנבחרה.

ארץ מדגימה - אלג'יריה:

ברוב ארצות המזרח התיכון הושגה עצמאות במשא ומתן שקט יחסית, שהיה מלווה במהומות קצרות. המאבק לעצמאות אלג'יריה בלט בייחודו והיה אלים וממושך.

המעצמה הקולוניאלית השלטת באלג'יריה הייתה **צרפת**, ודפוס השלטון הקולוניאלי היה **סיפוח** של אלג'יריה לצרפת. כלומר, אלג'יריה נחשבה לחלק בלתי נפרד מצרפת מאז ההשתלטות הצרפתית על המדינה **בשנת 1830**. בדרך שליטה כזאת **אין** התערבות של גורם בינלאומי כמו "חבר הלאומים" (בניגוד למשטר חסות או מנדט).

מדינאים בצרפת סירבו לנטוש את אלג'יריה, בטענה כי **"אלג'יריה היא צרפת"**.

<u>הקולוניאליזם הצרפתי</u> האמין ב**מעורבות ישירה** בחיי האוכלוסייה המקומית, וניסה **להעביר לה את התרבות הצרפתית**. הצרפתים ראו בקולוניאליזם מעין **שליחות תרבותית**, ולכן הקימו בארצות הקולוניאליות בתי ספר ומוסדות תרבות צרפתיים.

הם ניסו לחולל **שינויים בחיי האוכלוסיות** עליהן השתלטו: באלג'יריה ובארצות צפון-אפריקה האחרות הם עודדו התיישבות אירופית, שינו את הרכב האוכלוסייה ויצרו פערים בין המתיישבים (אלה שבאו מצרפת והתיישבו בקולוניות הצרפתיות), להם ניתנו רוב הזכויות, לבין המקומיים (הילידים), שהיו בעלי זכויות מעטות. במהלך שנות השלטון הצרפתי באלג'יריה, **התיישבו בה כמיליון צרפתים**, שהיו מעוניינים בהמשך שלטונה של צרפת במקום.

המאבק הלאומי באלג'יריה החל ערב מלחמת העולם השנייה, כשסיסמתו: **"האסלאם - דתי, הערבית - לשוני, אלג'יריה - מולדתי".**
נקודת מפנה במאבק לעצמאות אלג'יריה התרחשה ב-1954, עם הקמת **"החזית לשחרור לאומי"** (פ.ל.נ.). ה-פ.ל.נ. ביקש ללכד את אוכלוסיית אלג'יריה ולסלק את השלטון הצרפתי ע"י **פעולות טרור**. הכוח הצבאי של הארגון כלל **יחידות של לוחמי גֵרילה ושל צבא סדיר**, שהתאמן בתוניסיה ובמרוקו, לאחר שהן קיבלו עצמאות (ב-1956).

פעולות הטרור של ה-פ.ל.נ. כוונו **נגד הצבא הצרפתי והמתיישבים הצרפתיים באלג'יריה**. רבים נפגעו ממטעני חבלה שהתפוצצו בבתי קפה ובחנויות בעיר אלג'יר. אך למרות שצרפת הגדילה את מספר חייליה באלג'יריה - הטרור לא פסק.
לאחר שרבים ממנהיגי ה-פ.ל.נ. נהרגו או נאסרו, עזבה הנהגת הארגון את אלג'יריה, ומוסדותיו פעלו בעיקר מתוניסיה. בתחילת 1958 הכריזו מנהיגי החזית בתוניסיה על הקמת **ממשלה זמנית באלג'יריה**, ובתגובה, אישרה האסיפה הלאומית של צרפת את ההחלטה לפיה **אלג'יריה היא חלק בלתי נפרד מן הרפובליקה הצרפתית.**

בדצמבר 1958 נבחר **שַרל דֶה-גול** לנשיא צרפת, ותחת הנהגתו החל המפנה במדיניות צרפת באלג'יריה. הנשיא הבהיר כי שאיפתו היא לנתק את צרפת מאלג'יריה, ותחת הסיסמה **"אלג'יריה אלג'ירית"** הבטיח כי יפעל להענקת זכות הגדרה עצמית לאלג'ירים.

הצרפתים באלג'יריה, ובתוכם גם חלק מהקצונה הבכירה של צבא צרפת, התקוממו נגד מדיניותו של דה-גול. בבירה אלג'יר החלו הפגנות סוערות של מתיישבים צרפתיים, והצבא הצרפתי ירה עליהם ועל יחידות מצבא צרפת שסייעו להם.

דה-גול קרא לחיילים הצרפתיים באלג'יריה לסרב לפקודות מפקדיהם המורדים. הוא אף מתח ביקורת חריפה על המתיישבים בנאומים ששידר ברדיו לצבא הצרפתי. בנאומיו הסביר, כי **צרפת אינה יכולה להתעלם מתהליך הדה-קולוניזציה שמתרחש באפריקה.**

מדיניותו של דה-גול עוררה התנגדות עזה כלפיו, בעיקר בקרב הימין הצרפתי, ונעשו מספר ניסיונות להתנקש בחייו.

החלטת העצרת הכללית של האו"ם ב-1960, שהכירה בזכותה של אלג'יריה לעצמאות, חיזקה את מדיניותו של דה-גול, שאף החל **בשיחות שלום חשאיות עם ה-פ.ל.נ**. הארגון היה מוכן למשא ומתן דיפלומטי, בהשפעת מאסרם של חלק ממנהיגיו ולוחמיו וכתוצאה מאבדות גדולות בשורותיו.
בינואר 1961 ערך דה-גול **משאל עם בצרפת** בשאלת מעמדה של אלג'יריה. **רוב המצביעים תמכו בעמדתו של דה-גול ובזכותה של אלג'יריה להגדרה עצמית.**

עם התקדמות השיחות, הוחלט במרץ 1962 על הפסקת אש באלג'יריה. מאות אלפי מתיישבים צרפתיים הבינו, כי נכשלו במאבקם למען "אלג'יריה צרפתית", והחלו לעזוב את האזור.
ב-1 ביולי 1962 נערך משאל עם נוסף בשאלת מתן הגדרה עצמית לאלג'יריה, ועפ"י תוצאותיו - **הוחלט ברוב מוחלט להעניק עצמאות למדינה**.

ב-3 ביולי 1962 הכירה צרפת בעצמאות אלג'יריה.

<u>בעקבות קבלת העצמאות</u>:

- בידי צרפת נשאר בסיס ימי גדול וזכות לערוך ניסויים גרעיניים במדבר סהרה. אך לאחר כמה שנים ויתרה צרפת גם על כך.
- תושבים רבים עזבו את אלג'יריה, ביניהם צרפתים, מוסלמים וגם יהודים שחששו לחייהם. הם לקחו עימם הון רב - עובדה שגרמה קשיים כלכליים למדינה הצעירה.

ה. השפעת גורמים שונים על גורל היהודים בארצות האסלאם

הקדמה:

מטרתו העיקרית של פרק זה הינה להיחשף למכלול הגורמים שהביאו לכך שהקהילות היהודיות בארצות האסלאם, אשר ערב הקמת המדינה היו גדולות ותוססות, התחסלו כמעט לחלוטין כעבור כעשרים שנה.

פרק זה חשוב הן כשלעצמו והן כמאפשר **הבנה רחבה של נושא העלייה הגדולה וקליטתה במדינת ישראל.**

גם בפרק זה ראוי להתמקד, כרעיון מוביל למידה, בהקשרים ההיסטוריים הרחבים בהם מתנהל סיפורם של יהודי האסלאם (ראה נושא תהליכי הדה קולוניזציה). מכאן, שחשוב להדגיש שוב את **החיבור ההדוק שבין המעגלים ההיסטוריים**: **ההיסטוריה הכללית** (תהליך הדה קולוניזציה), **ההיסטוריה הציונית** (הקמת מדינת ישראל), **וההיסטוריה היהודית** (גורלם של היהודים בארצות האסלאם).

1. מבט על:

הגדרת האזור, מספרם, מעמדם ומצבם הכללי של יהודי ארצות האסלאם

ערב הקמת מדינת ישראל

הגדרת האזור: חשוב להתבונן ב**מפת המזרח התיכון וצפון אפריקה** בספר הלימוד, תוך הדגשת הארצות העיקריות בהן עוסק פרק זה: **מרוקו ,תוניסיה ,לוב ,מצרים ,סוריה ,עיראק ,לבנון ,תימן ואיראן.**

מספר היהודים:

הנתונים המספריים מעידים על התהליך המרכזי בו אנו עוסקים - **סיום הקיום היהודי בארצות האסלאם בתוך כ- 20 שנה בלבד:**

ב- 1948 חיו בארצות האסלאם **כמיליון יהודים**. **ב- 1969** ירד מספרם למעט **פחות מ -200,000.**

כיום עומד מספרם על **אלפים בודדים בלבד**.

כלומר, **80% מכלל היהודים עזבו את ארצות האסלאם בתוך פחות מדור - הגירה חסרת תקדים בעם היהודי.**

דוגמאות לקהילות יהודיות שהתחסלו כמעט לחלוטין: אלג'יריה, מרוקו, עיראק, תימן.

<u>מעמדם ומצבם הכללי של יהודי ארצות האסלאם ערב הקמת מדינת ישראל</u>:

חשוב להדגיש, כי **ההתייחסות המכלילה ליהודים במדינות אלה בעייתית**, שכן מדובר בקהילות שונות זו מזו במאפייניהן, במצבן הכלכלי ובאופי פעילותן. יחד עם זאת, **ברמת מבט על ניתן להבחין במאפיינים דומים, שהעמידה עליהם חשובה להבנת השינוי שהתחולל בקהילות אלה :**

א. עד שנות ה -30 של המאה ה-20 סבלו היהודים בארצות האסלאם מ**יחס מַפְלֶה**, ולעיתים אף משפיל ומזלזל, מצד האוכלוסייה המקומית. יחד עם זאת, **בדרך כלל לא חוו היהודים אנטישמיות אלימה כדוגמת הפוגרומים במזרח אירופה.**

ב. **היהודים קשרו את גורלם עם השלטון הקולוניאליסטי** אשר הציע להם **שוויון משפטי ואפשרויות קידום ותעסוקה**. הם השתלבו בו, הושפעו מהתרבות האירופאית שהביא עִמו, נהנו מפירותיו ושיפרו בדרך כלל את מעמדם המשפטי ואת מצבם הכלכלי כתוצאה מהחלת שלטון זה. יחד עם זאת, חשוב לציין, כי **התושבים האירופים שחיו בארצות האסלאם הושפעו מהאנטישמיות** בארצות מהן הם הגיעו, ולכן היו מקרים בהם גברו גילויי האנטישמיות מצד המיעוט הקולוניאלי כלפי היהודים.

ג. **ככל שהיהודים התקרבו אל השלטון הקולוניאלי הזר, כך התרחקו מהאוכלוסייה המוסלמית המקומית** - עובדה שהובילה להגברת העוינות כלפיהם מצד האוכלוסייה המקומית. התושבים המוסלמים בארצות האסלאם לא ראו בעין יפה את התקרבות היהודים אל השלטון הקולוניאלי השנוא. תמיכתם הגלויה של היהודים במערב עוררה כעס ועוינות בקרב המוסלמים, והגבירה את התלות של היהודים במעצמה הקולוניאלית.

ד. בשנות ה- 30 **חלה החמרה** ביחס האוכלוסייה המקומית כלפי היהודים ואף החלו פגיעות פיזיות בהם:

- **<u>עליית הנאציזם בגרמניה והתעמולה האנטי-יהודית</u>** - ברוב ארצות האסלאם הורגשה באמצע שנות ה-30 פעילות מוגברת, **בהשפעתה של גרמניה הנאצית**. **התעמולה האנטישמית חדרה לאזורים שונים בארצות האסלאם**, באמצעות העיתונים, השפעה על אישים מהממשל וארגון תנועות נוער שתומכות בנאציזם. באיטליה (שהייתה בעלת ברית של גרמניה) הופעלה **תחנת רדיו ששידרה שידורי תעמולה בערבית לכל מדינות ערב.** בצפון אפריקה הייתה ליהודים אפשרות להגיב על התעמולה האנטישמית, באמצעות העיתונות הציונית. היהודים בארצות אלה גם החרימו מוצרים גרמניים, ובכך לקחו חלק במאבקה של היהדות העולמית נגד גרמניה הנאצית.

- **<u>הסכסוך הערבי-יהודי בארץ-ישראל</u> - מאורעות תרפ"ט** (1929) בא"י היוו **נקודת מפנה** ביחסים בין יהודים ומוסלמים בארצות האסלאם. החל משנה זו, הפך הסכסוך הערבי-יהודי

בא"י לסכסוך **בין התנועה הציונית לבין העולם הערבי**. ערביי א"י, ובראשם **המופתי חאג' אמין אל-חוסייני**, הובילו את המאבק בציונות ואת המאבק לשמירה על המקומות הקדושים.
בשנת 1931 התכנס בירושלים **הקונגרס האסלאמי הראשון** – כנס של נציגים מרוב העולם הערבי. בכנס הזה הוחלט לשלוח שליחים לכל ארצות האסלאם, כדי לגייס את התנועות הלאומיות הערביות לתמוך במאבק הלאומי-פלשתינאי. זהו מאבקו של העולם הערבי נגד הציונות, נגד היהודים ונגד המערב.

המתח הגובר בין יהודים לערבים בא"י השפיע על היחסים בין יהודים ומוסלמים בארצות האסלאם. ברוב הארצות הוקמו אגודות, שפעלו נגד היהודים: פורסמו מאמרי הסתה בעיתונים, הוחרמו סחורות יהודיות, נאספו כספים למען ערביי פלשתין וארגנו ימי צום והתכנסויות במטרה לנקוט בצעדים נגד התנועה הציונית בכלל, ונגד היישוב היהודי בא"י בפרט.
כתוצאה מפעילות זו, חלה הרעה ביחסים בין יהודים למוסלמים בארצות האסלאם. התדרדרות נוספת ביחסים התרחשה עם תום מלחמת העולם השנייה.

ה. החל מראשית המאה ה -20 התקיימה **פעילות ציונית ענפה בחלק מארצות האסלאם,** שהתבטאה בהקמת תנועות נוער, בהוצאה לאור של עיתונים ובפעילות חינוכית.

עד מלחמת העולם השנייה, לא עמדה יהדות ארצות האסלאם בראש סדר העדיפויות של התנועה הציונית. שליחים מטעם התנועה כמעט לא ביקרו בארצות אלה, התנועה לא דאגה להכין חומרי הסברה בשפות המדוברות ע"י יהודי האסלאם (ערבית או צרפתית), ולא פעלה להקמת סניפים מטעמה בארצות אלה.

החל מימי מלחמת העולם השנייה התרחשה עלייה משמעותית בהיקף הפעילות הציונית, בעיקר בשל הגעתם של שליחים מארץ ישראל לארצות האסלאם.

2. הגורמים השונים שהשפיעו על גורל יהודי ארצות האסלאם החל מסוף שנות הארבעים

מה היו הגורמים שהביאו לכך שבתוך כעשרים שנה הסתיים כמעט לחלוטין הקיום היהודי בארצות האסלאם?

הנתונים הדמוגרפיים, לפיהם **למעלה מ- 80% מהיהודים היגרו מארצותיהם** בתקופה זו - מלמדים על התהליך שהוביל לסיום הקיום היהודי בארצות האסלאם. ראוי להדגיש, כי המכנה המשותף לכל הגורמים שלהלן, הוא בכך שהם הביאו לשיא תהליכים מרכזיים שאפיינו את חיי היהודים כבר בתקופה שקדמה לזו הנדונה כאן.

רוב היהודים עלו לישראל ומיעוטם למדינות אחרות (צרפת, איטליה, בריטניה ועוד). חשוב להדגיש, כי כמו גלי עלייה אחרים לאורך השנים, כך גם העולים מארצות האסלאם עלו הן **ממניעים אידיאולוגיים- ציוניים** ובשל **הקשר התרבותי היסטורי לא"י**, והן **כתוצאה ממצוקה בארצות המוצא** מהן יצאו.

א. <u>השפעות תהליך הדה קולוניזציה:</u> תהליך זה עורר חששות כבדים אצל היהודים. הם קשרו קשרים עם נציגי השלטון הקולוניאלי, ולכן חששו להרעת מעמדם ולערעור ביטחונם האישי, כאשר תוכרז עצמאותן של המדינות הערביות שבהן חיו.
מאחר ויהודי ארצות האסלאם קשרו עצמם בשלטון הקולוניאלי, הרי שתהליך הדה קולוניזציה היה בעל השלכות על חייהם במספר היבטים:

1. **<u>שינוי תרבותי</u>**- אחד הביטויים של הדה קולוניזציה היה **התרחקות מהתרבות המערבית** שהביאו עמן המדינות הקולוניאליות. היהודים, אשר אימצו, בדרך כלל, תרבות זו, מצאו עצמם עתה בסביבה תרבותית אחרת - **התרבות הערבית שהשתלטה בהדרגה על הוויית החיים** בארצות השונות (שפה ,לבוש, מנהגים, תרבות שלטון).

2. **<u>התגברות השנאה כלפי היהודים</u>** - כאמור, **זוהו היהודים כתומכי המשטר הקולוניאלי**. התוצאה הייתה העמקת השנאה כלפיהם והתגברות הפעילות נגדם.
יחד עם זאת, חשוב לציין, כי **היו גם יהודים מעטים שתמכו בתהליכי הדה קולוניזציה** מסיבות אידיאולוגיות כמו האמונה בזכות ההגדרה העצמית, ומתוך הנחה שמדינות הלאום שתוקמנה תהיינה דמוקרטיות ותבטחנה את הקיום היהודי בתוכן.

כמו כן, יש לציין כי **המאבק לשחרור לאומי מִיתֵן, בשלבים מסוימים, מגמות אנטי-יהודיות**, מתוך הנחה של התנועות הלאומיות, כי פגיעה ביהודים עלולה לפגוע בתדמיתן ולעכב את

השגת העצמאות. אך לאחר השגת העצמאות הותר הרסן ותהליך הרחקת היהודים מהחברה והפגיעה בהם הגיע לשפל חסר תקדים.

ב. **התגברות הלאומיות**: כפי שאירע באירופה, כמאה שנים קודם לכן, התאפיין גם העולם הערבי לאחר מלחמת העולם השנייה בהתגברות המגמות הלאומיות. **מגמות אלה הדגישו את המשותף לכל בני הלאום ודחו את היהודים בארצות האסלאם כיסוד זר שאינו חלק מהלאום המתגבש**.

ג. **השפעת הקמת מדינת ישראל ומלחמת העצמאות**: אירועים אלה הביאו לשיא את השפעתו של הסכסוך הישראלי ערבי בא"י על מצבם של יהודי ארצות האסלאם מבחינת ההיבטים הבאים:

1. **המעגל הראשון**- **מדינות שהשתתפו ישירות במלחמה נגד ישראל** בשנים 1947 - 1949: **מצרים, סוריה, לבנון ועיראק.** במדינות אלה הייתה למלחמה השפעה ישירה וקשה על מצב היהודים. בולטת במיוחד הייתה **מצרים, אשר בה, במקביל לפלישתה לישראל- התערער לחלוטין בסיס הקיום של היהודים**. כ-600 מתוכם נאסרו, רכוש רב הופקע ופגיעה פיסית אלימה גבתה מחיר כבד של הרוגים ופצועים.

2. **המעגל השני** - **מדינות שלא לחמו נגד ישראל: איראן, תורכיה, תימן, עדן ומדינות צפון אפריקה.** גם במעגל זה נתנה המלחמה את אותותיה, אך בדרך כלל בעוצמה פחותה.
יוצאת דופן בעניין זה הייתה **לוב** בה התחולל ביוני 1948 גל של אלימות קשה נגד היהודים.

3. **הפאן ערביות, הפאן-אסלאמיות ופעילותה של הליגה הערבית** - מגמת **הפאן ערביות** שהתחזקה בתקופה זו, **הדגישה את אחדות העולם הערבי כנגד הישות הציונית,** שנתפסה כזרוע של האימפריאליזם המערבי. מגמה זו הכניסה גם את מדינות המעגל השני לעימות עם מדינת ישראל, וכפועל יוצא מכך - גם את יהודי מדינות אלה.
מגמת הפאן-אסלאמיות חיזקה את השאיפה ל**אחדות בין כל המאמינים בדת האסלאם.**
הליגה הערבית הייתה אחד הביטויים הבולטים במגמה זו, כאשר השתמשה בשנאה לישראל כגורם מאחֵד של העולם הערבי.

ד. **ציונות וזיקה דתית והיסטורית לא"י**: הפעילות הציונית התקיימה, כאמור, במדינות אלה כבר מראשית המאה ה-20 והתגברה עם בואם של שליחים מארץ ישראל במהלך מלחמת העולם השנייה. עם תום המלחמה ובעקבות השואה, **התרחבה פעילות התנועה הציונית**, כולל במדינות האסלאם, **והודגשה ההגשמה- העלייה לא"י והמאבק להקמת המדינה**, אשר נתנו אותותיהן בשטח.
לאלה יש להוסיף גם את **הזיקה הדתית וההיסטורית העמוקה לא"י**, שאפיינה את יהודי ארצות המזרח, ואת ההתלהבות שאחזה בהם עם קום המדינה.

ה. **מדיניות "חיסול גלויות":** ממשלת ישראל נקטה במדיניות של "חיסול גלויות", כלומר: **העלאת קהילות שלמות לישראל**. הגורמים לכך היו **התפישה לפיה מדינת ישראל היא מרכז העולם היהודי** ועל כן היא האחראית לגורל היהודים בעולם כולו, לצד **ההכרה כי מצבם הביטחוני של יהודי ארצות האסלאם הולך ומתערער ומסכן את קיומם.**
היהודים שיצאו ממדינות האסלאם **לא גורשו** ע"י השליטים, אלא **עזבו מבחירה והחליטו לעלות לישראל**. שליטים ערבים העלימו עין מיציאת היהודים מארצם, או שיתפו פעולה בחשאי עם יציאתם, כנראה בהשפעת הקשרים הטובים שנרקמו בינם לבין היהודים, ומתוך הנחה שיציאת היהודים תסייע לפתור בעיות כלכליות במדינתם וגם בזירה הבינלאומית.

3. הדגמה – ביטויי הגורמים השונים שהשפיעו על גורל היהודים באחת מהארצות

כיצד באו לידי ביטוי הגורמים שנלמדו באחת מארצות האסלאם?

יש לבחור מדינה מדגימה אחת במזרח התיכון או צפון אפריקה, וללמד את התפתחות מצב היהודים בה מסוף שנות ה- 40 עד סוף שנות ה- 60.
יש להדגיש את החיבור בין הגורמים שפורטו לעיל (גם אם לא כולם) לבין הדגמתם בארץ שנבחרה.

ארץ מדגימה - עיראק:

בתחילת חודש יוני 1941 סבלו יהודי עיראק מפוגרום קשה - **פַּרְהוּד**. במשך יומיים פרעו מוסלמים ביהודי בגדד. יהודים רבים נהרגו, אחרים נפצעו, ורכוש רב נשדד. יהודים רבים הבינו, כי לא יוכלו להיות אזרחים שווים במדינה ולהשתלב בחברה, וביקשו להגר.

בעקבות מלחמת העצמאות הורע עוד יותר מצבם של יהודי עיראק. ביולי 1948 הגדיר הפרלמנט העיראקי את **הציונות** ואת הקומוניזם **כפשע פלילי**, שהעונש עליו היה שבע שנות מאסר לפחות, ואפילו מוות. יהודים רבים נאסרו והמתינו למשפט.

מצבם של יהודי עיראק החריף כאשר **פליטים ערבים רבים, שברחו מא"י בזמן המלחמה**, החלו להגיע לבגדד. כדי לשכנם, **החרימו השלטונות רכוש של יהודים**.
יהודים אמידים נדרשו **לתרום כספים עבור המאבק של הפלשתינים**. בנוסף, נאסר על יהודים לצאת מעיראק. חלקם פוטרו ממשרותיהם ועסקיהם הכלכליים נפגעו.

הקהילה היהודית עברה טלטלה גדולה כאשר **בספטמבר 1948 הוצא להורג שאפיק עַדֶס**, יהודי אמיד שהואשם כי, כביכול, מכר ציוד צבאי לישראל.

ההחמרה במצב היהודים גברה, כאשר **ב-9 במרץ 1950**, חוקקה ממשלת עיראק את **"חוק הוויתור על הנתינות"**, **שהֵתיר לכל היהודים שרצו - לעזוב את עיראק בתנאי שיוותרו על אזרחותם.**
המדינה קבעה בחוק מיוחד את דרכי הפיקוח והניהול של הנכסים שהיו בבעלות יהודים שאזרחותם העיראקית נשללה.

בהשפעת אירועים אלה קראו הפעילים הציוניים בעיראק ליהודים לעלות לישראל. תוך חודשים ספורים נרשמו ליציאה יותר ממחצית מבני הקהילה היהודית.
בשנים 1950 - 1951 עלו מעיראק לישראל **כ-123,000** יהודים, ובעיראק נותרו כעשרת אלפים יהודים.
ב-1969 נותרו בעיראק 2,500 יהודים.

ח. מלחמת יום הכיפורים

ניתן לבחור לענות על מלחמת ששת הימים (עמ' 220 – 241 בספר הלימוד "בונים מדינה / יצאל משעול) במקום על מלחמת יום הכיפורים

בעיצומו של יום הכיפורים של שנת תשל"ד, **ב-6 באוקטובר 1973**, בשעה 14:00, פרצה מלחמת יום הכיפורים. באותה השעה נמצאו רבים מאזרחי מדינת ישראל בבתי הכנסת, והצפירה שנשמעה בשעת התפילה הפתיעה והחרידה את כולם. חיילי המילואים גויסו מבתיהם ומבתי הכנסת, ורבים אחרים פנו לנקודות האיסוף עוד לפני שהגיעה אליהם פקודת הגיוס.

המלחמה פרצה בשתי חזיתות בו-זמנית: מצרים בחזית הדרום וסוריה בחזית הצפון. נשיא מצרים, אנואר אל-סַאדַאת ונשיא סוריה, חַאפֶז אל-אַסַד, קיבלו את ההחלטה על המלחמה ותיאמו את מהלכיה כבר בסוף חודש אוגוסט של אותה שנה. סוריה ומצרים ביקשו להשיג שני יעדים: להחזיר לעצמן את השטחים שישראל כבשה במלחמת ששת הימים (סיני ועזה למצרים ורמת הגולן לסורים); ולפתור את הבעיה הפלסטינית.

מלחמת יום הכיפורים (6.10.73 – 24.10.73) הייתה אחת מהמלחמות הקשות ביותר שעברה מדינת ישראל במהלך קיומה, והיו לה השלכות נרחבות בשנים שלאחריה, על מדיניות החוץ והפנים של ישראל.

א. הגורמים למלחמה והנסיבות בהן פרצה (אירועי סוף השבוע בו פרצה המלחמה)

הגורמים לפרוץ המלחמה:

1. **מצרים וסוריה בחרו באופציה הצבאית כדי להחזיר לעצמן את כבודן ואת השטחים שכבשה ישראל**:

הגורם העיקרי לפרוץ המלחמה הוא הרצון של סוריה ושל מצרים לנקום במדינת ישראל על התבוסה שלהן במלחמות הקודמות, ולהשיב לעצמן את כבודן שאבד במלחמת ששת הימים ואת השטחים שישראל כבשה מהן במלחמות הקודמות.

ייתכן, שמדינות ערב רצו לשבור את התפיסה הביטחונית של ישראל , לפיה תוספת שטחים תחזק את המדינה ואת עליונות צה"ל.

מבחינת סוריה, האופציה הצבאית הייתה האופציה היחידה במאבק עם ישראל, אך תפיסתו של נשיא מצרים הייתה שונה, כפי שיוסבר בהמשך.

2. **אופוריה, תחושת ביטחון מופרזת ואווירה של זלזול באויב מצד ההנהגה והציבור בישראל:**

בישראל הייתה תחושה שצה"ל חזק ושמדינות ערב לא יעזו לתקוף אותה, מפני שהצבאות שלהן

אינם ערוכים לקראת מלחמה. עפ"י הקונספציה המודיעינית, שכנותיה ישראל חלשות ולא יצאו למלחמה לפני 1975, עד שיסיימו לשקם את כוחן הצבאי. הדבר בא לידי ביטוי בכך שצה"ל לא עקב באופן הנדרש אחר הנשק החדשני שהגיע לידי סוריה ומצרים.

ההנהגה המדינית בראשותם של גולדה מאיר ומשה דיין התייחסה באדישות מרובה להצהרותיו של סאדאת, בדבר שלום או מלחמה, והעדיפה לשמור על קיפאון ביחסיה עם העולם הערבי.

אווירת היהירות והזלזול באויב הביאה לידי כך, שהמודיעין הישראלי פֵּרֵש כל אות המצביע על מלחמה כלא יותר מאשר מהלך שנועד להטעות את מדינת ישראל.

3. **צה"ל הסתמך על הצלחתו המרשימה במלחמת ששת הימים - ההיערכות הצבאית של צה"ל לקתה בחסר והתבססה על מספר הנחות מוטעות:**

- צה"ל הסתמך על הצלחתו המרשימה של חיל האוויר הישראלי במלחמת ששת הימים, והמשיך בביצור החיל, מתוך אמונה שחיל האוויר יכריע גם במלחמה הבאה. אולם במלחמת יום הכיפורים גרמו טילי קרקע-אוויר של המצרים לאבדות כבדות לחיל האוויר הישראלי.
- ההנחה, כי המעוזים לאורך קו הביצורים "קו בר-לב", יעמדו במתקפה מצרית - התבררה כמוטעית. כל המעוזים לאורך תעלת סואץ נכבשו ע"י המצרים בימים הראשונים של המלחמה, פרט למוצב הצפוני.
- לצה"ל לא היו תכניות מגננה מפורטות והערכות מודיעיניות משלו.

4. **רצון של מצרים לגרום לישראל לסגת מסיני:**

נשיא מצרים, אנואר סאדאת, ראה בפתיחת המלחמה מהלך שיגרום לפתיחתו של משא ומתן מדיני שיביא לנסיגת ישראל מסיני (יש לציין כי זו הנחה שמקובלת על חלק מהחוקרים את הנושא). כמו כן, בשנים שלפני המלחמה נעשו מספר ניסיונות לדון בנסיגה ישראלית מתעלת סואץ, אך הניסיונות נכשלו. מדינת ישראל לא ניהלה עם מדינות ערב, ובמיוחד עם מצרים, תהליך מדיני ממשי שיכול היה להביא להסכם כלשהו.

הנסיבות בהן פרצה המלחמה (האירועים שקדמו לה):

א. התעלמות ישראל מהשינוי במדיניותה של מצרים - אנואר אל-סאדאת, שהחל את כהונתו כנשיא מצרים בפברואר 1970, ניהל מדיניות שונה מזו של נאצר, קודמו בתפקיד. **סאדאת הבין, כי אי אפשר לחסל את מדינת ישראל**, וביקש לחזור לגבולות ה-5 ביוני 1967 (הגבולות שלפני מלחמת ששת הימים).

כבר בשנת 1971 **הציע סאדאת כמה יוזמות שלום**, אך מנהיגי ישראל דחו אותן על הסף, כי לא האמינו בכֶנות הצעותיו. לפיכך, יש כאלה שטוענים, שישראל החמיצה הזדמנות לשלום, כי שגתה בהערכת אישיותו ובהבנת תכניותיו של סאדאת.

הנהגת ישראל סברה, כי סאדאת הוא אדם אפור וחלש, ו**התעלמה** לחלוטין מסימנים שהעידו על **הֶעָזָה וחדשנות במדיניותו**. למשל, בתחילת 1972 גרש סאדאת את רוב היועצים הסובייטים ממצרים, בניסיון להתקרב לארה"ב ולמערב. המודיעין הישראלי פירש בדרך שגויה את גירושם של היועצים הסובייטים ממצרים, וסבר כי הגירוש מגביר את חולשתה של מצרים, ושאין בכוחה לצאת למלחמה. גם ההנהגה המדינית וגם ההנהגה הצבאית של ישראל, לא הבינו שסאדאת אינו יכול להמשיך עוד במצב של "לא שלום ולא מלחמה". ישראל אף התעלמה מאזהרתו של סאדאת, כי **ללא הסדר מדיני - מלחמה תהיה הברירה היחידה.** בעצם, **סאדאת נכשל בניסיונותיו להגיע למשא ומתן מדיני עם ישראל, ולכן ביקש לקדם את התהליך המדיני באמצעות מלחמה.**

ב. כישלון המודיעין - הנחת המודיעין (ה"קונספציה") הייתה, כי מצרים לא תצא למלחמה בישראל לפני שתשלים את בניית כוחה, ובעיקר את חיל האוויר שלה. על יסוד הנחה זאת, **סברו גורמי המודיעין בישראל, כי לא צפויה מלחמה לפני שנת 1975.**

כחודש לפני פרוץ המלחמה החלו לזרום **ידיעות מודיעיניות על ההכנות המצריות והסוריות להתקפה**. חלק מהידיעות נבע מ**ראיית** ההכנות בשטח, ריכוזי כוחות וקידומם ופריסת הכוחות במערך התקפי, וחלקן הגיע **ממקורות מודיעין אמינים** כמו **חוסיין מלך ירדן, שנפגש עם ראש הממשלה גולדה מאיר**, ומסר על הכוונה של מצרים וסוריה לתקוף את ישראל. גם סוכן שמילא תפקיד בכיר במצרים ונפגש עם ראשי המודיעין שלנו מסר על כוונת מצרים וסוריה לפתוח במתקפה. אולם ראשי המודיעין הישראלי דבקו בעמדתם לפיה "הסבירות למלחמה נמוכה ביותר".

רק בבוקר יום הכיפורים ה- 6 באוקטובר 1973, התקבלה ידיעת מודיעין אמינה, לפיה באותו היום תיפתח ההתקפה. הממשלה החליטה לגייס את מערך המילואים, אולם הגיוס בוצע בחיפזון ולפני שכוחות המילואים נפרשו מול האויב – כבר החלה המלחמה.

פרשת כישלון המודיעין ואי מוכנותו של צה"ל לפתיחת המלחמה, כונו בפי הציבור, לאחר המלחמה, בשם **"המחדל"**.

ג. **האירועים שקדמו למלחמה** - כאמור, במהלך חודש ספטמבר 1973, **הבחינה** ישראל שסוריה מתגברת כוחות צבא בחזית הצפון, ומצרים-בחזית הדרום, אולם היא פירשה זאת כחלק מתרגיל צבאי של שתי המדינות.

ימים ספורים לפני פרוץ המלחמה התרחשו עוד תופעות חריגות, אשר הסבו את תשומת ליבה של ישראל לשינויים המתרחשים בשטח:

- **בלילה שבין ה-4 ל-5 באוקטובר** התקבלה ידיעה שהרוסים מפַנים את המשפחות של היועצים שלהם שעוד נותרו במצרים. בתגובה, החליט הרמטכ"ל דוד אלעזר (דָדוֹ) על **תגבור כוחות צה"ל בשתי החזיתות**.
- **ב-6 באוקטובר לפנות בוקר** התקבלה ידיעה שמצרים וסוריה עומדות לפתוח במלחמה. דדו ביקש להקדים אותן ע"י פעולה אווירית, אך בקשתו נדחתה ע"י הדרג המדיני. עם זאת, הוסכם על **גיוס מילואים**.

ההנהגה הצבאית וההנהגה הביטחונית הניחו, כי **הצבא הסדיר יוכל לבלום את ההתקפות על ישראל**, ואין צורך לגייס מילואים מראש. עוד הניחו, כי **חיל האוויר יוכל לבלום את כוחות האויב**.

ישראל חששה לתקוף ראשונה, כדי שלא תואשם בתוקפנות.

מדוע ישראל הופתעה מפרוץ המלחמה?

1. **תחושת אופוריה מסוכנת** (שכרון כוח) - מלחמת ששת הימים הסתיימה בניצחון ישראלי מוחץ והביאה לכך כי ישראל חשה כי היא בעמדת כוח צבאית ברורה מול מדינות ערב . לתחושה זו נוספה הרגשת זלזול ביכולת הצבאית של צבאות ערב והערכה כי לא יוכלו לשקם את כוחם במשך זמן רב.
2. **כישלון המודיעין הישראלי** - בשל העובדה שלישראל אין עומק אסטרטגי (שטחים שהיא יכולה להילחם בהם מבלי לסכן את מרכזי האוכלוסייה ואת הכלכלה שלה) – בנתה ישראל מערך מודיעין משוכלל שהיה אמור לספק התראה מספקת (של מספר ימים) במקרה של פריצת מלחמה, כדי שתספיק לגייס את כוחות המילואים שלה. הסתבר, כי מערך המודיעין היה אומנם משוכלל והִזרים ידיעות על הכנות מצרים וסוריה למלחמה, אך הידיעות לא תורגמו כראוי להתראה על כך שעומדת לפרוץ מלחמה בפועל. למעשה, המודיעין נכשל בכך שלא סיפק בזמן התראה על המלחמה המתקרבת.
3. **היערכות שגויה לקראת המלחמה הבאה** - לאור הצלחתו המרשימה של חיל האוויר של ישראל במלחמת ששת הימים המשיכה ישראל לפתח חיל אוויר חזק ביותר, והאמינה כי חיל

האוויר יוכל להכריע את המלחמה העתידית בכוח העליונות האווירית שלו. אולם במלחמה הסתבר, כי טילי קרקע - אוויר שהיו בידי המצרים, גרמו לחיל האוויר אבדות כבדות.

4."**קו בר-לב**" - לאורך תעלת סואץ הוקם קו ביצורים חזק שהתבסס על מעוזים שמוקמו על שפת התעלה, וישראל האמינה כי המעוזים, בשילוב עם יחידות שריון, יעמדו בפני התקפה מצרית. אולם הנחה זו לא הייתה נכונה, מפני שמיד עם תחילת המלחמה הסתבר, כי קו המעוזים נפרץ ותוך מספר ימים הוא נכבש ע"י המצרים, למעֵט מעוז אחד.

5. **מדיניות ההטעיה המצרית** - המצרים הִסוו את הכנותיהם למלחמה ונקטו באמצעי הטעייה כיד להסתיר את כוונותיהם .

ידיעה (לא לבגרות):

כאמור, המלחמה הפתיעה את ישראל. אמנם מנהיגי ישראל קיבלו מידע מודיעיני על אפשרות התקפה מצד מצרים וסוריה, אך הם לא נקטו בצעדים הדרושים כדי להתכונן ולהתגונן.

הייתה פעולה צבאית מתואמת בין מצרים לבין סוריה, כאשר צבא מצרי חצה את תעלת סואץ וחדר לסיני וצבא סורי חצה את קו הפסקת האש ברמת הגולן וכבש את רוב הגולן והחרמון מידי ישראל.

מדינת ישראל גייסה את כוחות המילואים וקיבלה מארה"ב סיוע מאסיבי, שהגיע ברכבת אווירית. לאחר מספר ימי לחימה עבר צה"ל ממגננה להתקפה. בצפון כבש שוב את רמת הגולן עם מובלעת סורית נוספת ואיים על דמשק. בדרום חצה צה"ל את תעלת סואץ, כיתר את הארמיה השלישית של צבא מצריים והתקרב לקהיר.

בתום 18 ימי לחימה זכתה ישראל בניצחון בשתי החזיתות.

בשלב זה הודיעו הרוסים לאמריקאים כי בדעתם להתערב במלחמה לטובת מדינות ערב (זוהי תקופת "המלחמה הקרה"). בתגובה, הועמדו יחידות אמריקאיות בכוננות גרעינית.

בסופו של דבר הושגה הפסקת אש בתיווך האמריקאים, וכך הסתיימה המלחמה.

ב. תוצאות המלחמה (בטווח המידי)

1. **ניצחון צבאי בשדה הקרב** - במישור הצבאי הצליח צה"ל לשנות את מהלך המלחמה, בתנאים של הפתעה מצד האויב ובתנאי פתיחה קשים. לקראת סוף המלחמה הסתמן ניצחון צבאי ישראלי בחזית הסורית, כשצה"ל נערך במרחק של 40 ק"מ מדמשק, ובחזית המצרית - כשהוא נערך במרחק של 101 ק"מ מקהיר. הניצחון הצבאי קיבל משמעות מיוחדת, בשל נתוני הפתיחה הקשים של ישראל, והבהיר שוב למדינות ערב כי האופציה הצבאית נגד ישראל מוגבלת.

2. המלחמה גבתה ממדינת ישראל מחיר כבד מאוד - 2,656 הרוגים, 7,251 פצועים, 301 שבויים ועשרות נעדרים. ההתמודדות עם השכול הייתה קשה ביותר והטיפול בשבויים ובנעדרים הפך לנושא מרכזי בציבור הישראלי. הוקם מרכז מיוחד לאיתור השבויים והנעדרים.

בנוסף, ספג צה"ל אבדות כבדות במטוסים ובטנקים ומחיר כלכלי כבד ביותר ששילם המשק הישראלי.

3. **חרם הנפט ולחץ כלכלי על המערב** - ארגון מדינות ערב המפיקות נפט הודיע, בעיצומה של המלחמה, על הפחתת ייצור הנפט בחמישה אחוזים, עד שישראל תיסוג מהשטחים הכבושים. בשלב הבא הופסקה לחלוטין מכירת הנפט לארה"ב, בשל תמיכתה בישראל. המדינות המפיקות נפט הוכיחו שוב את כוחן להשפיע על היציבות הכלכלית.

ג. השפעות המלחמה על מדינת ישראל (חברתית, כלכלית, ביטחונית ופוליטית)

חברתית - בתום המלחמה החלה החברה הישראלית להתמודד עם האירועים שקדמו לה, ובעיקר עם אירועי המלחמה עצמה, שכונתה בפי הלוחמים "מחדל". את החברה הישראלית שטף גל של זעם ומרירות, ועדויות של חיילים וכתבות בעיתונים הִפנו אצבע מאשימה כלפי הדרגים הבכירים במדינה.

בחברה הישראלית חל **שֶבֶר מוסרי**, וערכי היסוד החברתיים, כמו האמונה במנהיגות המדינית והצבאית, התערערו ועמדו למבחן .

כלכלית - גברה התלות בכספי הסיוע האמריקאים עקב הנזק הכלכלי הכבד שגבתה המלחמה.

שנת 1973 מסמלת נקודת שבר חסרת תקדים בכל נתון שעל פיו תימדד. נעצרה הצמיחה, המדינה נכנסה למשברים חריפים במאזן התשלומים, ומעל הכל - התפתח פה תהליך אינפלציוני (אובדן ערך הכסף) שלא היה כמותו. אחרי מלחמת יום הכיפורים החלה תקופת כיפורים בתחום הכלכלי, הקרויה לעתים "העשור האבוד", שהיווה משבר כלכלי וחברתי עמוק במלוא מובן המילה - במבנה המערכת של המשק הישראלי וגם בנורמות של התנהגות כלכלית-חברתית.

ביטחונית - תחושת הביטחון והאופוריה ששררו בישראל לאחר מלחמת ששת הימים, התחלפו בתחושה כבדה של חוסר אמון בתפיסה הביטחונית ובמנהיגיה של המדינה, אשר לא הכינו את ישראל לקראת מלחמה. הממשלה והצבא היו נתונים לביקורת מצד הציבור.

בעקבות לחץ ציבורי הוקמה ועדת חקירה ממלכתית בראשות נשיא בית המשפט העליון שמעון אגרנט -**ועדת אגרנט**, שחקרה את המחדלים של המלחמה והתמקדה בשני היבטים:

- המידע על מהלכיו של האויב ערב המלחמה.
- היערכות צה"ל לפני המלחמה ופעילותו ביומיים הראשונים שלה.

לאחר 156 ישיבות, שמיעת עדויות של כ-90 אנשים ועיון בחומר שנאסף - **הטילה הוועדה את עיקר האשמה על הדרג הצבאי ועל העומד בראשו, הרמטכ"ל דוד אלעזר,** שלטענתה לא היה מספיק עֵרני לסימנים ולאירועים ערב המלחמה. הוועדה המליצה על הפסקת כהונתו ועל הדחתם של קצינים נוספים. הרמטכ"ל התפטר מיד.

כמו כן, הוטלה אחריות אישית על ראש אמ"ן (אגף המודיעין) **האלוף אלי זעירא**, ואלוף פיקוד הדרום, **שמואל גונן (גורודיש),** נמצא אחראי למחדל של אי-הכנת הכוחות כראוי.

פוליטית:

- בציבור החלו להתגבש **תנועות מחאה** שהביאו לשינויים פוליטיים בישראל. בין יוזמי המחאה היה **סרן מוטי אשכנזי**, שפיקד על מעוז "בודפשט" בצפון תעלת סואץ - המעוז היחיד שלא נפל בידי המצרים. תנועות המחאה, שכללו קצינים וחיילים שחזרו מן המלחמה, ערכו הפגנות בהן מחו על הטלת האשמה על ידי ועדת אגרנט על הדרג הצבאי בלבד, וקראו להתפטרות הממשלה ואישי מפתח בה. משה דיין, שר הביטחון, התפטר, ובעקבותיו התפטרו גולדה מאיר וממשלתה. את הממשלה החדשה הרכיב **יצחק רבין**, ואת משה דיין החליף **שמעון פרס**, כשר הביטחון.
- הביקורת הציבורית והמחלוקת בתוך הממסד הפוליטי בדבר אחריותו של משה דיין לכישלון במלחמה - יצרו סדק במפלגת העבודה וסללו את **הדרך למהפך הפוליטי ב-1977**. מפלגת העבודה איבדה את השלטון, ואת מקומה תפס הליכוד בראשותו של מנחם בגין.
- **בישראל גבר הקיטוב בענייני חוץ וביטחון** - התרחב הפער בין אלו שצידדו באחיזה ישראלית בשטחי "ארץ ישראל השלמה" באמצעות התנחלות רחבה ("גוש אמונים"), לבין אלו שקראו לוויתורים טריטוריאליים משמעותיים לערבים, תמורת הסדר שלום ("שלום עכשיו").
- **המלחמה הובילה למשא ומתן בין ישראל למצרים,** לביקורו ההיסטורי של סאדאת בישראל ולחתימה על הסכם שלום, בתיווכה של ארה"ב, שבמסגרתו נסוגה ישראל מחלק גדול של סיני.

ניתן לומר, כי **במישור הצבאי** הסתיימה מלחמת יום הכיפורים בניצחון צה"ל. אולם **במישור המדיני** יצאה ישראל וידה על התחתונה, כשצה"ל מפנה את כוחותיו בחזית הסורית - מכל השטח שכבש במלחמת יום-הכיפורים, וגם מקוניטרה; ובחזית המצרית - לא רק מהשטחים שכבש במצרים התחתית אלא גם את תעלת סואץ ומערב סיני. הזוכה העיקרית הייתה המעצמה האמריקנית, שהצליחה להכניס את מצרים, ובמידת-מה את סוריה ועיראק, אל חיק המערב.

ד. השפעות המלחמה על מדינות ערב

מצרים:

- החזרת המורל המצרי.
- למרות שישראל חדרה לתחומי מצרים וכיתרה את הארמיה השלישית, היא לא הצליחה לקעקע את אחיזת המצרים באזור התעלה. הסכמי הביניים שהביאו להרחקת צה"ל מתעלת סואץ, שליטה מלאה על התעלה ופתיחתה למעבר כלי שיט - פורשו כהמשך ההישג.
- המלחמה סללה את הדרך לביקורו של הנשיא סאדאת בישראל (1977), ולפתיחת אופק מדיני להסכם שלום, שבו תוחזר כל סיני לשליטה מצרית - לאחר המלחמה הושגו הסדרי הפרדת כוחות בין ישראל ומצרים ו"הסכם ביניים", לפיו נסוגה ישראל מחלק גדול מסיני. שני הצדדים גילו נכונות להיכנס למשא ומתן לשלום, ונכונות זו הביאה לביקורו ההיסטורי של הנשיא סאדאת בישראל בנובמבר 1977, לשיחות שלום ולחתימה על הסכם השלום בין ישראל למצרים (הסכם קמפ-דיוויד) בשנת 1979 .

סוריה:

- מפלה ניצחת וכישלון בהשגת היעדים הסוריים, עקב העובדה שנדחקו מרמת הגולן ושצה"ל הגיע לטווח תותחים מהבירה הסורית.
- בעקבות נפילתו בשבי של קצין צה"ל, עמוס לוינברג, שכונה "הקב"ר המזמר" (קצין בינה רשתית, שעסק במידע אודות הצבא הסורי), והיה בעל זיכרון פנומנלי וידע נרחב ביותר על חיל המודיעין בפרט והצבא בכלל - קיבלו הסורים הבנה מקיפה וכוללת של חיל המודיעין הישראלי לפרטי פרטים, וידע על דרכי הפעולה של סיירת מטכ"ל.

3. עלייה, קליטה ועיצוב החברה והתרבות במדינת ישראל

א. העלייה בשנות החמישים והשישים

ערכה: גלית גולן

מבוסס על הסיכום של ד"ר ארז כסיף, על-פי תכנית הלימודים בהיסטוריה ב' (022116)

מבוא:

עם הקמתה של מדינת ישראל וסופו של השלטון המנדטורי, הוסרו כל המגבלות על עלייה יהודית לארץ ישראל. מפעל העלייה היווה ערך ומטרה עליונה של הציונות, מראשיתה: העלאתם וקליטתם של המוני יהודים במצוקה למדינתם הריבונית. ערך זה השתקף הן בהכרזת העצמאות שקראה לקיבוץ גלויות, והן בחוק השבות שנועד לעודד כל יהודי לעלות ארצה ולקבל בה אזרחות.

מדינת ישראל היא מדינת הגירה. לאורך כל שנות קיומה היגרו / עלו אליה מיליוני עולים ממגוון מדינות. מקובלת ההבחנה בין שני גלי הגירה / עלייה גדולים: גל העולים שהגיע לארץ מיד לאחר הקמת המדינה (1948) ובשנים הראשונות לקיומה, ואשר כלל מהגרים שהגיעו מאירופה, חלק גדול מהם פליטי שואה, רובם ממזרח אירופה; ומהגרים שהגיעו מארצות האסלאם במזרח התיכון ובצפון אפריקה, זאת לנוכח המצוקה הקשה אליה נקלעו בעקבות כינון המדינה, תבוסתן הצבאית של מדינות ערב במלחמת העצמאות ומה שמכונה "בעיית הפליטים הפלסטינים". בעקבות מלחמת ששת הימים (1967) קלטה ישראל מהגרים גם מארצות הרווחה, כגון ארה"ב וקנדה.

גל העלייה השני כולל מהגרים שהגיעו לארץ בעקבות קריסתו של הגוש הקומוניסטי, רובם מברית המועצות לשעבר. מהגרים הגיעו גם מארצות אחרות – 'מהודו ועד כוש' – חלקם מתוך הכוונה לשפר את רמת חייהם, אבל חלקם גם משיקולים אידיאולוגיים.

בין שני גלי העלייה הללו קיימים הבדלים עמוקים, הן בהיקף המספרי המוחלט (והיחסי) של ציבור העולים, והן במדיניות הקליטה שהופעלה כלפיהם.

שנות ה-50 וה-60 נחשבו לשנים מעצבות בתולדותיה של המדינה. באותן שנים העלתה המדינה הצעירה מאות אלפי עולים ממדינות ומתרבויות שונות, וקלטה אותם תוך שהיא מנהלת מאבק על קיומה מבחינה ביטחונית.

אתגר קליטתם של גלי ההגירה בתחילת שנות החמישים היה מורכב ביותר. מספרם של העולים היה גדול פי שלושה מזה של החברה הקולטת, ורובם הגיעו מרקע תרבותי השונה שוני רב מזה של האוכלוסייה הוותיקה שחיה במדינת ישראל. מדינת ישראל הייתה דלת משאבים ויכולתה לתמוך בעולים הייתה מוגבלת ביותר. אילוצים אלו וטבעה המיוחד של מדיניות הקליטה, הטביעו את חותמם לעשרות שנים והולידו לא מעט חיכוכים בין האוכלוסייה הוותיקה- הקולטת, לבין האוכלוסייה הנקלטת. חיכוכים על רקע חברתי, כלכלי, תרבותי ואפילו פוליטי. מכאן נובעת חשיבותה הרבה של סוגיית העלייה והקליטה לעיצוב התרבות הישראלית.

חשוב להדגיש כי שני התהליכים - העלייה בשלב ראשון והקליטה בשלב שני - היו נפרדים זה מזה ובעלי מאפיינים שונים. בתהליך העלייה היו מעורבים גורמים כמו המוסד לעלייה ב', הסוכנות היהודית, המוסד לתיאום והג'וינט. בתהליך הקליטה בישראל היו מעורבים הן גורמים ממשלתיים והן החברה הישראלית בכללותה.

א. היקף העלייה וארצות המוצא

ארצות המוצא של העולים: הגירתם של יהודים למדינת ישראל נעשתה ממגוון של מדינות וארצות.

גל העלייה הראשון בשנים 1948 – 1950, כלל את עצורי המחנות (הבריטיים) בקפריסין, אשר ניסו להיכנס לארץ בצורה בלתי-ליגאלית בתקופת המנדט הבריטי; את "שארית הפליטה" (ניצולי שואה) מאירופה; את קהילות יהודי תימן ('מרבד הקסמים') ובולגריה בשלמותן; עולים רבים מיוגוסלביה, תורכיה, לוב ותוניס.

גל העלייה השני בשנים 1950 – 1953 כלל את קהילת יהודי עיראק בשלמותה (מבצע 'עזרא ונחמיה').

גל ההגירה השלישי בשנים 1955 – 1956 כלל את יהודי צפון אפריקה, בעיקר ממרוקו ואח"כ ממצרים, וגם יהודים מפולין והונגריה. לקראת סוף העשור, גם עולים מרומניה.

עד למלחמת ששת הימים עלו ארצה רק כ-11 אלף איש מארה"ב וקנדה, ואילו בעקבות הניצחון הצבאי המפואר קלטה ישראל (**עד 1971**, כולל) כ-30 אלף עולים מהמדינות הללו.

היקף / ממדי העלייה: בעשור הראשון להקמת המדינה עלו לארץ כ-930,000 איש, מהם כ-680,000 בשלוש השנים הראשונות להקמת המדינה. כלומר, ש**עד לסוף 1951** האוכלוסייה היהודית בישראל, שמנתה כ-650 אלף נפש, הכפילה את עצמה. העולים כללו את שארית הפליטה מאירופה ואת עולי תימן ועיראק מארצות האסלאם.

בין 1952 ל-1954 נחלש זרם העולים ומספרו עמד על כ-55,000 עולים בקירוב. העלייה התחדשה ביתר שאת החל מ-1955 ועד לסוף העשור כללה כ-240 אלף בני אדם (בקירוב), רובם מארצות צפון אפריקה ומדינות הגוש הקומוניסטי (פולין, הונגריה, רומניה).

במהלך שנות ה-60 ועד לסוף 1971, הגיעו לארץ עוד כ-420 אלף עולים, והפעם גם מארצות הרווחה (בעקבות מלחמת ששת הימים) ומבריה"מ לשעבר.

עולים מארצות אירופה:

רומניה, פולין, בולגריה, ברית המועצות, צ'כוסלובקיה, גרמניה, אוסטריה, יוגוסלביה, צרפת, איטליה, הולנד, בלגיה - ממדינות אלה עלו **כ-330,000 איש** בשלוש השנים הראשונות להקמת המדינה, 1948 - 1951.

רוב העולים מאירופה היו ניצולי שואה, "שארית הפליטה" ממחנות הריכוז וממחנות ההשמדה. חניכי תנועות הנוער החלוציות בלטו במיוחד, לאחר שהתארגנו באירופה ושאפו לחדש את החיים היהודיים בא"י.

עד סוף שנות ה-50 עלו מאירופה **עוד כ-90,000 איש**.

סך הכל: 420,000 עולים.

עולים מארצות האיסלאם:

- **אסיה**: **תורכיה, סוריה, לבנון, תימן (עליית "על כנפי נשרים"), אירן, עיראק (עליית "עזרא ונחמיה"), הודו, אפגניסטן** - **כ-240,000 איש** בשלוש השנים הראשונות להקמת המדינה, **ועוד כ- 35,000** איש עד סוף שנות ה-50.

  סך הכל: 275,000 עולים.

- **אפריקה**: **מרוקו, אלג'יריה, תוניסיה, לוב, מצרים, סודן ודרום אפריקה** - **כ-95,000 איש** עד 1951, **ועוד כ- 140,000** איש עד סוף שנות ה-50.
- **סך הכל: 235,000 עולים.**

היישוב היהודי גדל בכ-930,000 איש, ובסוף העשור הראשון להקמת המדינה הוא מנה כ- 1.5 מיליון יהודים.

עלייה בממדים כאלה, תוך תקופה קצרה, לא הגיעה לישראל בתקופה שלפני קום המדינה ולא בתקופה שלאחר 1952. גם בהשוואה להגירות בינלאומיות לארצות קולטות הגירה מובהקות, זו הייתה עלייה בעלת ממדים מרשימים, ולכן כונתה **'העלייה ההמונית'** או **'העלייה הגדולה'.**

עלייה זו שינתה במידה רבה את דמותה של מדינת ישראל. היא הפכה את ישראל ממדינה בעלת אוכלוסייה זעירה למדינה בעלת אוכלוסייה קטנה, ושינתה את נתוניה הדמוגרפיים של האוכלוסייה, אשר הכפילה עצמה תוך ארבע שנים.

קווי האופי המיוחדים של העלייה הגדולה נקבעו, במידה רבה, על-פי תכונות העולים שהגיעו מהקהילות השונות.

ב. הגורמים לעלייה לישראל בשנות ה-50 וה-60

העלייה בתקופת המדינה הייתה עלייה של משפחות ואף של קהילות שלמות. העליות של קהילות שלמות כמו במקרים של קהילות יהודי תימן ועיראק, ועליות ההמונים מצפון אפריקה ומרומניה, היו **"עליות הצלה"**. כוונתן הייתה למלֵט במהירות יחידים וקהילות שהיו נתונים לשרירות ליבו של משטר עוין, ולעתים אף לסכנת חיים ממשית.

במקרים אחרים מדובר היה בעולים שניצלו את פתיחתם הפתאומית של שערים בארצות מסך הברזל (ארצות קומוניסטיות), כגון רומניה. הפתאומיות והמהירות שאפיינו עליות מסוג זה, מנעו תכנון מוקדם והיערכות מתאימה לקראת קליטתן.

עליות שגורמי ההנעה להם היו ציוניים-אידיאולוגיים, הגיעו בעיקר מארצות הרווחה ממערב אירופה, צפון אמריקה ודרום אפריקה, והן היו מצומצמות יחסית בהיקפן.

הגורמים לעלייה מארצות אירופה:

א. מרבית העולים שהגיעו מאירופה בשנים הראשונות של המדינה היו ניצולי שואה- "שארית הפליטה". רובם עלו בגלל התפיסה שהתגבשה בעקבות השואה- חוסר רצון להישאר במקומות שבהם התחוללה השואה, ואשר הפכו לבתי קברות עבור יקיריהם. בחלק ממדינות אירופה נערכו פוגרומים ביהודים גם לאחר השואה, כמו הפוגרום בעיירה קיילצה בפולין ביולי 1946. עבור ניצולי השואה נתפסה הקמת מדינת ישראל כפיצוי וכתחליף להרס החיים באירופה. רבים מהם פירשו את החיים במדינה יהודית כציווי האחרון של הקורבנות בני משפחתם.

ב. בשנים 1955-1960 נערכו מרידות כנגד השלטון הסובייטי של ברית המועצות במדינות מזרח אירופה, והעלייה לישראל הושפעה מהתסיסות הפוליטיות במדינות אלה.

הגורמים לעלייה מארצות האסלאם:

א. **הקמת מדינת ישראל** - חלק מן היהודים בארצות האסלאם ראה בהקמת המדינה אות מבשר לפעמי משיח. בשנים 1948 – 1949 עלו לישראל 10% מאוכלוסיית היהודים שחיו בארצות אלה.

ב. **התעצמות הסכסוך הערבי-ישראלי** בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה ומאז מלחמת העצמאות, השפיעה על היחס ליהודים בארצות האסלאם. לראשונה התרבו במדינות אלה פגיעות מצד ערבים נגד יהודים, והדבר ערער את תחושת הביטחון של היהודים ואת יחסי השכנות הטובים עם האוכלוסייה הערבית. הם החלו להעלות שאלות לגבי המשך חייהם במדינות המוסלמיות. שליחים ציוניים שפעלו בארצות אלה, העבירו דיווחים על הסכנה הנשקפת ליהודים שם.

ג. **תהליך הדה-קולוניזציה בארצות צפון אפריקה והמזרח התיכון** - תהליך העצמאות של מדינות האסלאם והשחרור ממדינות המערב הביא לחיזוק המגמות הפאן- ערביות והפאן- אסלאמיות. סוריה, לבנון ועיראק, זכו לעצמאות סמוך לסיומה של מלחמת העולם השנייה. תוניסיה ומרוקו זכו בעצמאות ב- 1956, ואלג'יריה - לאחר מאבק קשה ב- 1962. ההשתחררות מן הקולוניאליזם האירופי וקבלת העצמאות של המדינות חיזק את הלאומיות הערבית במדינות וגרם להתערערות ביטחונם של היהודים. היהודים זוהו עם הגורמים הקולוניאליסטים, כי נהנו מזכויות יתר לעומת המוסלמים. היהודים, שפרנסתם הסתמכה על השלטון הקולוניאליסטי, נאלצו כעת לחפש מקורות פרנסה אחרים.

כמו כן, היהודים, שעבריו תהליך מודרניזציה והסתגלו לתרבות הצרפתית, נאלצו כעת להשתלב בתרבות הסביבה המוסלמית, שנחשבה בעיניהם נחותה יותר.

ד. **התגייסות מדינות ערב למאבק נגד ישראל** סייעה לחיזוק המגמות הפאן- אסלאמיות והפאן - ערביות. היהודים נתפסו כמזוהים עם הישות הציונית השנואה.

ה. **שינויים בדפוסי הפעילות הציונית** - בעבר עסקו הארגונים הציוניים בחיזוק התרבות הציונית בקרב היהודים (לימוד השפה העברית, בעיקר). לאחר מלחמת העולם השנייה השתנתה עמדת ההנהגה הציונית בקשר לחשיבות שילובם של יהודי ארצות האסלאם בהגשמה הציונית, והציונות הפכה מציונות "תרבותית" לציונות "מגשימה". הדבר בא לידי ביטוי בהתגברות מספר השליחים הציוניים שהגיעו לארצות ערב כדי לעודד את הציונות בארצות אלה. התנועה הציונית שמה יותר דגש על שילוב יהודי ארצות האסלאם בהגשמה הציונית, מוסדות יהודיים וציוניים שפעלו בארצות אלה, סייעו בארגון העלייה למדינת ישראל .

ו. **לקראת השגת העצמאות במרוקו ובתוניסיה**, עמדו בפני היהודים שתי אפשרויות עיקריות: האחת, להישאר בארצם ובעצם לסכן את עצמם, והשנייה, להיעזר בשרותי הארגונים השונים או בשליחים של מדינת ישראל ולעלות לארץ. היו יהודים שבחרו באפשרות נוספת: הגירה לארצות אחרות.

ג. דפוסים שונים בארגון העלייה

החל מה-15 במאי 1948, יום לאחר ההכרזה על הקמת מדינת ישראל, הפכה העלייה לחוקית. יחד עם זאת, לא חלו שינויים רבים בדרכי ארגונה בהשוואה לתקופת המנדט הבריטי. בפרק הזמן שלאחר הקמת המדינה, היה קשה לתכנן את העלייה באופן מסודר, והיא בוצעה בצורת מחטפים וניצול הזדמנויות.

עיקר מפעל העלייה התבצע ע"י נציגי מוסדות המדינה והסוכנות היהודית. היו מספר גורמים שסייעו למדינת ישראל בתחום העלייה: ארגונים יהודיים כמו "הקונגרס היהודי העולמי" וארגון הג'וינט, שהוקמו בארה"ב; ושליטים מקומיים בארצות שונות שסייעו להגירת יהודים, בעצם הסכמתם שבשתיקה.

חברי המוסד "לעלייה ב"" (העלייה הבלתי לגאלית) שעסקו בכך לפני הקמת המדינה, המשיכו בפעילותם תוך שימוש באותן שיטות פעולה מחתרתיות: מגעים והסכמים חשאיים עם השלטונות במדינת המוצא, מתן שוחד לפקידי שלטון, גניבת גבולות ועוד (עלייה חשאית). בלא מעט מקרים הותנה מתן רישיונות ההגירה בתמורה כספית ישירה או עקיפה. כך למשל, בולגריה תבעה תשלום מזומנים בעבור כל מהגר (וגם זכתה בו), ואילו בפולין נעשה שימוש בתשלום עקיף באמצעות חוזים מסחריים (את הכסף שילמו הסוכנות היהודית ו/או ארגון הג'וינט). היו גם קבוצות עולים שהובהרו מארצות המוצא שלהן בסירות, בשיירות גמלים, או ברגל.

מדינת ישראל הצעירה הייתה צריכה להתמודד עם זרם העולים, לקבוע מנגנוני קליטה ולדאוג לצרכים בסיסיים כמו מזון, דיור ותעסוקה. התמודדות זו הביאה להתלבטות במוסדות המדינה: האם לנקוט מדיניות של עלייה המונית, או מדיניות של עלייה סלקטיבית ומבוקרת.

טיעוני התומכים בעלייה ההמונית:

1. מטרת הציונות היא קיבוץ גלויות והקמת בית לעם היהודי כולו בארץ ישראל.
2. עלייה המונית חשובה מבחינה ביטחונית בעיקר בזמן מלחמה.
3. עלייה המונית חשובה לשמירה על הצביון הדמוקרטי של המדינה.

טיעוני התומכים בעלייה מבוקרת וסלקטיבית:

1. המדינה הצעירה נמצאת במצב כלכלי קשה, שאינו מאפשר קליטה ואינו מאפשר לעולים למצוא תעסוקה, דיור וחינוך.

2. המדינה נפגעה קשות ממלחמת העצמאות, ודרוש זמן לשקם אותה עד שתוכל לקלוט עלייה המונית.

3. צריך להשקיע בעיצוב אופייה של החברה בישראל, כדי שתהיה חברה איכותית ויצרנית.

4. בקרב הוותיקים רווחו דעות קדומות וסטריאוטיפים שליליים על יהודי ארצות האסלאם.

מה השפיע על יצירת דפוסי העלייה?

- המטרה המרכזית של הציונות הייתה שכל בני הלאום היהודי ישובו לחיות במדינה ריבונית בארץ ישראל. ברוח זו נוצר גם חוק השבות.
- מדינת ישראל ראתה עצמה מייצגת ואחראית על כל היהודים בתפוצות השונות.
- ממשלת ישראל הייתה צריכה להתמודד ולתמרן מצד אחד עם הקשיים בבניית המדינה והחברה החדשה בארץ, ומצד שני עם הלחצים והצרכים שהתעוררו בתפוצות באותו זמן. תמרון זה מסביר את הדפוסים השונים בעלייה.
- ההנהגה הלאומית הייתה צריכה להתמודד במקביל עם צרכים מגוונים של התפוצות.

בפועל, התפתחו **שלושה דפוסי פעולה / ארגון מרכזיים בטיפול בעלייה** - פירוט בסעיף שלהלן.

ד. מאפייני העלייה:
עליית הצלה, עלייה מבוקרת, עלייה חשאית

1. **"חיסול גלויות" / עליית הצלה** – יהודים נמצאו בסכנה קיומית, במיוחד בארצות האסלאם (עיראק, לוב, תימן), ולכן מדינת ישראל עשתה כל שביכולתה כדי להוציא אותם משם במהירות. הייתה כאן **העדפה של צרכי היהודים בתפוצות על פני צרכי המדינה והחברה בישראל**.

מדובר בתפוצות, שהייתה סכנה להמשך קיומן בגולה, והחליטו להעלותם באופן מיידי, למרות הקשיים מהם סבלה החברה בישראל באותה עת. העלייה ממקומות אלו בוצעה במהירות רבה יחסית, ותוך כשנתיים או שלוש חוסלו הגלויות בתימן (מבצע "על כנפי נשרים"), עיראק (מבצע "עזרא ונחמיה"). מבצע חיסול גלויות הקיף כשני שליש מכלל העלייה מארצות האסלאם בשנים 1948-1952.

בלוב, תימן ועיראק, מדובר על דפוס של עלייה גלויה, בתיאום עם השלטונות, כאשר **כל הקהילה** עלתה לארץ ישראל. דפוס אחר של עליית הצלה היה חשאי ובלתי לגאלי. דפוס זה התקיים בסוריה, לבנון, מצרים ומרוקו בשנות השישים.

2. **עלייה מבוקרת/הדרגתית/סלקטיבית – העדפת צרכי המדינה החדשה על-פני לחצים מהתפוצה**. החלטה על **מדיניות של מיון (סלקציה)** ע"י קביעת קריטריונים: גיל, מספר הנפשות במשפחה, מצב בריאותי, כשירות לעבודה. השלטון בישראל העדיף להביא ארצה תחילה את אלה שנחשבו כשירים לעבודה ולא יהוו נטל כלכלי על המדינה. החשש היה, שעלייה גדולה מצפון-אפריקה תהווה מעמסה גדולה על המדינה שלא תוכל להיערך כדי לספק עבודה, דיור, חינוך ושירותי רווחה לעולים.
הסיבות לנקיטת דפוס זה היו הקשיים של המדינה לקלוט את העלייה הגדולה בבת אחת; גודלן של הקהילות; והמצב הבריאותי של היהודים מארצות אלה. ברור ששאלת המיון לא עמדה כלל במקרה של תפוצות שנמצאו בסכנה מיידית, אבל במקומות בהם הסכנה הייתה פחותה או רחוקה יותר, נקטו במדיניות של מיון.

היו למשל אוכלוסיות, כמו במרוקו, שם סבלה אוכלוסייה יהודית גדולה ממחלות קשות ומדבקות. לכן הוקם קודם מחנה מעבר שבו נקלטו העולים ועברו ריפוי. לאחר מכן הועברו העולים למחנות במרסֶי שבצרפת ורק אח"כ עלו לארץ. תהליך זה גרר אחריו ביקורת, בטענה שהסלקציה מנוגדת לחוק השבות, כי החלשים נשארו מאחור ללא מפרנס והדבר גרם לפיצול משפחות.

3. **העלייה החשאית –** עלייה, שהתבצעה תוך שמירה על **סודיות רבה** והתאפיינה **בסיכון גבוה**. יהודים רבים הועלו בחשאי מסוריה, מלבנון, ממצרים וממרוקו, בכל הדרכים האפשריות – בים, באוויר וביבשה. לעתים, קיבלו שליטים מקומיים בארצות אלה שוחד תמורת העלאת יהודים או תמורת שתיקתם.
דפוס זה מתקשר גם לדפוס הראשון - עליית הצלה. מדובר בעלייה שנעשתה בחשאיות תוך הברחת גבולות וסיכון הנוגעים בדבר. עלייה זו נוהלה על ידי מחלקת העלייה של הסוכנות, ארגונים יהודיים עולמיים והמוסד. עלייה כזו התבצעה מסוריה, לבנון ומצרים, אך הברחת הגבולות מארצות אלה הייתה קשה ולכן אין מדובר ביהודים רבים. לעומת זאת, במרוקו הייתה ההצלחה גדולה יותר.

סיפור טראגי הקשור בעניין, הוא סיפור **טביעתה של הספינה "אגוז"** ועליה 44 מעפילים. בעקבות הטביעה הועלתה לכותרות עלייתם החשאית של יהודי מרוקו. הדבר יצר לחץ בינלאומי וכתוצאה ממנו הותרה עלייתם של יהודי מרוקו, ובשנים 1962-1964, עלו כ-120,000 מיהודי מרוקו ב"מבצע יכין".

ה. תהליך הקליטה:

הקשיים והשיקולים המשפיעים על תהליך הקליטה, כולל תפיסת כור ההיתוך כמעצבת את תהליך הקליטה

תהליך הקליטה של מאות אלפי העולים, שמספרם המצטבר עלה בהרבה על זה של החברה הקולטת, הוליד קשיים עצומים. בן-גוריון נקט מדיניות של "דלת פתוחה" בכל הנוגע לקליטת העלייה, למרות שלא נמצאו בעבורם פתרונות דיור ותעסוקה הולמים, לעתים לאורך תקופה של חודשים ושנים.

המדינה הצעירה, על משאביה המוגבלים מאוד, נאלצה לספק להמוני עולים את כל צרכיהם ולהכינם לחיים בחברתם החדשה. העול הכלכלי היה עצום. כך למשל, נכון ל-1949, התברר כי עלות קליטתו (המוצלחת) של עולה היא 3,000 דולר בממוצע. כלומר, הסכום הדרוש לקליטתם של עולי 1949 היה גבוה מתקציב המדינה כולו לאותה השנה. מגמה זו המשיכה גם בשנים שלאחר מכן, ולכן המחיר שלה היה **מדיניות צנע ויצירת מתחים חריפים בין העולים החדשים לבין החברה הקולטת**.

העלייה ההמונית הביאה עימה תוספת עצומה של צרכנים שחייבים אספקה מיידית של שירותים ומוצרים בסיסיים, כגון דיור ומזון ושירותים מינימאליים אחרים (בריאות, תברואה, חינוך וכו'). בנוסף, נדרשה גם השקעת משאבים לצורך השתלבותם המוצלחת בחיי הכלכלה והחברה.

כל אלה יצרו **משימה אדירה לחברה דלה במשאבים**, שנאלצה להתמודד גם עם האתגר הביטחוני המתמשך שהעיק עליה, החרם הכלכלי הערבי, והצורך בהקמת מוסדות ומנגנונים לאספקת שירותים ממלכתיים. עוד חשוב לציין, כי הפרופיל המקצועי של רוב העולים לא התאים לדרישות המשק.

גלי העלייה הראשונים שוכנו בערים ובדירות נטושות של תושבים ערבים ביפו, בחיפה ובלוד (ולא תמיד בצורה מסודרת). מלאי הדירות אזל במהירות וכבר מראשית 1949 לא היה מנוס מאִלתור פתרונות אחרים להמוני העולים: היו מי ששוכנו **במחנות ישנים של הצבא הבריטי** (כגון "שער העלייה" הסמוך לחיפה), בד"כ בתנאים לא נאותים שנחוו לעתים מזומנות כטראומה; **במחנות אוהלים ובמעברות** שקמו בשולי הערים. בד"כ היו יושביהם מובטלים מעבודה וחיו חיי בטלה וניוון, שהובילו לעתים לידי התפרצויות אלימות, או במקרים אחרים-להפגנות מאורגנות.

נדמה היה כי מערכת קליטת העלייה עומדת בפני קריסה, שעלולה לגרור אחריה את שאר המערכות.

היו גם בעיות 'סובייקטיביות' שלא היו קשורות אך ורק במגבלות הכלכליות של מערכת קליטת העלייה: כפי שמרבית העולים נדונו לתהליך הסתגלות ממושך וקשה, **גם האוכלוסייה הוותיקה לא הייתה מרוצה מן המצב**. כך נולדה האִמרה לפיה "הישראלי חובב עלייה אבל לא את העולים".

הכמות האדירה של העולים הולידה לא רק מצוקות כלכליות ו**עול כלכלי עצום**, שהכביד גם על האוכלוסייה הקולטת, אלא גם **איום על זהותה**, בשל **הבדלים תרבותיים עמוקים בין וותיקים וחדשים**.

הוותיקים כיוונו למדיניות קליטה של "כור היתוך", שהתבססה על **האחדה תרבותית** שלא גילתה סובלנות כלפי מאפייני התרבות "הזרה" של המוני עולים, וגם חייבה אותם להשתנות לפי הקוד התרבותי "הצברי". כל אלו גרמו להתפרצות של מתחים והעצימו את תחושת הקוֹרבָּנוּת וההשפלה של רבים מקרב העולים.

יחד עם זאת, הסכנה שנשקפה לעולים מארצות האסלאם והצרכים הביטחוניים והכלכליים של ישראל דלת האוכלוסייה, שנזקקה בדחיפות לכוח אדם בצבא ובענפי הכלכלה השונים - חייבו את המדינה לאפשר מדיניות של עלייה חופשית.

אלה שתמכו בעלייה המונית, הדגישו את **המניעים הערכיים-אידיאולוגיים**, לפיהם המדינה הוקמה מלכתחילה על מנת לקבֵּץ את העם היהודי בארצו, ולכן עלייה היא המטרה העליונה של מדינת ישראל. היו גם **מניעים סולידריים** בסגנון 'כל ישראל עֲרֵבים זה לזה', לפיהם הצלת פליטי השואה ויהודי ארצות ערב, שקיומם היה בסכנה- מחייבת את העלתם המיידית עד האחרון שבהם, וכמעט בכל מחיר.

הדילמה הייתה קשה, מכיוון שהמשמעות המעשית של עלייה המונית הייתה **יצירת בעיית פליטים יהודים במדינת ישראל**. בסופו של דבר הוחלט להימנע מ"עלייה מבוקרת" ולהעלות את כולם.

תפיסת "כור ההיתוך" כמעצבת את דרך קליטת העולים:

"כור היתוך" הוא מושג שנשאב מהאידיאולוגיה האמריקנית (The Melting Pot) לתוך ההוויה הישראלית, ומתייחס לאידיאולוגיה עליה התבסס מפעל קליטת העלייה של שלטון מפא"י בראשות דוד בן-גוריון. אידיאולוגיה זו פעלה למזֵג את העולים לארץ אלו באלו ו**ליצור ישראלי חדש שיהיה שונה לחלוטין מהיהודי הגלותי**.

בשנות העלייה הגדולה דובר על המהפכה הציונית ועל **הפיכתו של כל עולה ל"אדם חדש"- ישראלי**. אולם, בעוד שפירושו של "כור היתוך" הוא התכת כלל הקבוצות לקבוצה אחת, הרי שבישראל של שנות ה-50 אולצו קבוצות חלשות, בעיקר מקרב עולי ארצות האסלאם (הקבוצה המזרחית), **לוותר על מרכיבי התרבות המרכזיים שלהן ולאמץ את הדגם השולט, של התרבות האשכנזית**.

קבוצות העולים השונות שהגיעו ארצה נדרשו להתמזג זו בתוך זו על-פי האידיאל של מיזוג גלויות. למשל, עולים ממרוקו, עיראק, תימן ורומניה שוכנו יחד במושבים הטרוגניים והיה עליהם ללמוד את השפה העברית ולוותר על שפתם הישנה. מערכת הבריאות כפתה עליהם פיקוח ילודה ומערכת החינוך ניסתה **"להתיך" אותם לתוך המציאות החדשה**.

שתי קבוצות בלבד היו פטורות מכור ההיתוך – החרדים והערבים. החרדים מהיישוב הישן המשיכו לדבר יידיש ושמרו על בגדיהם, מנהגיהם ומגוריהם. לערבים הניחו שלטונות המדינה לנפשם, מכיוון שלא נכללו בהגדרת המדינה כמדינה יהודית. עם השנים, עברו גם שתי הקבוצות הללו תהליכים של "ישראליזציה תרבותית" – למדו עברית ואימצו חלק ממנהגי הישראליות החדשה.

פרט להיבט ההיסטורי של המפגש בין העולים לבין הוותיקים, ניתן להבחין גם בהיבט סוציולוגי-פסיכולוגי, שבא לידי ביטוי **בסטריאוטיפים שליוו הן את העולים והן את הוותיקים בתהליך הקליטה**, ובקיטוב החברתי-תרבותי שנוצר במדינה הצעירה בשנות החמישים.

מסתבר, ש**חוסר ניסיונם ובורותם של הקולטים**, שלא באשמתם, בכל הנוגע לאורחות החיים של העולים החדשים, **הכשיל את תהליך הקליטה** במדינת ישראל. הקולטים לא הבחינו במורשת התרבותית המגוונת שהביאו עימם העולים מתפוצותיהם השונות.

בקרב הציבור הרחב של הוותיקים בארץ רווחה ההכרה העקרונית בצורך בשינוי חברתי, ובקרב העוסקים במפעל העלייה הגדולה רווחה **ההכרה בזכותם לעצב את דמותם ואת כיוון התפתחותם של העולים** - בהתאם לתפיסתה ולהבנתה של החברה הקולטת.

העולים, שהתקבצו ובאו מארצות מוצא שונות אל מדינה שנמצאת בשלבי התהוותה הראשונים, לא היוו אוכלוסייה הומוגנית, אחידה. ולכן, בדיעבד, מעורר הביטוי "כור היתוך", עם כל הכוונות הטובות שהתלוו אליו באותה התקופה – **תחושות של כאב וקשיים**: קשיי התאקלמות לשפה העברית, לסגנון הדיבור ולמבטא; קשיים לקבל את השינויים בקיום הדת והמסורת, שינויים במנהגים, בהרגלים "מהבית", בקצב החיים ובעצם מהותם.

כיצד התמודדו רשויות המדינה והחברה הקולטת עם ארגון עלייה גדולה ועם קליטתה החברתית, הכלכלית והתרבותית?

הרבה דמיון ותעוזה, משאבים רבים, תושייה ומסירות, נדרשו למימוש החזון של העלייה הגדולה. מול כל אלה בלט קוצר ידה של מערכת הקליטה בארץ. כאן עולה השאלה, **כיצד נוצר הפער הגדול בין העלייה לבין הקליטה?** המערכת הארגונית לקליטת העלייה הגדולה נבנתה תחילה על התשתית המוסדית והתקציבית של מערכת הקליטה של היישוב, ובייחוד על זו שהתפתחה בשנות הארבעים.

שלא כעולי העליות הקודמות ("העלייה השלישית", "העלייה הרביעית" וחלק ניכר מן "העלייה החמישית", עד 1939) –נזקקו עולי שנות הארבעים, בתוקף נסיבות מלחמת העצמאות שהתחוללה בארץ והרכבם הדמוגרפי, לסיוע מקיף בתחום הבריאות, השיכון והעבודה. על גבי תשתית זו, הוקמה ממאי 1948 מערכת נרחבת של כוח אדם ומסגרות לטיפול בעולים.

חלוקת העבודה בין הנהלת הסוכנות היהודית ובין ממשלת ישראל, שהיו ממונות במשותף על הקליטה, לוותה בחיכוכים בלתי פוסקים, ולשם הפחתתם חוקקה הכנסת את 'חוק מעמד ההסתדרות הציונית העולמית – הסוכנות היהודית לארץ ישראל – תשי"ג (1952)'.

חוק זה חוזק באמנה שנכרתה ביולי 1954 בין ממשלת ישראל ובין הסוכנות היהודית.

בחוק ובאמנה נקבע, שההסתדרות הציונית העולמית, שהיא גם הסוכנות היהודית לארץ ישראל, תמשיך להיות אחראית על העלייה ועל מפעלי הקליטה וההתיישבות במדינה.

המשימות העיקריות שעמדו בפני הנהלת הסוכנות היהודית וממשלת ישראל:

- לספק **קורת גג** למאות אלפי העולים בטווח הקצר, ולשכנם **בשיכון קבע** בטווח הארוך.
- לספק לעולים **תעסוקה** כלשהי בטווח הקצר, ו**לשלבם במשק היצרני** בטווח הבינוני והארוך.
- להגדיל את **מערכת החינוך** (בניינים ומורים) בטווח הקצר ולשפרה בטווח הארוך.
- לפתור בעיות **סעד ובריאות** דחופות בטווח הקצר, ולארגן מחדש את מערכת **השירותים החברתיים** בטווח הארוך.

כל אלה דרשו משאבים כספיים עצומים, שלא עמדו לרשותה של מדינת ישראל.

מצוקת הדיור:

מצוקת הדיור לא נולדה עם העלייה ההמונית של שנות החמישים. העלייה רק החריפה אותה. שלטון המנדט "הוריש" למדינת ישראל צפיפות דיור גבוהה ביותר, בייחוד בשכונות העוני של ירושלים ותל-אביב.

בשנות השלושים הייתה צפיפות הדיור ביישוב היהודי, ובעיקר בקרב הפועלים העירוניים, רבה מאוד. **מכיוון שלא היו מקומות דיור פנויים באזורי המגורים של היישוב הוותיק, נאלצו מוסדות הקליטה להיערך היערכות מנהלית ותקציבית רחבת היקף לבניית דיור זמני וקבוע.**

הממונים על הקליטה התמודדו עם מצב החירום בתחום הדיור לעולים ולוותיקים בכמה אופנים:

- ניצול מקומות המגורים **ביישובים ערביים נטושים**.
- **בניית דיור זמני** (אוהלים ופחונים) במסגרות זמניות (מחנות עולים ומעברות).
- **בניית שיכוני קבע זולים**, אם בסמיכות למחנות העולים ולמעברות ואם באתרים אחרים.

את צעדיו הראשונים עשה העולה בשנות העלייה ההמונית מהרציף שבנמל חיפה, או מנמל התעופה, אל מחנה מעבר, ושמו – **"שער העלייה"** (ליד חיפה).

במחנה זה ביצעו מנגנוני הקליטה את ההליכים הפורמליים הכרוכים בהגעת כל אחד מהעולים ארצה: נבדקו מסמכיו האישיים, חפציו, נרשמו פרטיו האישיים ומצב בריאותו. הוא קיבל חיסונים שונים וגם עבר חיטוי בדי-די-טי (בשל מכת הכינים ומחלות אחרות).

שער העלייה נועד להיות מחנה מעבר לשלושה ימים עד שבוע. אך ככל שגדל מספר הבאים, התארכה שהייתם בו. בשלב הראשון עברו ממנו **למחנות עולים** ברחבי הארץ. מחנות העולים היו באחריותה של מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית, והיא דאגה לאחזקתם.

בשל ההיקף העצום של העלייה, גדל מספר השוהים במחנות הרבה מעבר למתוכנן. מתוך מאה אלף עולים שהגיעו בשמונת החודשים הראשונים שלאחר הכרזת המדינה, אחד מכל ארבעה עולים נשאר במחנה. שלושת הנותרים הסתדרו בכוחות עצמם.
לקראת סוף שנת 1949, עלה מספר העולים במחנות על 90,000 נפש. כיוון ששהייתם של עולים אלה במחנות התמשכה חודשים ארוכים והעלייה המשיכה לזרום, נתמלאה הארץ, תוך זמן קצר, מחנות עולים, שהוקמו במהירות, ללא תשתית מתאימה.

מחנות עולים הוקמו תחילה בעתלית, פרדס-חנה, רעננה, בית-ליד, בנימינה, חדרה וראש העין, ובשלב השני-בבאר יעקב, קריית-אליהו (חיפה), קריית מוצקין, רחובות וירושלים.

מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית דאגה לאחזקת יושבי המחנות. התנאים הפיזיים במחנות היו קשים ביותר-צפיפות, מחסור במתקנים סניטריים, אולמות שינה לעשרות אנשים ומזון דל, שהוכן במטבחים מרכזיים.

המחנה היה תחום טריטוריאלי בפני עצמו. העולים נותקו מהארץ ומהאוכלוסייה, נאסר עליהם לחפש עבודה מחוץ למחנה, כל עוד שכנו בו. עקב זאת, ישבו חודשים באפס מעשה, מדוכאים ומתוסכלים, חסרי אונים ותלויים בפקידים, שעימם באו במגע יומיומי.

המצב הקשה במחנות העולים דחף למציאת פתרון מהיר. התשובה שנמצאה הייתה – **המעברה**. את רעיון המעברות הגה לוי אשכול, אז גזבר הסוכנות היהודית ומנהל מחלקת ההתיישבות שלה. הצעתו הייתה אמורה לפתור שתי בעיות, שהעיקו על הרשויות שטיפלו בעולים:

א. חוסר הפרודוקטיביות (יעילות) של העולים;
ב. הרצון לפזר אותם על-פני שטח המדינה בהתאם למטרות הלאומיות של פיזור האוכלוסייה.

במשך שנת 1950, הוסבו מחנות העולים למעברות והוקמו מעברות חדשות, כך שבסוף אותה שנה, כ- 70% מהעולים שהיו בטיפול הרשויות הציבוריות, היו תושבי מעברות, וכ- 30% בלבד היו תושבי מחנות עולים.

המעברות הִקנו לתושביהן מידה של עצמאות, שלא הייתה להם במחנות העולים. אנשים זכו לפרטיות מסוימת בדיור, ואף היה עליהם לדאוג בעצמם לפרנסתם ולכלכלתם. סוגי המגורים השתנו אף הם: נוסף על האוהלים והבֻּדונִים (מבנה דמוי צריף עשוי בד) של המחנות, כלל השיכון הארעי צריפים משוודיה (צריפונים), פחונים (מבנה עשוי פח) ובלקונים.

הקשיים העיקריים שעמדו בפני העולים במעברות:

1. חינוך:

נושא החינוך היווה את אחת הבעיות הכואבות והבוערות במדיניות הפנים של מדינת ישראל בראשית דרכה. במסגרת המאבק על בתי-הספר במחנות העולים ובמעברות, ניסו הכוחות הפוליטיים להתמודד על אופייה ועיצובה של המדינה. **בחוק חינוך חובה**, שקיבלה הכנסת הראשונה בספטמבר 1949, נקבעו שלושה סעיפים עיקריים:

א. חובת הממשלה לספק שירותי חינוך לגילאי 5-12;

ב. חובת הרשויות המקומיות להשתתף באספקת שירותים אלה;

ג. חובת ההורים לשלוח את ילדיהם לבית-הספר ולהקפיד על כך.

במציאות של שנת 1949 כמעט ולא ניתן היה ליישם חוק זה. בשנתיים הראשונות, **סבלו מרבית בתי הספר ממחסור בכל התחומים**: מחסור במבנים נאותים, בשולחנות, בכיסאות, בספרי לימוד; מחסור במורים מוסמכים, מאחר שהמורים המוסמכים העדיפו לעבוד במרכזים המבוססים, ואילו הבלתי-מוסמכים, יחד עם מורות צה"ל, לימדו במעברות. חלק גדול מבין המורים הבלתי-מוסמכים באו מבין העולים עצמם, היו חסרי הכשרה פדגוגית וחסרו את ידיעת הלשון העברית.

לפי החוק, ההורים היו חייבים לשלוח את ילדיהם בגילאי 5-12, ללמוד. **מצבם החומרי של מרבית העולים במעברה** היה קשה ביותר, במיוחד במשפחות ברוכות הילדים (רוב המשפחות מארצות האסלאם), והדבר מנע מחלק מההורים לשלוח את ילדיהם באופן סדיר לבית הספר. לעיתים, שלחו את הילדים לעבוד. הבנות היוו בעיה בפני עצמה, הן בשל המסורת לפיה בנות אינן לומדות, והן משום שנדרשו לעזור לאימותיהן באחזקת משק הבית.

גם **ההוראה** עצמה בקרב ילדי המעברה הייתה קשה בהרבה מההוראה ביישוב הוותיק. זאת בשל הצורך בהקניית השפה העברית ברמות שונות, עקב מוצאם השונה של הילדים ושפת הדיבור שלהם.

2. שירותי בריאות:

התנאים במעברה חייבו שירותי בריאות רבים ומגוונים, מעבר לנורמה המקובלת. אלה נחלקו לשניים:

א. **שירותי רפואה מונעת** – היגיינה ציבורית וסביבתית. אנשי הרפואה היו בבחינת מפקחים ומדריכים, שבתחום פיקוחם נכללו סידורי מים, בעיות ביוב, אשפה וסילוקה, מקלחות ובתי שימוש, פיקוח על מוסדות ילדים וחדרי אוכל בבתי ספר, תזונת הילדים, מתן חיסונים מפני מגיפות, ועוד.

כמו כן, הקיף תחום זה את הטיפול באֵם ובילד, והוא כלל פיקוח רפואי על נשים הרות והדרכתן בעניינים הנוגעים ללידה, לאימהות, להיגיינה ותזונה, וכן פיקוח רפואי על התפתחות התינוק וחיסונו. שירותים אלה סופקו באמצעות שלושה גופים: קופת-חולים הכללית, משרד הבריאות וארגון "הדסה".

ב. **שירותי עזרה רפואית שוטפת ואשפוז** – שירותים אלה סופקו, בדרך כלל, על-ידי קופת-חולים של ההסתדרות ומשרד הבריאות. בכל מעברה הוקמה מרפאה של קופת-חולים. ב- 93 מהמעברות גר הצוות הרפואי, למעט הרופאים, במקום. רק ב- 17 מהמעברות בארץ גרו רופאים. ביתר המעברות טיפלו רופאים כלליים מיישובים סמוכים.

פרט למחלות השונות שהביאו עימם העולים, ראוי לציין את מגפת שיתוק הילדים (פוליו), שפגעה במקרים בודדים ב- 1949, אולם הלכה והתפשטה עד שבשנת 1951 התמלאה העיתונות בדיווחים על פטירות של חולים, ילדים, בני נוער וקשישים – מקרים שהחרידו את הציבור בארץ.
הממשלה והנהלת הסוכנות נערכו לבחון דרכים למניעת התפשטות המגפה, והדיונים נסבו על שאלת בריאותם של העולים.

3. תעסוקה במעברה:

הזְמניות שאפיינה את כל מערכת החיים במעברה בלטה במיוחד בתחום התעסוקה. מושגים כגון: "עבודות יזומות", "עבודות דחק", "עבודות סעד" וְ "עבודות פיתוח ציבוריות" - היו נפוצים במערכת התעסוקה של אותה תקופה. **היה קשה ליצור מקומות עבודה עבור 20-25 אלף עולים שהגיעו בחודש אחד**. כמו כן, עולים אלה היו **חסרי הכשרה מקצועית** מתאימה. לפיכך, היה קשה לדבר על צמיחה כלכלית או על שיקולי כדאיות כלכליים.

סכנת האבטלה ריחפה מעל כולם, ולשכת העבודה במעברה הפכה למקום מרכזי, והתושבים נאלצו לשהות בה חלק ניכר מזמנם. הדבר הביא למצב בו הפכה הלשכה למוקד של עוינות ואלימות.
לשכת העבודה גילמה את חוסר האונים של העולים המזרחיים: חוסר היכולת להמציא פרנסה סבירה למשפחה, חוסר האונים לנוכח ניצולו של מצב זה על-ידי המפלגות הפוליטיות. באותן שנים צמח זן של עסקנים, שהתמחותם הייתה ב"קניית קולות" של עולים ביום הבחירות. הם עשו זאת באמצעות "פתק" ללשכת העבודה וטובות הנאה אחרות.
גם התשלום בעבור העבודה לא שולם בזמן, ותופעות הלנת שכר היו שכיחות, ולא הֵקֵלו על התושבים במעברה.

4. השיטפונות במעברות:

במשך שני חורפים, של שנת 1951 ו- 1952, פקדו שיטפונות קשים את אנשי המעברות. בחורף של 1952 פונו 1,600 משפחות מתוך 65,000 המשפחות שחיו במעברות; וניזוקו אוהלים ובדונים ורכושם הדל של יושביהם.
הממשלה גייסה את צה"ל לעזרת המעברות: חפירת תעלות ניקוז, ניקוי המעברות, תיקון האוהלים והמבנים. **היישוב כולו נקרא להירתם למפעל "קורת-גג"** ולשכֵּן בבתיו את ילדי המעברות שנפגעו.
ניתן לסכם ולומר, כי **תקופת המעברות**, אשר החלה בנימה אופטימית זהירה בשנת 1950, הסתיימה באמצע שנות החמישים בנימה של סבל ומצוקה.

מוסדות הקליטה היו מודעים לקשיים ולסבל של העולים במעברות, אך בנסיבות הימים ההם ראו במעברות כורח המציאות. עם זאת, הם האמינו, שנוסף על האילוצים, שהיו הגורם העיקרי להוצאת העולים ממחנות העולים, תצמח לעולים טובה מהמעברות - האצת תהליך שילובם במערכת הכלכלית והחברתית של היישוב הוותיק בארץ. אולם תקוות אלה לא התגשמו: **מצב העולים לא הוקל לאחר שעברו למעברות, ובמובנים רבים אף הורע.**

בסוף 1952 החלו לחסל את המעברות ולהעביר את תושביהן לדירות. תהליך זה הסתיים רק במחצית הראשונה של שנות ה- 60.

בשנות ה- 50 נוצרו שתי מסגרות קליטה נוספות:

מושבי עובדים, שנועדו להבטיח את המשך המסורת של התיישבות חקלאית ומעבר לעבודה יצרנית, וכן, לתת מענה לצורכי הביטחון באמצעות התיישבות באזורי הספר.

עיירות פיתוח - רשויות מקומיות עירוניות שנועדו למלא את הייעוד של פיזור אוכלוסין בכל אזורי המדינה, וליצור מקורות תעסוקה והבטחת מגורים לעולים החדשים, בעזרת סיוע ותכנון ממשלתי מיוחד.

רוב עיירות הפיתוח נקלעו, בשנותיהן הראשונות, לקשיים כלכליים אשר יצרו שיעור אבטלה גבוה. תושבים הופנו לעבודות יזומות, כמו ייעור וסלילת דרכים, אך עבודות אלה פגעו בדימוי החברתי של עיירות הפיתוח. עם השנים, עזבו בעלי ההשכלה והכישורים המקצועיים הגבוהים (ברובם יוצאי אירופה) את המקומות האלה, והאוכלוסייה בהם הפכה להומוגנית, כאשר לעדות המזרח היה ייצוג גבוה ממשקלם המספרי באוכלוסייה הכללית.

עיירות פיתוח בישראל:

בנגב: ערד, דימונה, קריית-גת, קריית מלאכי, מצפה רמון, נתיבות, אופקים, שדרות, ירוחם, אילת (לשעבר).

בגליל: בית-שאן, כרמיאל, חצור הגלילית, קריית שמונה (לשעבר), מגדל העמק, נצרת עילית, שלומי, יקנעם עילית, מעלות.

במרכז: בית שמש, אור יהודה (לשעבר), יבנה, לוד, רמלה.

בעיית המתח העדתי

היישוב היהודי בארץ ישראל לפני קום המדינה, הורכב ברובו מעולים שמוצאם מארצות אירופה. המפגש עם עלייה המונית מארצות צפון אפריקה התרחש ב-1949, כשעולי מרוקו הגיעו לארץ. בקרב הממסד הציוני נחשבו עולים אלה **לחסרי מודעות ציונית**, מה שהוביל ל**גישה פטרונית ומתנשאת כלפיהם**. הגישה המתנשאת גרמה ל**רגשות קיפוח בקרב העולים**, אך רגשות אלה נשארו **סמויים** ולא באו לידי ביטוי על פני השטח. יש להוסיף לכך את העובדה שהעולים מארצות אירופה הצליחו לצאת מהמעברות לאחר זמן קצר, בזכות קרובים במדינת ישראל וארגוני סיוע של יהודים מארצות המוצא שלהם. עובדה זו, בשילוב עם מדיניות פיזור האוכלוסין המגמתית והמַפְלה, הגבירה את תחושת הקיפוח של העולים יוצאי ארצות האסלאם.

ו. אירועי ואדי סאליב (יולי 1959)
משמעותם והשפעתם על החברה הישראלית

מדובר בסדרה של הפגנות אלימות שהחלה ביולי 1959 בשכונת ואדי סאליב ('ואדי א-צליב' במקור), שכונת עוני בעיר התחתית בחיפה, שאוכלסה בעיקר ביהודים שעלו מארצות צפון-אפריקה, רובם ממרוקו. מקובל להסביר את המהומות בתחושות הקיפוח והאפלייה של מזרחיים כנגד הממסד האשכנזי "הקולט" בראשות מפא"י (מפלגת השלטון באותם ימים)- מהומות שהפכו לגילויים של מרי (מרד) קולקטיבי.

הרקע להשתוללות האלימה החל בתקרית פשוטה למדי: בעל בית קפה בוואדי סאליב הזמין את המשטרה כדי שתרסֵן שיכור משתולל, יעקב אלקריף תושב השכונה. האיש נורה ברגליו והתקרית התדרדרה לעימות אלים בין השוטרים לבין תושבי השכונה. שמועות שקריות על מותו של אלקריף, גרמו לפרוץ מהומות שהתפשטו לשכונות נוספות בעיר. סניפי מפא"י ובית ההסתדרות הכללית בשכונות אלה, הפכו מטרות לזעם התושבים, לא חסרו גם תופעות של וונדליזם ובזיזת חנויות.

דוד בן-הרוש (מעפיל, לוחם במלחמת העצמאות, משכיל יחסית לסביבתו, נאבק למען שיפור מצב עולי צפון-אפריקה) וקבוצת פעילים בהנהגתו, ביקשו לנצל את האירוע כדי לקדם את מטרותיהם החברתיות והפוליטיות, **וקישרו בין יחס המשטרה לשיכור לבין היחס והאפליה כלפי העולים ממרוקו.** הם ארגנו הפגנה, אשר הפכה למהומות שהתפשטו בכל רחבי הארץ, ובעיקר בערים שבהן התרכזה אוכלוסייה מזרחית גדולה, כגון טבריה, באר שבע ומגדל העמק. המהומות, שהיו הראשונות מסוגן בישראל, משכו תשומת לב ציבורית בישראל לגבי תחושות הניכור שהורגשו בחלקים נרחבים בחברה הישראלית.

בעקבות האירועים, הקימה ממשלת ישראל ועדת חקירה במטרה לבדוק את נסיבות המהומות בואדי סאליב. **<u>מסקנות הוועדה:</u>**

- אין לזהות את העֵדה הצפון-אפריקאית עם המעשים הללו בואדי סאליב.
- למרות שהרקע למהומות היה סוציאלי ועדתי, לא הייתה בהן פגיעה של עדה אחת נגד השנייה.
- בקרב חלקים גדולים של יוצאי צפון-אפריקה, בעיקר ממרוקו, קיימת הרגשת קיפוח ואפליה. יש לקחת בחשבון גם את ההשפעה הפסיכולוגית ההרסנית שיש לאלה שחיים במצוקה חומרית קשה, על תחושת הקיפוח.
- ב- 1958 חיו במדינת ישראל 160,000 יוצאי מרוקו. אחוז הקשישים והחולים שבהם היה גבוה יחסית, רבים מהם התפרנסו בקושי מעבודות זמניות, וגרו בעיירות מרוחקות. אלה שהגיעו לערים הגדולות חיו, בדרך כלל, בשכונות עוני צפופות, כמו ואדי-סאליב.

השפעות מהומות ואדי סאליב על החברה הישראלית:

1. חשיבותם ומשמעותם העיקרית של אירועי ואדי סאליב היו בהעלאת הבעיה העדתית: בעיית קיפוחם (לכאורה) של עולי שנות החמישים ובעיקר של ה'מזרחיים' שבהם, והצבתה במרכז סדר היום הציבורי.
2. זו הייתה הפעם הראשונה בה הועלתה שאלת הקיפוח של יוצאי ארצות אסיה ואפריקה, בפני כלל אזרחי מדינת ישראל. תמונות האירוע, שפורסמו בכלי התקשורת, עוררו דיון ציבורי לגבי מדיניות הקליטה של העולים. בחברה הישראלית התעורר ויכוח חריף: חלק הסכימו, שמדובר בציבור הסובל מאפליה ומקיפוח על רקע עדתי. אחרים טענו, שמדובר בציבור פחות משכיל, אשר לא עושה הרבה כדי לשפר את מצבו.
3. הוחלט להגדיל את התקציב כדי להסדיר דיור לעולי המעברות.
4. הממשלה והעיריות ביצעו תיקונים ושיפורים מיידיים: הגדלת שכר פועלי הדחק, הגדלת מכסת ימי העבודה בחודש שנותנת לשכת העבודה, ניסיונות לפתור בעיות של מחוסרי דיור ומפוני מעברות.
5. הוגשה הצעת חוק, לפיה יוענק מענק למשפחות מרובות ילדים.
6. תוכננו קורסים מקצועיים לחיילים משוחררים.
7. החלה מגמה לשפר את החינוך, רמת החיים ודפוסי התעסוקה של בני הדור השני של יוצאי אסיה ואפריקה.
8. המפלגות הוותיקות הגדילו את מספר המועמדים בני עדות המזרח, ברשימותיהן. למרות שלא מעט מפלגות ביקשו לנצל את ההתפרצויות האלימות על מנת לנגח את מפא"י 'ולגנוב' בוחרים לטובתן, זכתה מפא"י בבחירות 1959, בניצחון האלקטוראלי המרשים ביותר בתולדותיה.
9. עם זאת, 'השד העדתי' לא נעלם והוא עתיד יהיה להתפרץ מחדש בראשית שנות השבעים עם הופעתה של תנועת "הפנתרים השחורים".

לסיכום:

העלייה הגדולה לוותה בזעזועים ובמכשולים רבים, שעמדו הן בפני הקולטים והן בפני הנקלטים. אולם למרות הקשיים, הסבל, חילוקי הדעות והפערים הגדולים, שצריך היה לגשר עליהם, הרי שניתן לומר, שמפעל העלייה הגדולה היה בהחלט מרשים: לא רק בהיקפו ובממדיו, אלא בשל הניסיון של אותם קולטים ונקלטים להקים חברה ישראלית חדשה.

החברה הזו נולדה בתוך מציאות של קרבות, מאבקים, ושל קשיים ביטחוניים וכלכליים.

היא הצליחה לשלב בתוכה מזרח ומערב, ולהביא למצב בו אנשים שונים כל –כך ייאבקו, זה לצד זה, למעשה על אותם דברים: על ביטחון המדינה, על צדק חברתי, על חופש הביטוי והמחשבה ועל המשכיות החיים במדינת ישראל.

באותה עת קמה לא רק מדינה חדשה, אלא גם חברה חדשה.

ב. המעבר מ"כור היתוך" לחברה רב-תרבותית

ניתן לבחור ללמוד את נושא "עיצוב ניכרון השואה" (הנושא האחרון בחוברת עז בעמ' 194 – 206) במקום את נושא "המעבר מכור היתוך לרב-תרבותיות".

א. הכרת המושגים "כור היתוך" (מיזוג גלויות) ו"רב-תרבותיות"

כור היתוך:

מראשית ימיה של הציונות, עסק האידיאל הציוני ביצירת **"יהודי חדש"**. עם הגעת העליות החלוציות והתפתחות היישוב היהודי, הלכה והתגבשה התפיסה לגבי דמותו של "היהודי החדש" – **אדם גאה, חזק, עובד החי מעמל כפיו, בעל תרבות מערבית המבטאת את ההתחדשות הלאומית של העם היהודי בא"י**. המטרה הייתה ליצור חברה לאומית אחידה ומגובשת.

עם קום המדינה עמדה מטרה זו בבסיס מדיניות הקליטה והיא נקראה **מדיניות "כור ההיתוך".** מטרתה של מדיניות זו הייתה **ליצור האחדה בין חלקי החברה הישראלית**, ליצור **חברה הומוגנית**, לסלק את חוליי הגלות ולהניח יסודות לחברה יהודית חדשה ובריאה שתקום בארץ. המדינה רצתה למזֵג גלויות - **לשלֵב את העולים** שהגיעו מארצות שונות, ומתרבויות שונות, **בתרבות אחידה אחת וכך ליצור זהות ישראלית משותפת**.

מדיניות כור ההיתוך **התעלמה במכוון** ממגוון התרבויות שהביאו איתם העולים מארצות שונות. תרבויות אלו **נחשבו לתרבויות גלותיות ומיושנות**. יש לציין, שמדיניות זו באה לידי ביטוי בכל תחומי החיים: בכלכלה ריכוזית, ב"עיתונות מגויסת", באמנות, בספרות, בשירה ובמוזיקה ששודרה, תוך העדפה ברורה למוזיקה ולשירים עבריים.

רב-תרבותיות:

בשנות ה- 60 החל תהליך הדרגתי של שינוי שהתעצם בשנות ה-70. החברה הישראלית עברה **מחֶבְרת "כור ההיתוך" לחברה רב תרבותית** - חברה שמגלה **סובלנות לקיומן של מספר תרבויות במדינת ישראל**. התפיסה של הרב-תרבותיות **מוותרת על יצירת חברה חדשה ואחידה**, תוך הכרה שחברת מהגרים בנויה מפסיפס תרבויות.

המטרה ברב תרבותיות היא **להדגיש את הריבוי כמרכיב חיוני של החברה**, לאפשר היכרות טובה יותר של הפרטים עם חלקיה השונים של החברה וליצור קיום משותף.

בגישה הרב תרבותית **הקבוצות השונות שומרות על זהותן, על האתניות, המנהגים, האמונות, השפה והמיתוסים שלהן, אך יחד עם זאת מאוחדות בנאמנותן הלאומית.**

ב. הגורמים לעיצוב תפיסת "כור ההיתוך"

בשנות המדינה הראשונות

"כור היתוך" הוא מושג שנשאב מהאידיאולוגיה האמריקנית (The Melting Pot) לתוך ההוויה הישראלית, ומתייחס לאידיאולוגיה עליה התבסס מפעל קליטת העלייה של שלטון מפא"י בראשות דוד בן-גוריון. אידיאולוגיה זו פעלה למזֵג את העולים לארץ אלו באלו **וליצור ישראלי חדש שיהיה שונה לחלוטין מהיהודי הגלותי**.

1. גורם היסטורי - המפגש בין העולים לוותיקים:

בשנות העלייה הגדולה דובר על המהפכה הציונית ועל **הפיכתו של כל עולה ל"אדם חדש"- ישראלי**. אולם, בעוד שפירושו של "כור היתוך" הוא התכת כלל הקבוצות לקבוצה אחת, הרי שבישראל של שנות ה- 50 אולצו קבוצות חלשות, בעיקר מקרב עולי ארצות האסלאם (הקבוצה המזרחית), **לוותר על מרכיבי התרבות המרכזיים שלהן ולאמץ את הדגם השולט, של התרבות האשכנזית**.

קבוצות העולים השונות שהגיעו ארצה נדרשו להתמזג זו בתוך זו על-פי האידיאל של מיזוג גלויות. למשל, עולים ממרוקו, עיראק, תימן ורומניה שוכנו יחד במושבים הטרוגניים והיה עליהם ללמוד את השפה העברית ולוותר על שפתם הישנה. מערכת הבריאות כפתה עליהם פיקוח ילודה ומערכת החינוך ניסתה **"להתיך" אותם לתוך המציאות החדשה**.

שתי קבוצות בלבד היו פטורות מכור ההיתוך – החרדים והערבים. החרדים מהיישוב הישן המשיכו לדבר יידיש ושמרו על בגדיהם, מנהגיהם ומגוריהם. לערבים הניחו שלטונות המדינה לנפשם, מכיוון שלא נכללו בהגדרת המדינה כמדינה יהודית. עם השנים, עברו גם שתי הקבוצות הללו תהליכים של "ישראליזציה תרבותית" – למדו עברית ואימצו חלק ממנהגי הישראליות החדשה.

2. גורם סוציולוגי-פסיכולוגי - בורות, סטריאוטיפים ודעות קדומות:

פרט להיבט ההיסטורי של המפגש בין העולים לבין הוותיקים, ניתן להבחין גם בהיבט סוציולוגי-פסיכולוגי, שבא לידי ביטוי **בסטריאוטיפים שליוו הן את העולים והן את הוותיקים בתהליך הקליטה**, ובקיטוב החברתי-תרבותי שנוצר במדינה הצעירה בשנות החמישים.

מסתבר, ש**חוסר ניסיונם ובורותם של הקולטים**, שלא באשמתם, בכל הנוגע לאורחות החיים של העולים החדשים, **הכשיל את תהליך הקליטה** במדינת ישראל. הקולטים לא הבחינו במורשת התרבותית המגוונת שהביאו עימם העולים מתפוצותיהם השונות.

בקרב הציבור הרחב של הוותיקים בארץ רווחה ההכרה העקרונית בצורך בשינוי חברתי, ובקרב העוסקים במפעל העלייה הגדולה רווחה **ההכרה בזכותם לעצב את דמותם ואת כיוון התפתחותם של העולים** - בהתאם לתפיסתה ולהבנתה של החברה הקולטת.

תוצאת המדיניות של "כור ההיתוך" - העולים, שהתקבצו ובאו מארצות מוצא שונות אל מדינה שנמצאת בשלבי התהוותה הראשונים, לא היוו אוכלוסייה הומוגנית, אחידה. ולכן, בדיעבד, מעורר הביטוי "כור היתוך", עם כל הכוונות הטובות שהתלוו אליו באותה התקופה – **תחושות של כאב וקשיים**: קשיי התאקלמות לשפה העברית, לסגנון הדיבור ולמבטא; קשיים לקבל את השינויים בקיום הדת והמסורת, שינויים במנהגים, בהרגלים "מהבית", בקצב החיים ובעצם מהותם.

ג. הגורמים למעבר מתפיסת "כור ההיתוך" לתפיסת הַ "רב- תרבותיות"

הגורמים לשינוי בתפיסה (החל משנות ה- 60 ואילך):

1. **תהליכים כלליים שהתרחשו במדינת ישראל ובעולם המערבי**, כמו:
   - העמדת היחיד וצרכיו במרכז.
   - השאיפה לחיים טובים.
   - מעבר ממשק ריכוזי-סוציאליסטי למשק קפיטליסטי (הפרטה), שהביא להתפתחות היְזַמוּת הפרטית, להקמת מפעלים גדולים ותאגידים תעשייתיים ולהתפתחות של מגוון אמצעי תקשורת זמינים שאִפשרו לעולה לשמור על קשריו התרבותיים עם ארץ מוצאו.

2. **הפערים הכלכליים גדלו** - דבר שעורר ניכור והסתגרות ופגע בתחושת הסולידאריות החברתית.
3. מאות אלפי **העובדים הזרים** שחיים בישראל הגבירו את המודעות לתרבויות שונות המתקיימות זו לצד זו במדינת ישראל.
4. **התחזקות המיעוטים ודרישתם להכיר בייחודם התרבותי**: תוכניות לימודים ייחודיות בחינוך, תיאטרון ערבי, ערבֵי תרבות לנשים חרדיות בלבד.
5. ההכרה שגם בלי הניסיון להאיץ את קליטת העולים, בתוך שניים-שלושה דורות **הצעירים משתלבים בחברה הכללית**, מעשירים אותה בתרבותם ורואים עצמם חלק בלתי נפרד ממנה.

ד. ביטויי הרב-תרבותיות בתחומים שונים בחברה ובתרבות הישראלית:

אופן קליטת העלייה, עיצוב הזיכרון הלאומי, חינוך, אומנות, תקשורת

1. אופן קליטת העלייה:

א. השינוי במדיניות קליטת העולים בשנות ה- 70:

- **הפנייה למרכזי קליטה**- מרכזי הקליטה התפתחו בראשית שנות השבעים ונוהלו ע"י הסוכנות היהודית. הם נועדו להקל על העולים את הלם המעבר ואת ההסתגלות לחברה החדשה. מרכזי הקליטה העניקו לעולים מגורים, מזון, אולפנים ללימוד עברית, פעולות חברה ותרבות והכוונה בתחומי התעסוקה והדיור. העולים מימנו את שהייתם במרכזים ועזבו אותם כאשר מצאו תעסוקה ודיור קבוע. עולים אקדמאים ובעלי מקצועות נדרשים נטו להתגורר בערים הגדולות. עולים אחרים הגיעו לאזורים בהם היו דיור ותעסוקה זמינים, כולל לאזורי פריפריה. רוב העולים בחרו בעצמם את מקום מגוריהם.
- **קליטה עצמית בסיוע "סל קליטה"** – סל הקליטה כלל זכויות מיוחדות, שירותים ומוצרים בסיסיים שסייעו לעולים להיקלט בארץ כמו: הקלות במכס ובמיסוי ומתן סיוע בדיור, בשכר לימוד לבתי ספר, מתן מכשירי חשמל חיוניים ומזון. אבל העולה התמודד לבד.

ב. השינוי במדיניות קליטת העולים בשנות ה- 90:

- **קליטה ישירה** - מדיניות זו הושפעה מן השינויים הכלכליים, התרבותיים והפוליטיים שעברה המדינה. בשנות ה-90 העולים לא הופנו אל מרכזי קליטה. מיד עם רדתם מן המטוס הם קיבלו סל הקליטה, כסף ראשוני למימון הוצאות ראשוניות וסיוע בשכר דירה לתקופת ביניים. בהמשך סייעה המדינה לעולים ברכישת דירה בעזרת משכנתא בתנאים נוחים במיוחד. המדינה לא התערבה בשיקולי העולים באשר למקום הדיור. רוב העולים בחרו להתמקם בפריפריה, שם מחירי הדירות היו זולים יותר.
- **העולים קיבלו אפשרות להשתלב בלימודים במסגרת האולפנים** שהמשיכו להתקיים. אולם באולפנים לא נעשה ניסיון לגבש מחדש את הזהות של העולה, והעולים התייחסו אל הלימודים באולפן רק כעוד אמצעי שיסייע להם להשתלב בחברה ובעבודה.
- **הממשלה תמכה במעסיקים שהעסיקו עולים** ופיתחה תכניות להסבה מקצועית ולהכשרה על חשבונה לעולים שלא הצליחו להשתלב במקצועות שאותם רכשו בארץ המוצא.

2. עיצוב הזיכרון הלאומי:

מלחמות ישראל וקרבות מרכזיים בהן נצרבו בזיכרון הלאומי והם מלכדים את הקבוצה הלאומית. המוות בקרב למען המולדת הוא אחד המרכיבים המעצימים את הזיכרון הלאומי. הטרגדיה האישית מקבלת משמעות לאומית, והדבר מֵקֵל, לעיתים, על ההתמודדות עם האובדן והשכול.

בזיכרון הלאומי שלנו שמור **מקום מיוחד לנופלים** במערכות ישראל, ומי שמסייע לכך הן מערכת החינוך, התרבות ואמצעי התקשורת. חגים, ימי זיכרון, טקסים, אומנות, ספרות, מוזיקה וקולנוע - יוצרים מסורת חדשה ותורמים **לעיצוב הזיכרון הלאומי כזיכרון קולקטיבי**, שעובר מדור לדור. בשל כך, **השכול והאֶבֶל** על הנופלים חרגו מהתחום הפרטי והפכו **לנחלת החברה הישראלית כולה**.

פעולות הנצחה נעשות ע"י משפחות הנופלים וחבריהם וע"י מוסדות ממשלתיים ומוניציפאליים (שקשורים לרשות המקומית), והן באות לידי ביטוי במספר דרכים:

א. <u>יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל</u> - שכולל צפירת דומייה, הדלקת נרות זיכרון, תפילות, שידורי טלוויזיה מיוחדים, וטקסי זיכרון בבתי העלמין הצבאיים ובבתי הספר. בשנת 1980 נקבע **"יום הזיכרון הכללי לחללי מערכות ישראל"**, על-פיו כל הנופלים מאז ימי הביל"ויים (1882, תקופת העלייה הראשונה לא"י) - זכאים להנצחה בבתי הקברות הצבאיים. החֵל משנת 2000 החליטה הממשלה לכלול גם את **נפגעי פעולות האֵיבה** ביום הזיכרון הממלכתי לחללי מערכות ישראל, אולם בטקס נפרד.

ב. <u>ספרות</u> - סידרת הספרים "גווילי אש" כוללת מכתבים, סיפורים, רשימות, יומנים, ציורים ושירים - שהשאירו אחריהם הנופלים; בספרי "יזכור" ובאתר "יזכור" של משרד הביטחון מופיעים שמותיהם ופרטיהם של הנופלים; נכתבו שירים רבים לזכר הנופלים: "יורם", "דודו", "אחי הצעיר יהודה" ועוד; נכתבו ספרים רבים על הנופלים ועל המלחמות.

ג. <u>"יד לבנים"</u> - ארגון העוסק בהנצחת זכרם של חללי מערכות ישראל ובטיפול במשפחות השכולות.

ד. <u>אנדרטאות</u> - בישראל הוקמו כאלף אנדרטאות ואתרי הנצחה לנופלים במערכות ישראל. רובם הוקמו ע"י משפחות הנופלים, חברים לנשק, רשויות מקומיות ויחידות בצה"ל. בשנת 1985 הוקמה מועצת אתרי הנצחה, הממונה על מתן אישורים להקמת אתרים ואנדרטאות.

עם השנים, חלו תמורות בעיצוב הזיכרון הממלכתי: למשל, כשמפלגת מפא"י הייתה בשלטון, חללי האצ"ל והלח"י שהיו מזוהים עם תנועת החירות - לא נכללו בזיכרון הלאומי. רק לאחר התפטרותו של בן-גוריון ב-1963, ובמיוחד לאחר המהפך ב-1977, נוספו גם שמותיהם באתרי ההנצחה.

תמורה נוספת הייתה בעקבות השינוי שהתחולל בחברה הישראלית מתפיסת ה"אנחנו" לראיית ה"אני". העשורים הראשונים של המדינה התאפיינו בהַלְאָמת השכול' והדבר התבטא בכך שעל מצבות הנופלים היה נוסח אחיד של כיתוב: שֵם, דרגה, מספר אישי, שמות ההורים, שנת לידה ושנת

מוות עפ"י לוח השנה העברי, וסֶמֶל צה"ל. כמו כן, מאז 1948 נדרשה משפחת השכול לתפקד כסמל שיתרום למורל ולמדינה, וציפו ממנה להתנהגות מאופקת, ללא גילויי כאב פומביים. אולם, מאז מלחמת יום הכיפורים החלו המשפחות להביע את כאבן ברבים, ומשנות ה-90 מבקשות משפחות הנופלים לתת ביטוי אישי לאבלן על גבי המצבות של יקיריהן. בית המשפט העליון נענה לפנייתן והורה לשר הביטחון למצוא איזון בין האחידות בבתי הקברות הצבאיים, לבין הצרכים הפרטיים של המשפחות השכולות.

3. חינוך:

במערכת החינוך השתקף הקושי לבטל את השוני שהיה קיים בין העולים שהגיעו למדינת ישראל מארצות שונות, תוך זמן קצר. **הפערים החברתיים שהלכו וגדלו - בלטו במערכת החינוך**, ובעיקר בלט הפער בבתי הספר התיכוניים העיוניים בערים הגדולות, שבהם רוב התלמידים היו ממוצא אשכנזי, לעומת מספר נמוך של תלמידים בני עדות המזרח.

- זלמן ארן, שר החינוך בשנות ה-50 ובשנות ה-60, היה ממעצבי מדיניות החינוך במדינה. תוכניתו **לרפורמה במערכת החינוך** קבעה ארגון מחודש של מערכת החינוך: בית ספר יסודי לכיתות א' - ו', חטיבת ביניים לכיתות ז' - ט' וחטיבה עליונה לכיתות י' - י"ב.

- כמו כן, **"חוק חינוך חובה חינם"** כלל מעתה גם את כיתות ט' ו-י'.

- בחטיבת הביניים הונהגה מדיניות **אִינְטֶגְרַצְיָה** (מדיניות שילוב תלמידים מרקעים סוציו-אקונומיים שונים) בין תלמידים משכונות מבוססות לבין תלמידים משכונות מצוקה. **המטרה הייתה להתמודד עם הפערים החברתיים והלימודיים ולבטל את הזיקה בין פערים אלו לבין המוצא העדתי.** מדיניות האינטגרציה התבססה על ההנחה, כי המפגש הלימודי והחברתי ישפר את ההישגים הלימודיים של התלמידים משכונות המצוקה ויקטין את הפערים החברתיים. אולם, במחקרים שבדקו את הישגי התלמידים נמצא, כי הרפורמה לא העלתה את רמת הלימוד של החלשים וכי לא נוצרו קשרים חברתיים משמעותיים בין התלמידים.

- על-מנת לעודד לימודים בחטיבה העליונה באזורי מצוקה, **הורחב החינוך המקצועי-הטכנולוגי** והוקמו עשרות בתי ספר מקיפים בעיירות הפיתוח.

- **מבנה בחינות הבגרות השתנה** ואפשר היה לבחור מקצועות לימוד ברמות קושי שונות, במטרה להגדיל את מספר התלמידים הזכאים לתעודת בגרות ולצמצם פערים חברתיים.

- במשרד החינוך הוקמו אגפים נוספים שאִפשרו **פיתוח תכניות לימוד ייחודיות לקבוצות השונות** כמו זרם החינוך העצמאי לחרדים ולחינוך הערבי. תלמידים

התבקשו להכין **עבודות שורשים**, והמדינה מציינת **מועדים ומנהגים של קהילות שונות**.

4. תרבות ואומנות:

בשנות ה-50 טיפחה התרבות הישראלית זהות לאומית והעמידה במרכז את **דמות הצַבָּר, את גבורת הלוחמים ואת קיבוץ הגלויות במדינת ישראל**. בהדרגה, החלה החברה הישראלית **להיפתח ולהיחשף לתרבות העולמית**, והשפעתה חִלחלה יותר ויותר בתרבות הישראלית. תהליך זה ביטא מעבר מתרבות המעמידה במרכז את האומה ואת הערכים הלאומיים המשותפים, לתרבות המעמידה במרכז את הפרט ועולמו, תוך ביקורת על מוסדות השלטון והחברה הישראלית.

תמורות במוזיקה:

- **בעשורים הראשונים** של המדינה ביטאו השירים את **הזיקה לארץ ישראל** ותיארו נופים ואירועים במדינה;
- **אחרי מלחמת ששת הימים** התרבו **שירי הניצחון וההנצחה**, וזו הייתה גם תקופת הפריחה של הלהקות הצבאיות שהופיעו לפני החיילים;
- לצד שירי ארץ ישראל החלו להופיע **סגנונות מוזיקליים חדשים**, כמו סגנון הרוק;
- בסוף שנות ה-60 חל שינוי בתוכן הטקסטים העבריים, שעסקו עד עתה בזהות הישראלית הקולקטיבית, וכעת ביטאו את **עולמו הפרטי של היחיד**; בישראל החלו לקום **להקות קֶצֶב** והמוזיקה העברית נפתחה למוזיקה המערבית ולתכנים החדשים.
- בשנות ה-70 החלה להתפתח **המוזיקה המזרחית**, שעד אז נחשבה למוזיקה נחותה מבחינה תרבותית ולא הושמעה בתחנות הרדיו. עם השנים, התקבלה המוזיקה המזרחית יותר ויותר כ"ישראלית", ונחשבה פחות "ערבית".
- **בהדרגה הפכה המוזיקה הישראלית לתערובת של מזרח ומערב** ושל סגנונות שונים, המושפעים ממוזיקה אירופאית, אמריקנית, דרום-אמריקנית ועוד.

תמורות בתיאטרון:

- בשנות ה-50 עסקו רוב המחזות ב**סוגיות לאומיות**, כמו קליטת עלייה, המאבק להקמת המדינה, העפלה, מלחמת העצמאות;
- במהלך שנות ה-60 וה-70 גברה **הביקורת על ערכים לאומיים וחברתיים**, והדבר בלט במיוחד במחזה של חנוך לוין, "מלכת האמבטיה", אשר לעג לתחושת הגאווה על הניצחון במלחמת ששת הימים.

- אחרי מלחמת יום הכיפורים הביעו המחזות את **החשש מפני שכול ומלחמות**.
- המחזות ביטאו גם את התמורה החברתית שהתחוללה אצל **יוצאי עדות המזרח**, ואת **שינוי היחס לשואה.**

תמורות בקולנוע הישראלי:

- הסרטים של שנות ה-50 וה-60 הציגו **חברה ישראלית לוחמת**, שבונה מקלט לעם היהודי, מיישבת את הארץ ונאחזת בה.
- **"סרטי הבורקס"** נחשבו לקולנוע "עממי" והציגו את הסוגיה העדתית ואת השתלבותם של יוצאי עדות המזרח (סטריאוטיפ של אנשים מלאי שמחת חיים, חוכמה עממית ועניים) בחברה הישראלית (אשכנזים, מחושבים, ערמומיים ועשירים).
- בשנות ה-70, בהשפעת הקולנוע האירופי, הופיע זרם חדש בקולנוע הישראלי, המכונה **"הרגישות החדשה"** - סרטים שהתמקדו בעולמו של הפרט (לעומת הסרטים שהתמקדו בהיבט הלאומי-הקולקטיבי).
- בשנים האחרונות נוצרו סרטים רבים המציגים **קבוצות בחברה הישראלית**: נשים, עיירות פיתוח, המגזר הדתי-לאומי, הומוסקסואלים, חיילים, ערבים ועוד, ואף את **גלי העלייה** מברית המועצות ומאתיופיה.

התרבות הישראלית מבטאת כיום **פלורליזם תרבותי** (האדם הפלורליסט מכיר ביופי ובטוב הריבוי התרבותי בעולם), ויש בה ייצוג של התרבויות השונות: תיאטרון גשר (רוסיה), תערוכת אומנות אתיופיות, תיאטרון בשפה המרוקנית.

5. תקשורת:

העיתונות עברה תהליך של **מעבר "מעיתונות מגויסת" לעיתונות חוקרת ומבקרת**. לצד העיתונים קמו גם מקומונים הפונים אל הקהל ביישובים השונים. תהליך ההפרטה בטלוויזיה הביא לפתיחת ערוצי טלוויזיה פרטיים ולהתפתחות מגוון רחב יותר של תכניות, תוך מתן במה לאמנים אלמוניים וביטוי לקבוצות חברתיות שונות. כתוצאה מכך הציבור נחשף למגוון של תרבויות. ברדיו קמו תחנות אזוריות חדשות ונפתחו ערוצים נוספים כמו: רשת ב', הגל הקל של קול ישראל וגלגל"צ.

ביטויי הרב-תרבותיות בטקסטים טלוויזיוניים:

השפעה של הגישה הרב תרבותית ניתן לראות בכמה קטגוריות בתקשורת :

בפרסומות: צו-פיוס שפונה לדתיים וחילונים; חומוס צבר של "אבו-שוקרי" (ערבים ויהודים), ועוד.

בתוכניות אירוח שונות: ב"פוליטיקה" ו"משעל חם" מביאים לראיון פוליטיקאים משמאל ומימין, עניים מול עשירים, נשים מול גברים וכדומה. בתוכנית "יאיר לפיד" מביאים מרואיינים מכל גווני האוכלוסייה ובסדרות סטירה כמו "ארץ נהדרת", יש שילוב של מגוון דמויות שונות.

תכניות וערוצים ייעודיים למגזרים שונים בתרבות הישראלית: בשפה הרוסית, האמהרית, תכניות לגיל הזהב ולבני נוער. כמו כן גוברת הנטייה ליעוד ערוצים לפלחי אוכלוסיה שונים כמו ערוצים רוסיים, ערביים, דתיים וכדומה.

תכנים שונים בתוכניות וסרטים: תוכניות ריאליטי שונות מנסות לקדם את רעיון הרב-תרבותיות, למשל התוכנית "סוף הדרך" המפגישה בין חילונים לדתיים. בתוכנית "כוכב נולד" אנחנו נחשפים לכל אורך התוכנית לסגנונות מוזיקליים שונים ביניהם מזרחי, רוק, פופ ומלודי וגם זמרים שבאים מרקע שונה: דתיים וחילוניים, עולים חדשים וצברים, מהפריפריה וממרכז הארץ. ולבסוף התוכנית "השגריר" שבה מגוון של צעירים, עולים חדשים וותיקים, דתיים וחילוניים מנסים להתמודד על משרת השגריר המייצג את העם והתרבות הישראלית.

בקולנוע ניתן למצוא סרטים כמו "חתונה מאוחרת", המציג את התרבות הגרוזינית, או הסרט "אושפיזין" ו"הסודות" העוסקים בעולם החרדי, "יוסי וג'אגר" בקהילת ההומואים ו"ביקור התזמורת" ביחסי יהודים- ערבים.

לסיכום – יתרונותיה וחסרונותיה של הרב-תרבותיות:

יתרונות:

1. **גיוון בחברה** – חברה רב-תרבותית היא חברה מגוונות מכל הבחינות. במאכלים העממיים; באומנות כמו שירה, ציור, ספרות, קולנוע ועוד; בסגנונות אופנה ואפילו בדעות פוליטיות. גיוון זה מאפשר לאדם חופש בחירה גדול יותר ומעשיר את חייו.
2. **סובלנות ופתיחות** – חברה רב-תרבותית מבוססת על דו-שיח בין אנשים. בחברה כזו, יותר קל לבטא את הזהות הפנימית שלך ולדעת שהאחר יקבל אותך ואולי אף ילמד ממך.
3. **חוסן חברתי** – חברה רב-תרבותית יכולה לעמוד טוב יותר בפני אתגרים שונים. ככל שמגוונים את הדעות ומאפשרים דיאלוג, אפשר למצוא את הדרך הנכונה והמתאימה מבין דרכים רבות. בניגוד לחברה שבה יש דעה אחת ודרך אחת.

חסרונות:

1. **ריבוי תרבויות לעומת רב-תרבותיות** – לעיתים רבות הדיאלוג בין התרבויות אינו מסתדר, ונוצרת חברה משוסעת, קרועה, שקיימות בה תרבויות רבות, אבל אין ביניהן קשר אלא ניכור.
2. **איבוד הזהות התרבותית** – בחברה רב-תרבותית או בעולם רב-תרבותי, אפשר לאבד את הזהות המקורית. אם כל הזמן אנחנו מקבלים ונותנים, התרבות המקורית שעליה צמחנו יכולה להשתנות עד כדי כך שהיא תעלם.
3. **מאבק תרבותי** – בעולם כיום ישנו מאבק בין העולם המוסלמי הקיצוני לבין העולם המערבי. האסלאם הקיצוני פוחד מהתרבות המערבית, שבאה עם ערכים שונים של דמוקרטיה ופתיחות, ושמאיימת לפגוע בערכי האסלאם. במקרה זה, האידיאולוגיה הרב-תרבותית גורמת לכך, שבתוך הדיאלוג שמתקיים, תרבויות חלשות יותר יתנגדו באופן קיצוני לשינויים, כמו בעזרת טרור.

3. עלייה, קליטה ועיצוב החברה והתרבות במדינת ישראל

התמורות בעיצוב זיכרון השואה

עיצוב זיכרון השואה בשנות ה–50

זיכרון השואה בישראל הוא הדרך שבה באה לידי ביטוי השואה בשיח החברתי והתרבותי במדינת ישראל. **עשרים השנים הראשונות** שלאחר מלחמת העולם השנייה, היו **תקופה של הדחקת השואה בתודעה הישראלית**: השואה **לא הייתה מוקד של דיון ציבורי; לא הופנמה בתוך מערכת החינוך; אנשים לא רצו לשמוע או לדבר עליה.**

הגישה שרווחה בשנותיה הראשונות של המדינה מוגדרת כ**"גישה הממלכתית". גישה זו שוללת את הגלות - מדינת ישראל היא מרכזו של העם היהודי. היא מסמלת את ההפך של הקיום הפאסיבי והכפוף של יהודי הגלות.** אזרח מדינת ישראל הוא יהודי גאה, בטוח בעצמו וחופשי.

השואה נתפסה כהפך המוחלט מהגישה הממלכתית, שהייתה גישה של **ביטחון עצמי, חוזק וכבוד לאומי**. הגישה הממלכתית לא הייתה יכולה להישען על **היסטוריה של תבוסה והשפלה**, ולא הייתה יכולה לקבל הזדהות עם השואה בתהליך עיצוב דמותו של הישראלי החדש.

תרבות השיח של שנות ה - 50 כללה, למעשה, **התעלמות מהחוויה האישית, הפרטית**, וייחוס הכל למיתוס הענק של השואה ("ששת המיליונים"), המיתוס הכלל-יהודי, הלאומי. לא היה רצון, ולא הייתה יכולת, לשמוע את החוויה האישית.

ניתן לציין כמה גורמים שדחקו את הסיפור האישי הצידה:

- ⇦ המאבק להקמת המדינה ומלחמת העצמאות, דחקו הצידה את הלם השואה והשפעתו. **במדינה ההירואית שקמה לא היה מקום לגילויים של חולשה והשפלה**. דור הצברים הראשון לא הבינו ולא ניסו להבין, התעלמו או מחקו בכוונה את זכר השואה. לעומת זאת, הם הבליטו את תפקידו של **המאצ'ו הישראלי הכוחני** בבניין האומה והמדינה **וטיפחו את מיתוס הגבורה**.
- ⇦ **עפ"י תרבות האֵבֶל** המקובלת באותה תקופה, נחשב אֵבֶל כעניין פרטי, וביטויו הציבורי היה רק כחלק מהאבל הכללי.
- ⇦ העובדה **שהטראומה הייתה קרובה כל כך**, ולכן קשה כל כך לנגיעה, לטיפול ולשיח.

1. העצמת מרכזיות המרד בגטאות כמוקד להזדהות החברה הישראלית עם נושא השואה.

2. ניכור וחוסר קבלה של הסיפור האישי של הניצולים.

עד סוף שנות ה-60 של המאה העשרים, הגיעו למדינת ישראל כחצי מיליון ניצולי שואה. **ניצולי שואה** מוגדרים כיהודים שסבלו מן הפעולות שביצעה גרמניה הנאצית באופן ישיר - בגטאות, במחנות, במקומות מחבוא, או באופן עקיף – יהודים שברחו מפני הנאצים, גורשו על-ידיהם או איבדו בני משפחה.

רוב ניצולי השואה העדיפו לשתוק ולהשקיע את כוחותיהם בשיקום חייהם. הם התאמצו להקים משפחה, למצוא עבודה ומקום מגורים. ניצולי השואה שעלו לארץ מיד לאחר ההכרזה על הקמת המדינה, **הגיעו לחברה שהייתה עסוקה** בעיקר במאבק להקמת מדינה, במלחמה לעצמאות ובשכול הכבד שהביאה עימה המלחמה.

כאמור, העיסוק בנושא השואה בחברה בישראל באותה תקופה, היה מועט, ומי שעסקו בו **התייחסו, בדרך כלל, למרד בגטאות**.

ההערכה היא, שליישוב הוותיק בא"י היה נוח לעסוק דווקא בנושא זה, כי הם ראו במרד הגטאות **גילוי של "לחימה יהודית"**.

ההתנגדות האקטיבית של המורדים בגטאות או של הפרטיזנים ביערות, נחשבה להתנהגות <u>היחידה</u> הראויה לשבח. הייתה כאן **ביקורת**, חלקה גלויה וחלקה סמויה, **כלפי הרוב הגדול של העם היהודי, אשר הלך למוות ללא התנגדות - "כצאן לטבח"**.

ביקורת זו שיקפה **<u>אי הבנה בסיסית</u> של מציאות החיים תחת השלטון הנאצי**, וציפייה בלתי ריאלית לגבי מה שיכלו לעשות המוני אנשים, נשים וטף, באותה מציאות.

ההתנגדות הפאסיבית, במאמץ לשרוד או לשמור על צלם אנוש (כמו רעיון "קידוש החיים") – **לא זכתה אז להערכה בזיכרון הקולקטיבי** במדינת ישראל הצעירה.

בין העולים בלטו מנהיגי ארגוני הלחימה בגטאות: **רוז'קה קורצ'אק מוילנה; אבא קובנר מווילנה; צביה לובטקין מוורשה; ויצחק (אנטק) צוקרמן.**

הם התקבלו בכבוד רב, וסיפרו את סיפוריהם על כל הבמות של האליטה היישובית. אולם זה היה הקול היחיד כמעט מקרב הניצולים, שנשמע כאן בתקופה זו:

⇦ דוברים אלה **הצדיקו את מעמדם ואת דרכם**, מול האחרים שהלכו למחנות ההשמדה. אבא קובנר טבע את המונח **<u>"כצאן לטבח"</u>** שמתאר את אופן מותם של המיליונים.

⇦ הם הפכו את המילה **"יודנראט"** לבעלת משמעות שלילית, והתכוונו לכך שהיודנראטים שיתפו פעולה עם הנאצים.

מדינת ישראל נולדה תוך מאבק צבאי קשה על קיומה, והציבור הישראלי לא הבין את ניצולי השואה.

סיבות נוספות לשתיקה:

א. **מלחמת העצמאות והקמת המדינה** שדחקו הצידה כל נושא אחר.

ב. **הפער בין הישראלים לבין הניצולים ביחס לתפיסת מושג הגבורה**: בארץ, **שיבחו את הגבורה מול אויב עם נשק ביד** – בעיקר בשל חוסר הידע בנוגע לחיי היהודים תחת הכיבוש הנאצי. לעומת זאת, **הניצולים חשו שעצם הישארותם בחיים** היא גבורה ראויה לציון.

ג. השתיקה נבעה גם מהתחושה של **חיטוט בפצע שלא הגליד**, **ומרצונם של ניצולים רבים להשתקם** ולבנות חיי משפחה משוחררים מסיוטי השואה. הם הפסיקו לספר על מה שעבר עליהם.

ד. ניצולים רבים **הסתייגו מהדרך שבה ניסו כאן בארץ לדובב אותם** על עברם, ובייחוד הסתייגו מהשאלה: **"איך קרה שנשארתם בחיים?"** – התחושה הייתה שמאשימים אותם שעשו משהו לא כשר כדי להינצל.

רק כעבור שנים, כאשר הזיכרון הקולקטיבי-הציבורי ספג לתוכו שינויים שחלו בדימוי העצמי של הישראלים, **נעשה הזיכרון הפרטי לגיטימי יותר**. תהליך זה התעצם בעיקר לאחר משפט אייכמן, מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים. אז החלו להופיע ספרי עדויות, שביקשו להאיר **לא רק את גורל המיעוט הלוחם**, אלא את **החוויות הקיומיות של פשוטי העם** שנאבקו על חייהם, התעמתו עם דילמות מוסריות וחוו רגשות של השפלה וכאב.

בהדרגה, החלו הניצולים לספר, לעיתים רק במרומז, את סיפוריהם האישיים. בשיחות עם קרובים ובעדויות שהתפרסמו בעיתונים, סיפרו הניצולים על הסבל הקשה ועל האובדן. מידע זה חלחל, יותר ויותר, לתוך החברה בישראל.

דפוסי התגובה של הישראלים על העדויות של הניצולים, היו מנוגדים:

א. חלק מן הישראלים הטילו ספק באמינות העדויות והיו כאלה שמתחו ביקורת על הניצולים – בעיקר סביב השאלות **מדוע הלכו כצאן לטבח? ומדוע לא הזדרזו לעלות לארץ ישראל?**

ב. היו ישראלים ש**התכחשו** לסבלם של הניצולים או התעלמו ממנו, ומנגד – היו כאלה ש**ריחמו** עליהם.

3. הוויכוח סביב הסכם השילומים עם גרמניה

מדינת ישראל הצעירה ראתה את עצמה **כיורשת של יהדות אירופה שנכחדה**, ולכן ב-13 במרץ **1951**, תבעה כספי שילומים מממשלת גרמניה. התביעה של מדינת ישראל התבססה על **הוצאות הקליטה של כחצי מיליון פליטים יהודים**, שהגיעו לא"י **מאז עלייתו של היטלר לשלטון**, ב-30 בינואר 1933.

התביעה לשילומים הדגישה, ש**כל העם הגרמני נושא באחריות לפשע** כלפי העם היהודי, וכי **קבלת פיצוי חומרי אינה מהווה כפרה**. המדינה אף תבעה מהעם הגרמני וממשלתו, שיישאו **באחריות לשיקום הפליטים**.

<u>היו מספר שיקולים שהשפיעו על עיתוי התביעה</u>:

1. **<u>השינוי במעמדה של גרמניה</u>** - ב-1949 החלו מדינות המערב לדון בהקמתה של הרפובליקה הפדרלית הגרמנית-גרמניה המערבית. בספטמבר 1950 החליטו מעצמות המערב, בריטניה וארה"ב, לסיים את מצב המלחמה עם גרמניה. הן אף אפשרו לה להתחיל להקים יחידות צבא גרמניות. בשל שינויים אלה טען שר החוץ, משה שרת, ש**הקהילה הבינלאומית עלולה לטהֵר את שמה של גרמניה, לפני שהיא תִפרע את חובה לעם היהודי**.

2. **<u>מצבה הכלכלי של מדינת ישראל</u>** - המדינה הייתה צריכה **להשתקם** לאחר מלחמת העצמאות **ולממן את קליטתם של מאות אלפי העולים** שהגיעו אליה. היה עליה לגייס משאבים רבים, וניכר בה מחסור במטבע חוץ למימון רכישת מזון ומוצרים חיוניים אחרים.

3. **<u>עמדתו של קנצלר גרמניה</u>** - קונרד אדנאואר ובכירים נוספים בהנהגת גרמניה, הביעו את רצונם לתקן את העוול שגרמו הגרמנים ליהודים.

תביעת השילומים הייתה צעד שעורר סערה ומחלוקת בישראל. בתקופה זו שרר בארץ **חרם** (לא מכוח החוק אלא מתוך סולידריות חברתית ומחויבות חברתית) **על גרמניה בכל התחומים**: השפה הגרמנית, התרבות הגרמנית, מוצרים מתוצרת גרמניה.

בסוף דצמבר 1951 החליטה ממשלת ישראל לנהל משא ומתן ישיר עם שלטונות גרמניה בנושא השילומים. כעבור שבוע התקיימו בכנסת שלושה ימי דיונים סוערים בנושא, לאחר שבן גוריון הציע **לנהל מו"מ עם גרמניה המערבית "לבל יהיו רוצחי עמנו גם יורשיו"**. דבריו עוררו ויכוח סוער סביב השאלות: האם ראוי לקבל כסף מגרמניה? האם קבלת שילומים משמעותה מחילה וכפרה לעם הגרמני? האם ייתכן שיש "גרמניה אחרת"?

טיעוני התומכים בקבלת השילומים:

1. **היבט לאומי** - ניהול משא ומתן בין גרמניה לבין מדינת ישראל, כנציגת העם היהודי, עשוי **לחזק את ריבונותה ואת מעמדה של ישראל** בתור **הנציגה היחידה** של העם היהודי ובתור **היורשת החוקית** של קורבנות השואה.

2. **היבט פוליטי** - **א.** המדיניות הבינלאומית בנוגע לגרמניה השתנתה, והעולם המערבי החל להתפייס עמה, מבלי שגרמניה הגיעה להסכם כלשהו עם מדינת ישראל ועם העם היהודי. לכן חשוב להזדרז ולבקש שילומים לפני שיהיה מאוחר מדי. **ב.** כמו כן, היה חשוב לקשור את המו"מ על השילומים לעניין קשרי החוץ של ישראל, ולא למחילה על פשעים.

3. **היבט כלכלי** - השילומים יסייעו בקליטת **העלייה**, ברכישת **ציוד צבאי** ובבניית **המשק הישראלי**.

טיעוני המתנגדים לקבלת השילומים:

1. **היבט לאומי** - יש לשמור על הכבוד הלאומי **ולא לנהל מו"מ עם רוצחים**.

2. **היבט מוסרי** - אין לנהל מו"מ עם גרמניה, מפני שהשילומים עלולים להתפרש כמחילה על פשעים, ולא ייתכן פיצוי כספי על רצח עם.

בימי הדיונים על הסכם השילומים בכנסת, נערכו הפגנות המונים סוערות שלוו בהתפרעויות של מפגינים, אשר השליכו אבנים אל הכנסת וגרמו לפציעתם של שני חברי כנסת באולם המליאה.

בסופו של דבר, אושרה ההחלטה (ברוב של 61 ח"כים), לפיה יש לפתוח במשא ומתן עם גרמניה המערבית על הסכם השילומים. ישראל דרשה, שהמשא ומתן על השילומים יתנהל בהולנד ולא על אדמת גרמניה.

ב-9 בספטמבר 1952 נחתם ההסכם בלוקסמבורג, ע"י שר החוץ משה שרת וקנצלר גרמניה המערבית, קונרד אדנאואר. **בהסכם אושרו שילומים למדינת ישראל ותשלום פיצויים ליחידים**.

גרמניה עמדה בכל פרטי ההסכם.

- כספי השילומים נוצלו בעיקר ליבוא של ציוד מודרני לתעשייה ולתחבורה, לפיתוח המחצבים ולתעשייה הכימית - **תחומים שסייעו לכלכלת המדינה**.
- כספים אלה חילצו את ישראל מן **הגירעון במאזן התשלומים**.
- סחורות מגרמניה החלו להגיע לא"י - מה שגרם להתפתחות **קשרי מסחר** בין שתי המדינות, ולהיווצרות **קשרים מדיניים ראשונים** ביניהן.

4.פרשת קסטנר

ד"ר ישראל קסטנר, מנהיג ציוני בהונגריה, **ניהל בשנת 1944 משא ומתן עם הנאצים להצלת יהודי הונגריה**. הוא נפגש עם בכירי המשטר הנאצי: אדולף אייכמן, היינריך הימלר וקורט בֶּכֶר, ובעקבות המו"מ הצליח להציל **1,684 יהודים**, שיצאו ברכבת מבודפשט והגיעו לשווייץ. קסטנר היה מעורב אישית בתהליך בחירת הניצולים, ביניהם **עשרות מבני משפחתו ומאות מבני עירו**, ולכן כונתה **רכבת קסטנר** גם **"רכבת המיוחסים"**.

בקיץ 1952 פרסם **מלכיאל גרינוולד**, מיוצאי הונגריה, עלון ובו **האשים את קסטנר** שהציל את מקורביו ושיתף פעולה עם הנאצים ע"י העלמת מידע מיהודי הונגריה והשתקת ידיעות על השמדת יהודים. גרינוולד טען, שקסטנר העיד במשפטי נירנברג לטובת קצין האס-אס, קורט בכר, והיה שותף לו בגזלת רכוש של יהודים.

קסטנר, איש מפא"י (מפלגת פועלי ארץ ישראל) היה עובד מדינה בכיר ושימש כדוברו של השר דב יוסף. בשל מעמדו של קסטנר, החליטה פרקליטות המדינה לתבוע את גרינוולד על הוצאת דיבה.

עו"ד שמואל תמיר, שייצג את גרינוולד, הצליח ליצור רושם שגרינוולד דובר אמת, **והפך את קסטנר לנתבע במשפט**. במהלך המשפט נשמעה עדות מרגשת מטעם ההגנה על גרינוולד, מפיה של **קתרינה סנש**, אמה של חנה סנש. היא סיפרה שבימים בהם קסטנר פעל בבודפשט, נמצאה בתה במעצר, וכל מאמציה של האם להיפגש עם קסטנר כדי שיעביר אליה חבילה לכלא, נכשלו. **נוצר הרושם שקסטנר הפקיר את חנה סנש**.

בפסק הדין שניתן **בקיץ 1955**, **זיכה** השופט בנימין הלוי **את גרינוולד** מאשמת דיבה, וקבע כי **קסטנר "מכר את נפשו לשטן".** השופט הוסיף, כי לא הוכחה כל שותפות בין קסטנר לקורט בכר, ועל כך נידון גרינוולד לעונש סמלי - קנס של לירה אחת.

אולם העניין לא הסתיים. **משפט קסטנר הפך לנושא מרכזי במערכת הבחירות שהתנהלה בא"י, ומפא"י, מפלגת השלטון שקסטנר היה חבר פעיל בה, הותקפה**. רבים טענו, שהנהגת היישוב בראשות מפא"י בזמן מלחמת העולם השנייה, **לא פעלה למען יהודי אירופה** והפקירה אותם. בבחירות שהתקיימו ביולי 1955 ירד כוחה של מפא"י מ-45 ל-40 ח"כים, אולם היא נשארה המפלגה הגדולה בכנסת. מפא"י הסבירה/תֵּירצָה את ירידת כוחה בהסכם השילומים ובמשפט קסטנר.

פרשת קסטנר הגיעה לשיאה במוצאי שבת, 3 במרץ 1957, כאשר ד"ר ישראל קסטנר נורֶה בתל-אביב. הוא נפצע אנושות ונפטר לאחר עשרה ימים. הרצח זעזע את הציבור בארץ, והמדינה הגישה **ערעור** על פסק הדין של השופט בנימין הלוי.

כתשעה חודשים לאחר הרצח **הרשיע בית המשפט העליון את מלכיאל גרינוולד**. בית המשפט טען:

א. השופט הלוי כתב את פסק דינו בהשפעת מציאות החיים בזמן ובמקום שבו התקיים המשפט - שנת 1955 בישראל העצמאית, ולא מתוך מצוקת החיים באירופה של שנת 1944.

ב. השופטים אף קבעו, שהדיון בנושא לא היה צריך להתנהל בבית המשפט, אלא בוועדה ציבורית שחבריה הם היסטוריונים.

בדעת הקהל בארץ לא היו הֵדים רבים לפסק הדין שהרשיע את גרינוולד, **ובתודעה הציבורית קסטנר נותר אשם**. שלושת רוצחיו נתפסו ונידונו למאסר עולם, אך חמש שנים לאחר מכן הם קיבלו חנינה בהסכמת בתו של קסטנר.

5.חקיקה כדרך לעיצוב הזיכרון הממלכתי

הוויכוח על השילומים ומשפט קסטנר, העמיקו את נושא השואה בתודעה של אזרחי ישראל. גם ההתארגנות של הניצולים הוסיפה לכך: כבר בשנות ה-50 הם הקימו ארגונים לפי מקומות המוצא שלהם, או לפי קבוצות שהשתייכו בזמן המלחמה (מחנה השמדה, פרטיזנים). הארגונים הללו עזרו להם להתמודד עם הזיכרונות, לשרוד ולהיקלט במדינה.

תהליך החקיקה בישראל חיזק את זיכרון השואה בחברה הישראלית והשפיע על עיצובו. **בשנות ה-50 נחקקו בישראל שלושה חוקים בנוגע לשואה:**

א. **החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, תש"י-1950** - לפי חוק זה, הוגשו תביעות בשנות החמישים, ו**הועמדו לדין בעיקר יהודים** באשמת תפקידים שמילאו **ביודנראט, במשטרה היהודית בגטאות ובתור קאפו** (ראשי יחידות עבודה במחנות הריכוז וההשמדה), **ונחשדו בפגיעה ביהודים**.

לכאורה, מדובר בחוק שאמור היה ל"סגור חשבון" בין העם בישראל לבין הגרמנים (אויב חיצוני). אך למעשה, הסדיר החוק הזה את מערכת היחסים בין יהודים ליהודים (אויב פנימי), כלומר: **אנשים שנחשדו בשיתוף פעולה עם הנאצים – יודנראט, קאפו, והם בשר מבשרנו וחיים בתוכנו.**

ב. **חוק זיכרון השואה והגבורה, "יד ושם", תשי"ג-1953** - החוק מציג את החשיבות הלאומית של הקמת מוסד "יד ושם" ואת מטרותיו. היוזמה להקמת המוסד החלה עוד לפני קום המדינה, והחוק **נועד להבטיח שזכר השואה יישמר וייהפך למרכיב מרכזי בתודעה ההיסטורית הישראלית**. יד ושם נועד להנציח, ע"י מסמכים ועדויות אישיות, את כל היבטיה ופניה של השואה, במטרה להבטיח ש**המרכיב העובדתי של השואה יתועד בשלמותו, למען הדורות הבאים.**

ג. **<u>חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה, תשי"ט-1959</u>** - כבר באפריל **1951** החליטה הכנסת לפעול לחקיקת חוק שייקרא **"יום הזיכרון לשואה ולמרד הגטאות"**. ההחלטה התקבלה בכנסת בעמידת דום לזכר הנרצחים. **ב-1959** התקבל בכנסת **"חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה"**. הסרת המילים "מרד הגטאות" משם החוק, לוותה בוויכוחים קשים.

חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה קובע שכ"ז בניסן (סמוך ליום שבו פרץ המרד הראשון באירופה הכבושה, מרד גטו וורשה. למרות שהמרד פרץ בערב פסח, בחרו שיום הזיכרון לא יהיה בסמוך לחג), הוא **יום הזיכרון הממלכתי לשואה ולגבורה.** יום זה מנציח גם את **רצח העם היהודי** וגם את **מאבקו לחיים**. ארגוני הניצולים פעלו לחקיקת חוק יום הזיכרון, ובכך היו שותפים לחיזוק ולעיצוב זיכרון השואה. החוק התקבל בכנסת פה אחד. **החוק בא לציין את מרכזיות האירוע בהיסטוריה היהודית, כפי שהונצחו אסונות לאומיים ודתיים קודמים בימי צום ואבל.**

עיצוב זיכרון השואה בשנות ה-60 וה-70

השפעת משפט אייכמן, שחשף את אירועי השואה, על יחס החברה הישראלית לשואה בכלל ועל היחס לניצולים בפרט

ב-23 במאי 1960 הודיע בן-גוריון שהפושע הנאצי אדולף אייכמן נלכד ויועמד למשפט בישראל, מתוקף **"החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם"**. אייכמן נתפס בארגנטינה, שם חי עם משפחתו בזהות בדויה בשֵם ריקרדו קלמנט. אנשי **"המוסד"** שביצעו את החטיפה, העידו שאייכמן הבין מייד שהוא נמצא בידי הישראלים.

ברחוב בישראלי הייתה התרגשות רבה. **<u>העמדתו של אייכמן למשפט נועדה להשיג מספר מטרות</u>**:

א. לספר את **סיפורו של העם היהודי בשואה** למען כלל אזרחי המדינה ובמיוחד למען הנוער.

ב. רצון להדגיש את הלקח שנלמד מן השואה - ש**העם היהודי זקוק למדינה**, ושקיומה של מדינת ישראל מבטיח ששואה כזאת לא תתרחש שוב.

ג. לדברי בן גוריון, **העונש הוא לא העיקר, אלא המשפט**, ובמיוחד עצם זה שהוא נערך בירושלים.

<u>חשיבותו הייחודית של המשפט</u> הייתה בכך שהמדינה העמידה למשפט נאשם על פשעים שביצע **לפני הקמתה**, פשעים שלא התרחשו על **אדמתה** ולא הופנו אל **אזרחיה**.

<u>גדעון האוזנר</u>, היועץ המשפטי לממשלה, היה התובע הראשי במשפט אייכמן. הוא אסף מסמכים רבים ובחר בקפידה למעלה ממאה עֵדֵי תביעה. **המשפט נפתח ב-10 באפריל 1961**, כשנה לאחר

שאייכמן הובא לישראל, ועורר **התעניינות רבה בקרב הציבור**. המשפט הועבר בשידור ישיר ברדיו, וציבור רחב מכל שכבות החברה ומכל הגילאים, היה מרותק למקלטי הרדיו.

העדויות שנשמעו בו עוררו התרגשות רבה, שגרמה, לא אחת, להתעלפויות בקרב אנשים בקהל. הסופר **יחיאל דינור**, שהיה ידוע בשמו הספרותי **ק' צֶטניק**, התעלף על דוכן העדים כשמסר את עדותו. עדים נוספים במשפט היו מנהיגי המרד בגטאות: **אבא קובנר, יצחק (אנטק) צוקרמן וצביה לובטקין**.

סנגורו של אייכמן היה ד"ר רוברט סֶרווציוס הגרמני, שהגן על מספר נאשמים במשפטי נירנברג. שום סנגור יהודי לא הסכים להגן על אייכמן. בעדותו, ציין אייכמן שוב ושוב, כי הוא **רק ציית לפקודות ועשה את המוטל עליו**.

בפסק הדין הוא **הורשע בפשע נגד העם היהודי ובפשע נגד האנושות.** בית המשפט גזר עליו **עונש מוות.**

הערעור ובקשת החנינה שהגיש סנגורו של אייכמן, נדחו, והוא הוצא להורג בתלייה ב-31 במאי 1962, בבית הכלא ברמלה. גופתו נשרפה והאֵפֶר פוזר בים מחוץ למים הטריטוריאליים של ישראל. זו הייתה הפעם היחידה שבישראל בוצע עונש מוות.

<u>השפעתו של משפט אייכמן על החברה הישראלית</u>:

1. משפט אייכמן נחשב לאירוע היסטורי בעל משמעות מיוחדת, אשר היווה **גורם מלכד של הקבוצה הלאומית** ואשר **<u>נצרב בזיכרון הלאומי</u>**. למשפט הייתה **השפעה גדולה** על הציבור הישראלי והוא היווה **<u>נקודת מפנה בעיצוב זיכרון השואה.</u>** כבר ב-1963 החלו לצאת **משלחות של בני נוער מישראל לפולין**, ביוזמת ניצולי שואה, שהגדירו את המסעות כהפגנת **ההמשכיות** של העם היהודי. כמו כן, הייתה במסעות אלה הבעת **הזדהות** של הנוער הישראלי עם יהדות אירופה שהושמדה.

2. המשפט הפנה את תשומת הלב אל ניצולי השואה שחיו בישראל, **ושינה את <u>יחסו של הציבור הישראלי אל השואה ואל הניצולים</u>**: עדויות הניצולים היוו עבורם התמודדות עם כאבם וסבלם, ועוררו הזדהות והתעניינות מצד הציבור הישראלי. אזרחי המדינה נחשפו לסיפוריהם של שכנים ומכרים שחיו ביניהם, סיפורים שסופרו מתוך מציאות החיים של הניצולים וגרמו לשינוי ביחס כלפיהם. הדברים **חדרו לתודעה** של כלל הציבור הישראלי, והפכו את השואה **מעניינם של הניצולים לעניינו של כל העם**.

3. המושג הבלתי נתפס **<u>"ששת המיליונים"</u>** קיבל ממד שונה בעקבות העדויות במשפט, שהמחישו את העובדה שכל אחד מששת המיליונים שנרצחו - הוא בן אדם, שיש לו שֵם וסיפור חיים פרטי.

4. החשיפה לעדויות עוררה את **שאלת יחסו של היישוב בא"י לשואה**: האם היישוב והנהגתו עשו הכל למען אחיהם באירופה הכבושה? והאם עשו הכל למען הניצולים שעלו לארץ?

5. **העמדתו לדין של אייכמן ע"י מדינת ישראל המחישה לאזרחי המדינה את ריבונותה** - מדינת ישראל שפטה אותו בבירתה, ירושלים, על-פי חוקיה.

משפט אייכמן סיים את **תקופת השתיקה** בכל הנוגע לאירועי השואה. **הידיעה על מה שהתרחש בשואה היא שהביאה את ההכרה ואת חשיבות הצבת זיכרון השואה במרכז השיח הציבורי בישראל.**

השינוי בעיצוב זיכרון השואה
בעקבות מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים

1. השפעת מלחמות ישראל ופיגועי הטרור על יחס החברה הישראלית לשואה

בין שנות ה-70 לשנות ה-90 הלך והעמיק זיכרון השואה בקרב הציבור בישראל. **אירועי השואה החלו לתפוס מקום חשוב** בשיחַ הציבורי, בתחומי התרבות השונים, בתקשורת ובתוכניות הלימודים. לעיתים אנו נתקלים (במיוחד בשיח הפוליטי) **בזִילות של נושא השואה**, שבאה לידי ביטוי במחלוקות ובעימותים, כאשר אנשים מכנים זה את זה "יודנראט" או "נאצי".

היו מספר אירועים שהשפיעו על נוכחות השואה בחברה הישראלית:

המלחמות ואירועי הטרור:

1. **תקופת ההמתנה שלפני מלחמת ששת הימים** – מוקד השינוי ביחס כלפי השואה בא לידי ביטוי **בחוויה הקולקטיבית של חרדה** שעברה על ישראל בימי ההמתנה, כאשר נדמה היה שהמדינה עומדת **בסכנת הכחדה**. הרגשות של **חוסר ישע**, של **אין מוצא**, שזוהו עד אז עם השואה – נתפסו כעת כאפשריים גם במדינת היהודים. בקרב רבים עלה **החשש מפני השמדת עם**, והשיח הציבורי הִשווה, לעיתים קרובות, בין השואה לבין החשש מתוצאות המלחמה. **אחוות הגורל היהודי והיכולת להזדהות עם העם היהודי המושמד**, הפכו לחלק מן החוויה הקולקטיבית הישראלית. כלומר, **החוויה הקיומית היא שהביאה לתמורה התודעתית**.

2. **מלחמת יום הכיפורים** – מלחמה זו העלתה את החרדה לקיומה של מדינת ישראל לשיא חדש, עד כדי כך ששר הביטחון, משה דיין, השתמש במושג **"חורבן בית שלישי"** כדי להמחיש את מצבה הקשה של המדינה.

המלחמה הכניסה **מימד נוסף**: הטלוויזיה הקרינה, לראשונה, תמונות של **ישראלים בשבי**, תמונות של **חולשה והשפלה**, **שעד אז לא היו מחוברות לדימוי הישראלי**. תופעות אלה, שאפיינו את היהודי "הגלותי", הפכו בן לילה לגיטימיות, חלק מן החוויה הישראלית. **הדימוי העצמי** של הצבר איבד את זוהרו וירד מגדולתו. מלחמת יום

הכיפורים פתחה את הדלת ללגיטימציה של טיפוסים אחרים של ישראליות ושל זהות ישראלית, המשלבת בתוכה את חווית השואה. כלומר, **השינוי שחל במודל האידיאלי של הזהות הישראלית עם ירידת ה"צבריות", הוא שפתח את הדלת להשתלבות ניצול השואה בתודעה העצמית הישראלית**.

משערים, כי **בהשפעת מלחמת יום הכיפורים נוצרו מושגים חדשים בחקר השואה**: המושג **"העמידה היהודית"** שתיאר את **מאבק היהודים בזמן השואה**, החליף את המושג **"גבורה" שהתייחס בעיקר למרד גטו וורשה ולמאבק הפרטיזנים היהודים**. כלומר, ההתנגדות לנאצים לא באה לידי ביטוי רק באמצעות לחימה מזוינת, אלא גם בכל מעשה הקשור ל"קידוש החיים": שמירה על צֶלֶם אנוש, שמירת מצוות, קיום חיי תרבות וניצחון הרוח.

3.<u>רצח י"א הספורטאים במינכן (1972) וחטיפת מטוס אייר פרנס לאנטבה (1976)</u>- זיכרון השואה חזר ועלה בעקבות אירועי טרור כמו חטיפתם ורציחתם של 11 הספורטאים הישראלים באולימפיאדה **<u>במינכן שבגרמניה</u>**, וחטיפת מטוס אייר פרנס לאנטבה שבאוגנדה, ע"י **חוליית מחבלים ששניים מהם היו <u>גרמנים</u>**. באנטבה התחזקו תחושות הנִרדפות, כאשר החוטפים **<u>הפרידו</u> בין <u>החטופים היהודים</u> לשאר החטופים**. תחושות חוסר האונים והחרדה שנלוו לסלקציה במטוס ולאירועים שהתרחשו באנטבה לאחר מכן, העצימו את ההקבלה בין זיכרון השואה לבין החטיפה.

2. השינויים בדרכי ההנצחה - במוזיאונים השונים (הדגשת הסיפורים האישיים); הגיוון בעיצוב ימי הזיכרון

<u>תמורות הקשורות בהנצחת השואה ואשר השפיעו על נוכחות השואה בחברה הישראלית:</u>

א. **<u>התמורות באופי ההנצחה ובמעמדו של מוסד "יד ושם"</u>** - "חוק זיכרון השואה והגבורה, יד ושם" הטיל על מוסד "יד ושם" את תפקיד ההנצחה. המוסד הוסמך לאסוף עדויות ולפרסם אותן, לחקור את נושא השואה ולהנחיל אותו לציבור. **מיקומו של "יד ושם"** סמוך להר הרצל ולבית העלמין הצבאי יוצר זיקה **בין השואה לתקומה, והופך את השואה מזיכרון פרטי של קורבנות, לזיכרון לאומי**.

עד 1973 היה יד ושם מוזיאון קטן, שהכיל בעיקר מסמכים ותמונות של העולם היהודי שחרב בשואה. המוזיאון שנפתח ב-1973 **התמקד בסיפור גורלו של העם היהודי** בתקופת השואה, תוך שימת **דגש על המעבר משואה לתקומה**.

ב"יד ושם" החדש שהוקם ב-2005, מתחילה התצוגה **בעולם היהודי <u>לפני</u> השואה**, ומוצגים בה גם **יחידים** - חייהם, מאבקם וגורלם.

ב. **<u>תמורות באופיים של טקסי ההנצחה</u>** - עד שנות ה-70 היה טקס הזיכרון ב"יד ושם" אירוע קטן, בו הדליקו תלמידי תיכון שש משואות לזכר ששת המיליונים. ב-1974 הפך הטקס ב"יד ושם" **לאירוע ממלכתי בהשתתפות נשיא המדינה**, ומאז, בכל שנה, הוא פותח את יום הזיכרון לשואה ולגבורה ומשודר בכל ערוצי התקשורת.

ג. **<u>לימוד נושא השואה</u>** - שילוב נושא השואה בתוכנית הלימודים ושינוי הדגשים בהוראת הנושא:

- ⇦ **בשנות ה- 50 וה- 60**, התבטאה ההתייחסות העיקרית לנושא השואה **בטקסים** לציון יום השואה, בהם הוקראו קטעי ספרות.
- ⇦ **בספרי הלימוד בהיסטוריה הוקדש מקום מרכזי למרד בגטאות,** אשר הוצג כחלק מהאתוס הציוני המנוגד להתנהגות היהודים הגלותיים שהלכו "כצאן לטבח". שיעורי ההיסטוריה לא כללו נושאים כמו ההנהגה היהודית בשואה.
- ⇦ **מ-1977** התפרסמו **תוכניות לימודים בנושא השואה, ומ-1982** הורה משרד החינוך ללמד את **השואה כנושא נפרד ומורחב:** נכתבו ספרי לימוד והודגש בהם **המאבק**

היומיומי לחיים, ולא רק המרד בגטאות. קיימת סברה, שמלחמת יום הכיפורים גרמה לשינוי בהוראת השואה בבתי הספר.

⇦ **ב-1994 הוקם בית הספר המרכזי להוראת השואה ב"יד ושם" -** נערכות בו השתלמויות למורים, לתלמידים ולחיילים, בהן מוצגים **הצדדים הרבים והשונים של ההתנגדות היהודית בזמן השואה**. לביה"ס מגיעים גם מורים מחו"ל, בעיקר ממזרח אירופה, כדי ללמוד ולהשתלם בנושא.

⇦ **ב-1988** החל משרד החינוך לארגן **מסעות לפולין,** ולהוציא מדי שנה אלפי בני נוער לסיורים במחנות ההשמדה ובמקומות בהן היו קהילות יהודיות. גם משלחות של חיילים יוצאות למסעות לפולין ומשתתפות ב"מצעד החיים".

לסיכום:

כיום מסכימים כולם, ש**השואה כבר איננה שולית בתודעה הישראלית**, אך **אין הסכמה לגבי מועד השינוי שחל בהתייחסותנו לשואה**. היסטוריונים מציינים **מספר אירועים**, אשר מילאו תפקיד מרכזי בהחדרת זיכרון השואה לתודעה הישראלית: משפט אייכמן, תקופת ההמתנה שלפני מלחמת ששת הימים, מלחמת יום הכיפורים , אירועי טרור.

ניתן להצביע על כמה שינויים שחלו עם השנים בזיכרון השואה:

(א) השינוי הבולט ביותר הוא **המעבר מהתייחסות קולקטיבית להתייחסות פרטנית - אישית**, כאשר המונחים **"העם היהודי"** ו**"שישה מיליון"** פינו את מקומם **לסיפורים אישיים של <u>ניצולים</u>** ולמפעל **"<u>לכל איש יש שם</u>"** להנצחת שמות הנספים.

(ב) שינוי נוסף שניתן להצביע עליו הוא **הפיכתם של הקורבנות לגיבורים**. דמות ה<u>צבר</u> הארצישראלי הלוחם לא הצליחה להזדהות עם קורבנות השואה. בשנותיה הראשונות של המדינה נהוג היה לאזכר רק את <u>מורדי הגטאות</u> והלוחמים ה<u>פרטיזנים</u> שלא הלכו "<u>כצאן לטבח</u>". **עם השנים, הוגדרה מחדש ה<u>גבורה</u> בשואה** כך שכללה גם עמידה, במובן של להחזיק מעמד עד כלות הכוחות. כך, למשל, פחת מעמדו של <u>מרד גטו ורשה</u> לעומת עמידה לא אלימה, כמו <u>הברחת</u> לחם ולמידת תורה בסתר ("קידוש החיים").

בהצלחה !!!

נספח שאלות לתרגול

- **המלצה: כדאי לתרגל שאלוני בגרות משנים קודמות, הכוללים גם קטעי מקור**

שאלות לתרגול בנושא בית שני

נושא מס' 1: ממדינה חשמונאית עצמאית לכיבוש רומי וחורבן בית המקדש

1. **ציוני דרך עיקריים בבניית המדינה החשמונאית וביסוסה**

א. הצג בהרחבה שלושה תהליכים שבהם חלו שינויים משמעותיים בתקופת המדינה החשמונאית.

ב. הדגם כל אחד מהתהליכים שבחרת באמצעות **אחד** מן השליטים החשמונאים.

2. **דפוסי השלטון הרומאי בארץ ישראל – שלטון עקיף**

א. הסבר מהו "שלטון עקיף", והצג שלוש סיבות לכך שהרומאים העדיפו לנקוט במדיניות של שלטון עקיף באמצעות שליטים מקומיים.

ב. - הסבר מדוע שאף הורדוס לחזק את תמיכתם של הרומאים בשלטונו, והבא שתי דוגמאות לצעדים בהם נקט לשם כך.

- הסבר מה עשה הורדוס, שעורר את התנגדות היהודים כלפיו, ומנגד – מה עשה על-מנת לזכות באהדה מצידם?

3. **דפוסי השלטון הרומאי בארץ ישראל – שלטון ישיר**

א. הסבר מהו "שלטון ישיר", והצג את תפקידו ואת סמכויותיו של הנציב הרומאי.

ב. ציין את מאפייני שלטונם של הנציבים הרומאים, והצג שתי דוגמאות לכל מאפיין.

4. **המרד הגדול (שנת 66 לספירה)**

א. הסבר שלוש סיבות למרד הגדול של היהודים ברומאים.

ב. הצג שתי גישות/עמדות שהתעוררו בקרב היהודים בנוגע ליציאה למלחמה נגד הרומאים.

נושא מס' 2: ממדינה חשמונאית עצמאית לכיבוש רומי וחורבן בית המקדש

5. תוצאות המרד הגדול, חורבן בית המקדש והקמת המרכז ביבנה

א. הצג את תוצאות המרד הגדול ואת השפעותיו על הציבור היהודי בתחום הדתי ובשני תחומים נוספים (לבחירתך).

ב. הסבר, באמצעות דוגמא אחת לכל תחום, כיצד עוצבו החיים הציבוריים ללא בית המקדש, הודות לרבן יוחנן בן-זכאי (ריב"ז) וחכמי יבנה.

להלן התחומים. יש להביא דוגמא לכל אחד מהם:

- הנשיאות ובית הדין הגדול כמוסדות המרכזיים של העם היהודי
- בית הכנסת כמקום פולחן במקום בית המקדש
- כפרת עוונות ופולחן במקום הקרבת קורבנות
- קביעת הלכה אחידה לכולם
- התקנות החדשות: "זכר למקדש" וְ- "זכר לחורבן" (כאן יש להביא דוגמא לכל תקנה)

שאלות לתרגול בנושא הלאומיות והציונות

מאפייני תופעת הלאומיות המודרנית והתנועות הלאומיות באירופה במאה ה-19

1. הצג בהרחבה את המאפיינים של הלאומיות המודרנית כתופעה חברתית, תרבותית ופוליטית.
2. ציין והסבר את הגורמים הרעיוניים וההיסטוריים לצמיחתן של התנועות הלאומיות באירופה במאה ה-19.
3. הסבר את המאפיינים המשותפים לכל התנועות הלאומיות שקמו באירופה במאה ה-19, והדגם אותם באמצעות המדינה עליה למדת (יוון **או** איטליה).
4. הצג את פעילותה של התנועה הלאומית במדינה עליה למדת:

יוון:

א. הצג את המצב המדיני (מי שלט במדינה?) והחברתי-כלכלי ביוון לפני תחילת המאבק הלאומי.

ב. מה אפיין את מנהיגי התנועה הלאומית היוונית, ומה היו מטרות התנועה?

ג. תאר את שני שלבי המאבק של התנועה הלאומית היוונית (מלמטה ומלמעלה), ואת תוצאותיהם.

ד. הצג שלושה גורמים שסייעו למאבק הלאומי ושלושה גורמים שעיכבו אותו.

ה. כיצד הסתיים המאבק הלאומי ביוון?

איטליה:

א. מי שלט באיטליה עד האיחוד? פרט, הן לפי הכתוב והן לפי המפה שבעמ' 34.

ב. מה היו מטרות המאבק הלאומי האיטלקי?

ג. מי היו המנהיגים שהובילו את המאבק הלאומי באיטליה?

ד. תאר את שלבי המאבק באיטליה.

ה. אילו גורמים הפריעו / עיכבו את המאבק הלאומי באיטליה, ואילו גורמים קידמו / סייעו למאבק?

ו. מה היו תוצאות המאבק הלאומי באיטליה?

התנועה הלאומית היהודית המודרנית – התנועה הציונית ומאפייניה העיקריים

1. הסבר את הגורמים לצמיחתה של התנועה הלאומית היהודית – התנועה הציונית.
2. הסבר כיצד מציג הרצל את בעיית העם היהודי בגולה ואת פתרונה, בספרו "מדינת היהודים". בתשובתך, התייחס לכל מרכיבי הבעיה ולכל מרכיבי הפתרון, והצג מהו החזון של הרצל בנוגע לאופייה של מדינת היהודים.
3. הצג את תוכנה (מטרה+ אמצעים) ואת חשיבותה של תוכנית בזל.
4. הצג שלוש מהמסגרות הארגוניות (מוסדות התנועה) שקמו במטרה לממש את מטרות התנועה הציונית.
5. הצג את מפגשיו הדיפלומטיים של הרצל בניסיונותיו להשגת צ'רטר. בתשובתך, התייחס להצעותיו של הרצל למנהיגים השונים ולתוצאות המפגשים.
6. הסבר את הרקע לתוכנית אוגנדה והצג את המניעים בעד ונגד הצעת אוגנדה, כפי שהועלו בוויכוח שהתעורר בקונגרס הציוני השישי.

הפעילות הציונית בארץ ישראל

1. הצג שלוש סיבות / מניעים לעליות הראשונה והשנייה לא"י בשנים 1882 - 1914 , ותאר את קשיי העולים.
2. הצג את מאפייני המושבה ואת מאפייני הקבוצה, וכתוב שני הבדלים בין שתי צורות ההתיישבות הללו.
3. הסבר מדוע צמח היישוב העירוני בא"י ותאר את הקמתה ואת חשיבותה של העיר העברית הראשונה.
4. הצג את מפת ההתיישבות בארץ ישראל בתקופת העליות הראשונה והשנייה. הבא מספר דוגמאות ליישובים שהוקמו בתקופה זו.
5. הסבר את הרקע להקמתן של המסגרות הביטחוניות בא"י, והצג את פעילותו ותרומתו של ארגון "השומר".
6. תאר, כיצד באה לידי ביטוי תרומתן של המסגרות החינוכיות והתרבותיות בא"י בהנחת הבסיס לחינוך ולתרבות העבריים בארץ. (בתשובתך, התייחס לפעילותו של אליעזר בן-יהודה, ל"מלחמת השפות", לעיתונות העברית, להקמת בתי-ספר ולהקמת הסתדרות המורים).
7. הצג את תרומתו של הברון רוטשילד להתיישבות בא"י (כולל "שיטת האפוטרופסות").
8. הצג את תרומתו של ארתור רופין להתיישבות החקלאית בא"י (כולל הקמת המשרד הארץ ישראלי).

היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם הראשונה

1. הסבר את עמדתם של מנהיגי התנועה הציונית כלפי הצדדים הלוחמים בזמן מלחמת העולם הראשונה. בתשובתך, הצג את השיקולים שהועלו לתמיכה בכל אחד מן הצדדים הלוחמים.
2. הצג את מדיניותו של ג'מאל פחה כלפי היישוב היהודי בא"י בתקופת מלחמת העולם הראשונה, והסבר את הסיבות למדיניות זו.
3. ציין באילו תחומים הוטלו גזירות מצד השלטון העותמני נגד היהודים, והצג שתי גזירות מכל תחום.
4. הבא דוגמא להתמודדות היישוב היהודי עם השלטון העותמני בתקופת מלחמת העולם הראשונה, ותאר אותה בהרחבה.

הצהרת בלפור

1. הצג את תוכנה של הצהרת בלפור (מה נכתב בה? - רצוי לדעת בעל-פה), והסבר אילו קשיים נובעים מנוסח ההצהרה.
2. הסבר שלושה אינטרסים שהיו לבריטניה במתן ההצהרה, והצג את תגובתם של הציונים, היהודים המשתלבים והערבים - להצהרה זו.

סיכום נושא הלאומיות והציונות

הצג, בהרחבה, שלוש נקודות דמיון ושלוש נקודות שוני בין התנועה הציונית לבין התנועות הלאומיות שצמחו באירופה.

שאלות לתרגול בנושא בונים מדינה וסוגיות נבחרות בתולדות המדינה

מאבק היישוב בשלטונות המנדט הבריטי:

1. הסבר את הרקע להקמתה של תנועת המרי העברי ואת הרכבה, והצג שלוש פעולות שביצעה.

2. הצג את שתי הגישות ביניהן התלבט היישוב היהודי בנוגע למאבק הצבאי נגד הבריטים.

3. תאר שני אירועים (אחד שביצעו הבריטים ואחד שביצעו היהודים), אשר השפיעו על המשך המאבק הצבאי של היישוב היהודי.

4. הצג את הגורמים לפירוקה של תנועת המרי העברי, ותאר את המשך הפעילות הצבאית של המחתרות לאחר פירוקה.

5. ציין באילו שני תחומים נוספים ניהל היישוב היהודי מאבק נגד שלטונות בריטניה. הצג את הקשיים ותאר פעולה אחת בכל תחום, שביצע היישוב לפני קום המדינה.

העברת שאלת א"י לאו"ם:

1. הצג שלושה שיקולים (מדיניות פנים וחוץ) שהיו לבריטניה להעביר את שאלת א"י לאו"ם.

2. הסבר, כיצד השפיעה "המלחמה הקרה" על שיקולי המעצמות בדיון באו"ם. בתשובתך, הסבר את המושג "מלחמה קרה" והצג את עמדתן של בריה"מ (נאום גרומיקו) ושל ארה"ב בנוגע לשאלת א"י.

3. הצג את פעילותה ומסקנותיה של וועדת אונסקו"פ, והסבר את חשיבותה לגבי החלטת האו"ם שהתקבלה בכ"ט בנובמבר.

4. הצג את החלטת החלוקה שהתקבלה בכ"ט בנובמבר 1947, את הגורמים שסייעו לקבל אותה ואת התגובות להחלטה.

ההכרזה על הקמת מדינת ישראל והקמת צה"ל:

1. הצג בקצרה את המצב בארץ בתקופה שלפני ההכרזה על הקמת המדינה (נסיבות ההכרזה).

2. הסבר את המניעים של התומכים בהכרזה ואת המניעים של אלה שטענו שצריך לדחות אותה, בדיון שהתקיים ב-12 במאי 1948.

3. הסבר את הצורך בפירוק הפלמ"ח והמחתרות ובהקמת צבא ההגנה לישראל.

4. הצג את "פרשת אלטלנה" כמקרה שממחיש את הקושי שבפירוק המחתרות.

הסכמי שביתת הנשק והיווצרות בעיית הפליטים הפלסטיניים:

1. הסבר מהי "שביתת נשק", והצג את מניעיהן של מדינת ישראל ושל אחת ממדינות ערב לחתום על הסכמי שביתת נשק בתקופת מלחמת העצמאות.
2. הצג שלושה גורמים להיווצרות בעיית הפליטים הפלסטיניים בשלב הראשון של מלחמת העצמאות, ושלושה גורמים בשלב השני של המלחמה.

מדינת ישראל והמזרח התיכון – פרקים נבחרים

לא מופיעות שאלות על העליות לא"י, כור ההיתוך ועיצוב ניכרון השואה

תהליך הדה-קולוניזציה והקמת מדינות עצמאיות

1. הסבר מהו תהליך הדה-קולוניזציה וציין את הזמן ואת המקום בהם התרחש. הצג שלושה מאפיינים כלליים של התהליך.
2. הצג שני גורמים אידיאולוגיים, שני גורמים כלכליים ושני גורמים פוליטיים לתהליך הדה-קולוניזציה.
3. ציין מה היו תוצאותיו של הדה-קולוניאליזם, והצג דוגמא ממדינה אחת בה התרחש תהליך זה.

השפעת גורמים שונים על גורל היהודים בארצות האסלאם

1. ציין את השינויים הדמוגרפיים שעברו על היהודים בארצות האסלאם מִקוֹם מדינת ישראל, והצג את מעמדם ומצבם בארצות האסלאם ערב הקמת המדינה.
2. הסבר את שלושת הגורמים שהביאו לסיום הקיום היהודי בארצות האסלאם: תהליך הדה-קולוניזציה, מלחמת העצמאות והקמת מדינת ישראל.
3. כיצד בא לידי ביטוי השינוי במצבם של יהודי עיראק מתחילת שנות הארבעים של המאה ה-20.

מלחמת יום הכיפורים

1. הצג שלוש סיבות למלחמת יום הכיפורים, ותאר את הנסיבות בהן פרצה.
2. הצג את תוצאות המלחמה.
3. תאר את השפעות המלחמה על מדינת ישראל, בתחומים שונים, ואת השפעותיה על מדינות ערב.